

D. Jasilionis
V. Stankūnienė
A. Maslauskaitė
D. Stumbrys

LIETUVOS
DEMOGRAFINIŲ PROCESŲ
DIFERENCIACIJA

VILNIUS 2015

UDK 314(474.5)
Li232

Lietuvos demografinių procesų diferenciacija

Studijos autoriai: dr. Domantas Jasilionis
prof. habil. dr. Vladislava Stankūnienė
prof. dr. Aušra Maslauskaitė
Daumantas Stumbrys

Recenzentai: doc. dr. Inga Blažienė, Lietuvos socialinių tyrimų centras
doc. dr. Vladas Gaidys, Lietuvos socialinių tyrimų centras

Lietuvių kalbos redaktorė – Jurgita Dambrauskaitė

Leidinyi rekomenduotas spaudai Lietuvos socialinių tyrimų centro tarybos. Protokolas Nr. MT-5, 2015-09-11

ISBN 978-9955-531-49-4

© Lietuvos socialinių tyrimų centras

PRATARMĖ

Šioje mokslo studijoje apibendrinami ir pristatomi mokslinio projekto „Demografinių procesų diferenciacija ir jos įtaka Lietuvos gyventojų raidos tvarumui“¹ įgyvendinimo metu gauti nauji mokslo duomenys ir jų analizės rezultatai, taikytos teorinės-metodologinės priegigos bei rekomendacijos demografinių procesų diferenciacijos tyrimų plėtrai ir gyventojų (demografinėi) politikai. Mokslinio projekto tikslai: 1) kurti inovacines integruotų gyventojų registrų, gyventojų surašymų ir kontekstinių longitudinių bei agreguotų duomenų bazes ir naujus demografinių procesų diferenciacijos analizės algoritmus; 2) gauti naujos kartos mokslo žinių, itin svarbių Lietuvai ir kitoms ES šalims siekiant kompleksiskai vertinti demografinių procesų diferenciacijas ir jų poveikį demografinės raidos tvarumui; 3) remiantis naujos kartos patikima moksline informacija ir inovaciniais metodologiniais sprendimais kurti ir skleisti metodologines rekomendacijas demografinių procesų diferenciacijos tyrimų plėtrai.

Mokslinio projekto tyrimo rezultatais pagrįstos mokslo studijos empirinis pagrindas – tarptautiniu mastu unikalūs ir metodologiniu požiūriu inovaciniai su 2011 m. gyventojų surašymu sujungti longitudiniai duomenys. Publikacijoje pateikiama ir lyginama su kitomis šalimis statistinė informacija apie gimstamumo, pirmųjų santuokų, pirmųjų skyrybų, mirtingumo pagal priežastis bei emigracijos rodiklių skirtumus pagal išsilavinimą, ekonominio aktyvumo statusą, santuokinį statusą, tautybę ir gyvenamąją vietą. Tyrimo rezultatai patvirtina prielaidą, kad dauguma demografinių procesų pokyčių vyksta labai selektyviai – demografinės problemos koncentruojasi tam tikrose sociodemografinėse ir socioekonominėse grupėse. Tokie prieštaringi ir selektyvūs demografiniai pokyčiai rodo, kad šalies socialinė ir ekonominė raida išlieka nesubalansuota. Nepalankūs demografiniai rodikliai stebimi palyginti dideliuose visuomenės segmentuose ir tai lemia atitinkamai nepalankius šalies rodiklius, kelia grėsmę tvaresnei demografinėi raidai ateityje.

Gyventojų surašymo ir mirtingumo informacija buvo sujungta Lietuvos statistikos departamento itin aukštos kvalifikacijos specialistų dėka.

---

¹ Projektas vykdomas įgyvendinant Europos socialinio fondo lėšomis pagal visuotinės dotacijos priemonę finansuojamą projektą (sutarties Nr. VP1–3.1–ŠMM–07–K–02–067).

Sėkmingai perimta ir Lietuvos duomenims pritaikyta inovacinė metodika leido parengti agreguotų sujungtų demografinių duomenų informaciją, kurios pagrindu buvo atliekami visi demografinių rodiklių skaičiavimai šiai mokslo studijai. Autoriai ypač dėkoja Daliai Ambrozaitienei, Olgai Trofimovai ir Vandai Vaitekūnienei, be kurių kūrybinio darbo šis tyrimas nebūtų buvęs įmanomas. Dėkojame Makso Planko demografinių tyrimų instituto (Vokietija) mokslininkams dr. Vladimirui M. Shkolnikovui, dr. Pavelui Grigorjevui, dr. Sebastianui Klüseneriui ir dr. Dmitrijui Ždanovui už vertingus metodologinius pasiūlymus įgyvendinant projekto metu vykdytus tyrimus. Mokslinio projekto grupės nariai taip pat dėkingi Nacionalinio demografinių tyrimų instituto (Prancūzija) mokslininkams prof. Jacquesui Vallinui, dr. France Meslé ir dr. Marketai Pechholdovai už jų metodologinį indėlį kuriant mirtingumo pagal priežastis tyrimo algoritmus.

Mokslo studijos autoriai tikisi, kad leidinyje pateikiama aktuali ir kokybiškai nauja mokslinė informacija bus įdomi ir naudinga socialinės bei sveikatos politikos kūrėjams ir vykdytojams, mokslininkams bei visuomenei, norinčiai geriau suprasti mūsų šalies demografinių procesų pokyčių priežastis ir galimus gyventojų raidos scenarijus ateityje.

TURINYS

1. ĮVADAS	7
2. TYRIMO DUOMENYS IR METODOLOGIJA	11
2.1. Su gyventojų surašymu sujungtų duomenų bazių formavimo metodologiniai principai	11
2.2. Sociodemografiniai kintamieji ir jų kategorijos	16
2.3. Demografinių procesų diferenciacijos vertinimo metodai	17
3. GIMSTAMUMO DIFERENCIACIJA	20
3.1. Gimstamumo kitimas ir diferenciacijos vertinimas	20
3.1.1. <i>Gimstamumo raida ir diferenciacijos vertinimo problema</i>	20
3.1.2. <i>Gimstamumo diferenciacijos tyrimai: istorinis tyrimų plėtros kontekstas</i>	22
3.1.3. <i>Gimstamumo diferenciacija pagal gyvenamąją vietovę: tyrimų apžvalga</i>	25
3.1.4. <i>Gimstamumo diferenciacija pagal išsilavinimą: tyrimų apžvalga</i>	27
3.1.5. <i>Gimstamumo diferenciacija pagal tautybę: tyrimų apžvalga</i>	31
3.2. Lietuvos gimstamumo modelio kaita ir diferenciacija	35
3.2.1. <i>Lietuvos gimstamumo lygio kitimo bendra trajektorija</i>	35
3.2.2. <i>Lietuvos gimstamumo diferenciacija pagal gyvenamąją vietovę</i>	36
3.2.3. <i>Lietuvos gimstamumo diferenciacija pagal išsilavinimą</i>	47
3.2.4. <i>Lietuvos gimstamumo diferenciacija pagal tautybę</i>	60
4. SANTUOKŲ IR IŠTUOKŲ DIFERENCIACIJA	73
4.1. Santuokinio elgesio socioekonominė diferenciacija	73
4.1.1. <i>Santuokinis elgesys ir socialinė klasė: trys teoriniai argumentai</i>	74
4.1.2. <i>Moterų santuokinio elgesio diferenciacija Lietuvoje</i>	82
4.2. Ištuokų socioekonominė diferenciacija	89
4.2.1. <i>Skyrybos, socialinė klasė ir visuomenės kaita</i>	90
4.2.2. <i>Skyrybos, lytis ir socialinė klasė</i>	92
4.2.3. <i>Ištuokų demografinė raida: Lietuva lyginamojoje perspektyvoje</i>	97
4.2.4. <i>Ištuokų socialinė ekonominė diferenciacija Lietuvoje</i>	101

5. MIRTINGUMO DIFERENCIACIJA.....	109
5.1. Mirtingumo kitimas ir diferenciacijos vertinimas	109
5.1.1. <i>Mirtingumo raida ir diferenciacijos vertinimo problema</i>	109
5.1.2. <i>Šiuolaikiniai gyventojų mirtingumo diferenciacijos veiksniai: teorinės tyrimo prielaidos</i>	112
5.1.3. <i>Lietuvos gyventojų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės ir mirtingumo pokyčiai 2000–2014 m.</i>	123
5.2. Lietuvos gyventojų mirtingumo pagal priežastis diferenciacija.....	127
6. EMIGRACIJOS DIFERENCIACIJA	161
6.1. Gyventojų emigracijos diferenciacijos tyrimo problema	161
6.2. Gyventojų emigracija: teorinės prieigos ir Lietuvos kontekstas	162
6.2.1. <i>Migracijos teorijų apžvalga</i>	162
6.2.2. <i>Lietuvos gyventojų emigracijos pokyčiai: istorinis ir politinis kontekstas</i>	163
6.3. Gyventojų emigracijos sociodemografinė ir socioekonominė diferenciacija	166
7. IŠVADINĖS PASTABOS: DEMOGRAFINĖS DIFERENCIACIJOS VAIDMUO DEMOGRAFINĖS RAIDOS TVARUMO VIZIJOJE	173
SUMMARY	178
LITERATŪRA.....	180
PRIEDAI	196

1. ĮVADAS

Lietuvos demografinė situacija intensyviai blogėjo beveik du dešimtmečius – paskutinįjį XX a. dešimtmetį ir pirmąjį XXI a. dešimtmetį. Lietuva šiuo periodu pagal pasiekiamas demografinių procesų ir struktūrų (mirtingumo, migracijos, gyventojų senėjimo, gyventojų skaičiaus mažėjimo) rodiklių reikšmes gana dažnai tarp Europos Sąjungos šalių užėmė paskutiniąsias pozicijas. Nors pirmo XXI a. dešimtmečio pabaigoje stebimi kai kurie pozityvūs pokyčiai (visų pirma gimstamumo ir mirtingumo srityse), per du dešimtmečius sukaupti negatyvūs demografinės situacijos pasikeitimai neišnyko ir toliau veikia gyventojų amžiaus struktūros pokyčius. Dėl išliekančios intensyvios emigracijos, neadekvačiai šalies socioekonominio išsivystymo lygiui aukšto vyrų mirtingumo ir kartų kaitos neužtikrinančio gimstamumo Lietuvos gyventojų skaičius kasmet mažėja, ypač darbingo amžiaus gyventojų grupėje. Nepalankios demografinės tendencijos atsispindi ir ilgalaikių gyventojų skaičiaus pokyčių prognozėse. Naujausios EUROSTAT gyventojų prognozės skelbia grėsmingą žinią: jau šio šimtmečio viduryje Lietuvos gyventojų skaičius nukris žemiau 2 milijonų.

Tarptautiniai ir Lietuvos moksliniai tyrimai rodo, kad nepalankius bendruosius demografinius rodiklius daugiausia lemia itin bloga ar net blogėjanti demografinė situacija kai kuriose gyventojų grupėse ir auganti demografinių rodiklių diferenciacija. Tai dažniausiai lemia specifinių demografinių problemų (pavyzdžiui, itin žemų gimstamumo ir santuokų rodiklių bei aukštų ištuokų, emigracijos ir mirtingumo rodiklių) koncentracija kai kuriose gyventojų grupėse. Demografinių procesų (gimstamumo, šeimos formavimo, skyrybų, mirtingumo ir emigracijos) diferenciacija paprastai padidėja sparčių politinių, ekonominių ar/ir socialinių pokyčių bei netolygios socialinės ekonominės raidos metu, lemdama nepalankius bendros demografinės situacijos pokyčius. Per pastaruosius du dešimtmečius labai pablogėjusi Rytų ir Vidurio Europos šalių, tarp jų ir Lietuvos, demografinė situacija, pastaruoju metu turinti tik pirminius kai kurių demografinių procesų pozityvių pokyčių požymius, skatina kelti konceptualias hipotezes, kad labai padidėjo įvairių gyventojų grupių demografinės elgsenos skirtumai. Tai identifikuoja ir šiame regione (tarp jų ir Lietuvoje) jau pradėtų kai kurių demografinių procesų diferenciacijos tyrimų pirminiai rezultatai, išryškinantys specifinius ir labai didelius

sociodemografinius ir socioekonominius demografinių procesų skirtumus, keliančius grėsmę prasidėjusių pozityvių demografinių pokyčių tvarumui ir ilgalaikiškumui. Tokias neigiamų demografinės raidos scenarijų galimybes patvirtina ir Lietuvos bei kaimyninių šalių prieštaringų pokyčių praeityje patirtis, kai trumpalaikius demografinės situacijos gerėjimo epizodus keitė staigūs situacijos blogėjimo periodai.

Atsakas šioms Lietuvos ir visos Europos Sąjungos mastu aktualioms problemoms – efektyvios, moksliniais duomenimis grįstos, gyventojų (demografinės) politikos kūrimas. Visa tai kuria poreikį plėtoti demografinių procesų diferenciacijos tyrimus, kuriuos iki šiol riboja metodologinių prieigų, tyrimų metodų ir duomenų patikimumo stygius. Tarptautiniai metodologiniai tyrimai akcentuoja tiek patikimų populiacijos lygmens demografinių duomenų problemas, tiek ir kompleksinių bei optimalių demografinių skirtumų vertinimo metodų kūrimo poreikį. Tai ypač pasakytina kalbant apie Vidurio ir Rytų Europos regioną, o tuo pačiu ir Lietuvą. Nepagrįstas duomenų šaltinių ir rodiklių pasirinkimas bei netinkamų metodų taikymas gali lemti klaidingos informacijos gavimą ir jos pateikimą viešosios politikos kūrėjams bei vykdytojams, o kartu ir realybei neadekvačių sprendimų priėmimą.

Nepaisant labai sparčios Europos šalių gyventojų demografinės diferenciacijos tyrimų plėtros pastaraisiais dešimtmečiais, šių problemų ištirtumas yra nepakankamas. Tai susiję ir su tuo, kad tik nedaugelis Europos šalių mokslininkų demografinių procesų diferenciacijos tyrimams naudoja visos populiacijos lygmens duomenis. Gimstamumo, šeimos formavimo ir skyrybų diferenciacijos tyrimams beveik išimtinai naudojami atrankinių tyrimų duomenys, kurie dažnai nereprezentuoja kai kurių gyventojų grupių. Populiacijos lygmens gyventojų mirtingumo diferenciacijos tyrimams dauguma šalių (ypač naujosios ES narės ir kitos pokomunistinės šalys) iki šiol naudoja riboto tikslumo agreguotus demografinės statistikos su surašymu nesujungtus mirtingumo duomenis. Tyrimų apžvalgos taip pat akcentuoja tradicinių plačiai naudojamų metodų trūkumus ir didelį naujų metodologinių sprendimų poreikį patikimesnės mokslo informacijos gavimui bei sklaidai. Be to, dauguma tokių demografinių skirtumų tyrimų vykdomi atskirai kiekvienam demografiniam procesui (gimstamumui, šeimos formavimui, skyryboms, mirtingumui), stokojant kompleksinio metodologinio požiūrio į bendrą socialinės diferenciacijos įtaką demografinėi raidai visos šalies ar tarptautiniu mastu.

Įvertinus demografinių procesų diferenciacijos problemų aktualumą ir tyrimų poreikį, šioje mokslo studijoje apibendrinami ir pristatomi

mokslinio projekto „Demografinių procesų diferenciacija ir jos įtaka Lietuvos gyventojų raidos tvarumui“ įgyvendinimo metu gauti nauji mokslo duomenys ir jų analizės rezultatai, taikytos teorinės-metodologinės priegijos bei rekomendacijos demografinių procesų diferenciacijos tyrimų plėtrai ir gyventojų (demografinėi) politikai. Mokslinio projekto tikslai: 1) kurti inovacines integruotų gyventojų registų, gyventojų surašymų ir kontekstinių longitudinių bei agreguotų duomenų bazes ir naujus demografinių procesų diferenciacijos analizės algoritmus; 2) gauti naujos kartos mokslo žinių, itin svarbių Lietuvai ir kitoms ES šalims siekiant kompleksiskai vertinti demografinių procesų diferenciacijas ir jų poveikį demografinės raidos tvarumui; 3) remiantis naujos kartos patikima moksline informacija ir inovaciniais metodologiniais sprendimais kurti ir skleisti metodologines rekomendacijas demografinių procesų diferenciacijos tyrimų plėtrai.

Mokslinio projekto „Demografinių procesų diferenciacija ir jos įtaka Lietuvos gyventojų raidos tvarumui“ tyrimo rezultatais pagrįstos mokslo studijos empirinis pagrindas – tarptautiniu mastu unikalūs ir metodologiniu požiūriu inovaciniai su 2011 m. gyventojų surašymu sujungti longitudiniai duomenys. Šio projekto metu buvo jungiami visos populiacijos lygmens gyventojų surašymo ir posurašyminio periodo demografinių procesų registų mikroduomenys. Palyginamiesiems laiko požiūriu demografinių skirtumų kaitos tyrimams buvo taikyta su 2001 m. gyventojų surašymu gimstamumo ir mirtingumo longitudinė duomenų bazė bei oficialiosios statistikos agreguotų duomenų ir rodiklių bazės (Lietuvos statistikos departamentas), Žmonijos mirtingumo duomenų bazė (Kalifornijos Berklio universitetas (JAV), Makso Planko demografinių tyrimų institutas (Vokietija), Žmonijos gimstamumo duomenų bazė (Makso Planko demografinių tyrimų institutas (Vokietija) ir Vienos demografinių tyrimų institutas (Austrija)). Tokie duomenys yra reprezentatyvūs visai populiacijai ir (skirtingai nuo atrankinių tyrimų) įtraukia į imtį ir ribines gyventojų grupes (pavyzdžiui, asmenis, gyvenančius socialinės globos ir pataisos (įkalinimo) institucijose). Be to, populiacijos lygmens duomenys leidžia gauti statistiškai patikimus specifinius pagal grupes demografinius rodiklius ir tokiu būdu užtikrina objektyvesnę demografinių procesų diferenciacijos mastų vertinimą. Tačiau tokie duomenys turi ir svarbių ribotumų, į kuriuos reikia atsižvelgti planuojant detalesnius demografinės diferenciacijos tyrimus. Pirma, sociodemografinis ir socioekonominis statusas fiksuojamas stebėjimo periodo pradžioje (surašymo metu). Ka-

dangi šis statusas stebėjimo periodu gali pasikeisti, būtina pasirinkti pakankamai trumpą stebėjimo periodą arba pasirinkti aukštesnę amžiaus ribą. Antra, gyventojų surašymo informacija apie demografinių procesų veiksmius yra ribota įtraukiant tik pagrindines sociodemografines ir socioekonominės charakteristikas.

Studiją sudaro įvadas, penki skyriai ir išvadinių pastabų dalis. Pirmame skyriuje (įvade) pristatomi tyrimo aktualumas, naujumas ir tikslai. Antroje dalyje aptariami gimusių, santuokų, ištuokų, mirties ir emigracijos registru įrašų ir 2011 m. gyventojų surašymo duomenų sujungimo metodologiniai pagrindai. Šiame skyriuje pateikiama su gyventojų surašymu sujungtų mikrolygmens duomenų bazių formavimo ir galutinių agreguotų dažnių formato duomenų bazių sukūrimo schema, aptariama atskirų demografinių procesų duomenų specifika ir sociodemografiniai bei socioekonominiai kintamieji. Čia taip pat pristatomi tokio tipo demografinių duomenų analizei taikomi metodai. Trečioje, ketvirtoje, penktoje ir šeštoje dalyse pateikiama atskirų demografinių procesų (gimstamumo, santuokų ir ištuokų, mirtingumo ir emigracijos) diferenciacijos pagal miesto-kaimo gyvenamąją vietą, tautybę, išsilavinimą ir ekonominio aktyvumo statusą analizė. Kiekvienoje dalyje pristatomos teorinės priegios, bendra Lietuvos situacijos analizė ilgesnio istorinio laikotarpio perspektyvoje ir empiriniai mokslinio tyrimo rezultatai. Septintame skyriuje apibendrinami atskirų demografinių procesų diferenciacijos tyrimų rezultatai ir jų poveikis visos šalies demografinės raidos tvarumui. Čia taip pat pateikiamos demografinės raidos prognozės, jas siejant su demografinių rodiklių skirtumų pokyčių scenarijais.

Studija parengta įgyvendinant Europos socialinio fondo lėšomis pagal visuotinės dotacijos priemonę finansuojamą projektą „Demografinių procesų diferenciacija ir jos įtaka Lietuvos gyventojų raidos tvarumui“ (sutarties Nr. VP1-3.1-ŠMM-07-K-02-067).

2. TYRIMO DUOMENYS IR METODOLOGIJA

2.1. Su gyventojų surašymu sujungtų duomenų bazių formavimo metodologiniai principai

Iki šiol daugumos Europos šalių mokslininkai demografinių procesų diferenciacijos tyrimus iš esmės grindė naudodami riboto informatyvumo atrankinių tyrimų arba su surašymu nesujungtus agreguotus demografinės statistikos duomenis. Pagrindinis tokių duomenų trūkumas – ribota aprėptis ir reprezentatyvumo trūkumas. Atrankiniuose tyrimuose dažniausiai į populiacijos imtį įtraukiami tik tradicinių namų ūkių gyventojai, o tam tikros gyventojų grupės neapklausiamos (pavyzdžiui, asmenys, gyvenantys socialinės globos ir pataisos (įkalinimo) institucijose, benamiai ir kiti ribinių grupių atstovai). Kita svarbi tokių duomenų problema susijusi su ribotu imties dydžiu, kuri dažnai neleidžia gauti statistiškai patikimų specifinių pagal grupes demografinių rodiklių ir apsunkina objektyvius demografinių procesų diferenciacijos mastų vertinimus. Kita vertus, agreguoti visos populiacijos lygmens oficialiosios demografinės statistikos duomenys suteikia ribotas demografinių procesų veiksmų analizės galimybes.

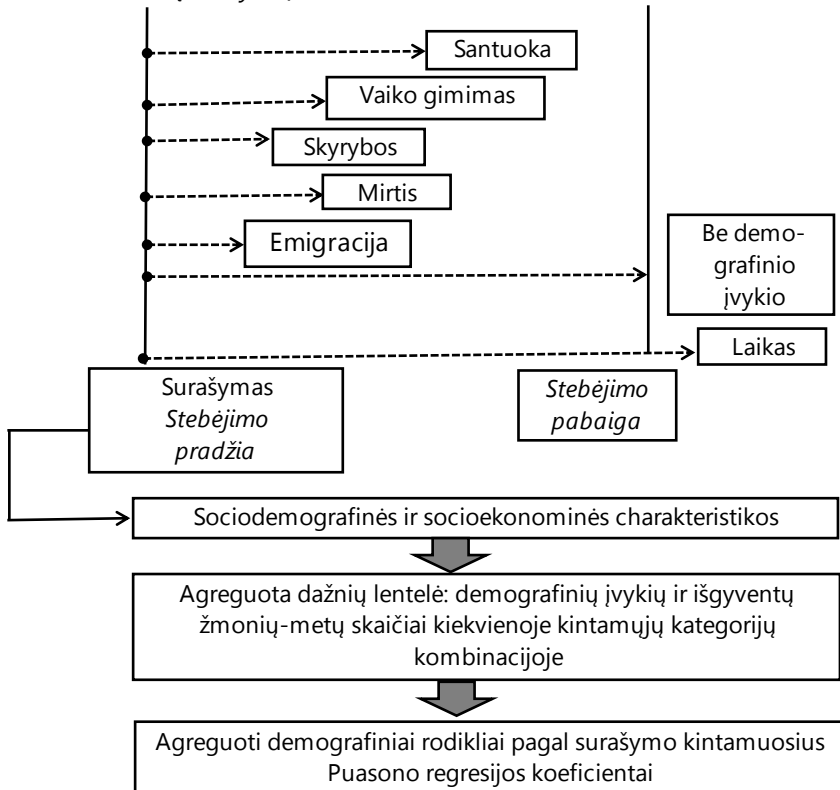
Einamosios statistikos gimimų, mirčių, santuokų, ištuokų ir emigracijos įrašuose yra tiksli informacija apie demografinio įvykio datą ir vietą, o daugelis svarbių individo socioekonominių ir sociodemografinių charakteristikų (pavyzdžiui, išsilavinimas) dažniausiai nėra nurodomos. Kai kurių tipų demografinių įvykių (mirčių) įrašuose informacija apie individo sociodemografinį arba socioekonominį statusą pateikiama remiantis trečiųjų asmenų (pavyzdžiui, artimųjų) nurodytais duomenimis. Tokio tipo duomenų naudojimas gyventojų mirtingumo sociodemografinės ir socioekonominės diferenciacijos tyrimuose lemia itin dideles paklaidas (Shkolnikov ir kt., 2007; Jasilionis ir kt., 2012). Tarptautiniai tyrimai rodo, kad daug tikslesnė informacija apie gyventojų mirtingumo sociodemografinius ir socioekonominius skirtumus yra gaunama mirties registrų duomenis jungiant su gyventojų surašymo duomenimis (Valkonen, 1993; Jasilionis ir kt., 2012).

Didžiausia mokslinė patirtis, kuriant su gyventojų surašymu sujungtas demografinių registrų duomenų bazes, yra sukaupta vykdant gyven-

tojų mirtingumo skirtumų tyrimus. Pirmuosius mirties registro ir gyventojų surašymo jungimo tyrimus XX a. šeštame ir septintame dešimtmetyje atliko Prancūzijos Nacionalinis Statistikos ir Ekonominių tyrimų institutas (INSEE). Pirmojo tyrimo metu buvo tiriamas per 1954 m. gyventojų surašymą atrinktų gyventojų išgyvenamumas. Kiekvieno atrankos individo mirtis (po surašymo datos) buvo atsekama jį identifikuojant gyventojų mirčių registre (Calot ir Febvay, 1965). XX a. devintame dešimtmetyje mirtingumo skirtumams tirti šis metodas buvo pradėtas taikyti Šiaurės Europos šalyse (Suomijoje, Švedijoje, Danijoje, Norvegijoje) ir Didžiojoje Britanijoje. XX a. dešimtame dešimtmetyje populiacijos lygmens mirties registrų ir surašymo duomenų jungimo tyrimai buvo atlikti Belgijoje ir Austrijoje. Tarp pokomunistinių šalių toks duomenų jungimas buvo atliktas tik Vengrijoje, Bulgarijoje ir Slovėnijoje. Su gyventojų surašymu sujungtų gimstamumo ir skyrybų duomenų pagrindu šių demografinių procesų veiksmų tyrimai iš esmės išplėtoti tik pakankamai ilgą gyventojų registrų funkcionavimą turinčiose Šiaurės ir keliose kitose šalyse (Davie ir Mazuy, 2010; Hoem ir kt., 2006; Jalovaara, 2001; Kravdal, 1989, 2007).

Pagrindinis duomenų apie gimimus, mirtis, pirmąsias santuokas ir skyrybas bei emigraciją šaltinis yra Lietuvos statistikos departamento naudojama Gyventojų registro tarnybos prie Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Gyventojų registro duomenų centrinė bazė. Informacijos apie individų sociodemografinį ir socioekonominį statusą šaltinis – Lietuvos statistikos departamento gyventojų surašymų duomenų bazė. Siekiant tirti įvairių sociodemografinių ir socioekonominių gyventojų grupių demografinių procesų skirtumus, jungiami šių dviejų informacijos šaltinių mikroduomenys individualiu lygmeniu ir gaunamos naujos agreguotos duomenų bazės pagal tiriamus demografinius procesus. Visi su surašymo duomenimis sujungtos demografinių duomenų bazės kūrimo darbai, susiję su individualių įrašų (mikroduomenų) panaudojimu, atliekami Lietuvos statistikos departamento specialistų, kurie turi leidimą dirbti su konfidencialia statistine informacija. Tolesniems tyrimams ir rodiklių skaičiavimams pateikiama tik agreguota statistinė informacija (dažnių duomenų masyvo formatu). Apibendrinta su 2011 m. gyventojų surašymu sujungtų agreguotų duomenų bazių formavimo ir analizės schema pateikta 2.1 pav.

2.1 pav. *Agreguoto su gyventojų surašymu sujungto duomenų dažnių masyvo formavimo schema*

Su gyventojų surašymu sujungtų demografinių agreguotų duomenų bazės formuojamos dviem etapais. **Pirmajame etape** apibrėžiama rizikos populiacija ir numatoma stebėjimo periodo trukmė, kuri skiriasi vertinant skirtingus demografinius procesus. Šiame etape, atsižvelgiant į demografinių procesų specifiką, apibrėžiamos ir numatomos tirti populiacijos amžiaus ribos.

Vienas iš svarbiausių su gyventojų surašymu sujungtų demografinių duomenų apribojimų – galimas gyventojų socioekonominio statuso pasikeitimas stebėjimo periodo metu (po gyventojų surašymo). Todėl būtina taikyti palyginti trumpą stebėjimo periodo trukmę, darant prielaidą, kad stebėjimo periodu socioekonominis statusas smarkiai nesikeis. Tarp-tautiniuose ir Skandinavijos šalių (labiausiai pažengusiose šioje tyrimų kryptyje) mirtingumo diferenciacijos tyrimuose dažniausiai taikomas 4–5

metų stebėjimo periodas (po gyventojų surašymo apskaitos datos). Tai optimali stebėjimo trukmė, nes ji leidžia sukaupti tyrimo patikimumo užtikrinimui reikalingą pakankamą mirčių skaičių (tiek pagal sociodemografines ir socioekonominės grupes, tiek ir pagal mirties priežastis).

Lietuvos gyventojų demografinės diferenciacijos tyrimui buvo taikomas dvejų metų ir dešimties mėnesių stebėjimo periodas (nuo 2011 m. kovo 1 d. (2011 m. surašymo apskaitos data) iki 2013 m. gruodžio 31 d. (stebėjimo periodo pabaiga)). Gimstamumo veiksnį tyrimui priimta rizikos populiacija – reproduktyvaus amžiaus (15–49 metų) moterys. Lietuvos gyventojų pirmųjų skyrybų socioekonominių veiksnių tyrime rizikos populiacija buvo laikomi 15–59 metų amžiaus pirmą kartą susituokę vyrai ir moterys (remiantis gyventojų surašyme nurodytu santuokiniu statusu). Pirmųjų santuokų atveju rizikos populiacija buvo laikoma 15–34 metų amžiaus niekada nevedę vyrai ir niekada netekėjusios moterys. Į emigracijos veiksnių tyrimą buvo įtraukti 20–64 metų vyrai ir moterys. Atsižvelgiant į tarptautinę patirtį, gyventojų mirtingumo diferenciacijos tyrimas buvo atliekamas remiantis duomenimis apie 30 metų ir vyresnius gyventojus, papildomai išskiriant 30–59 metų bei 60 metų ir vyresnių gyventojų amžiaus grupes.

Apibrėžus formalius rizikos populiacijos ir stebėjimo periodo kriterijus, Lietuvos statistikos departamente atliekamas mirties, gimimų, pirmųjų skyrybų ir santuokų bei emigracijos įrašų jungimas su atitinkamais individų įrašais gyventojų surašyme (žr. supaprastintą schemą, pateiktą 2.1 pav.). Emigracijos įrašai yra būtini siekiant tiksliau įvertinti stebėjimo periodu išgyventų žmonių metų skaičių. Į formuojamą duomenų bazę atskirai įtraukiami ir su gyventojų surašymu nesujungti mirties įrašai. Kai kuriais atvejais šie įrašai ir juose pateikta informacija gali būti naudojama specifinių agreguotų rodiklių ir statistinio demografinių įvykių rizikos modeliavimo skaičiavimuose.

Antrame etape formuojamos agreguotos su gyventojų surašymu sujungtos duomenų bazės (duomenų dažnių masyvai). Duomenų dažnių masyvai formuojami agreguojant sujungtus mirties, gimimų, skyrybų ir emigracijos įrašus pagal kiekvieną tyrime taikomą gyventojų surašymo kintamųjų kategorijų kombinaciją bei kintantį amžių kiekvienais stebėjimo periodo metais (2.2 pav.). Kiekvienai tokiai kombinacijai nurodomas mirties, gimimų, santuokų, ištuokų bei emigracijos dažnis ir stebėjimo periodo metu išgyventų žmonių metų skaičius (angl. *person-years of exposure*). Jeigu rizikos populiacijos individas išgyveno (nemirė ir neemigravo) nuo stebėjimo periodo pradžios iki pabaigos, išgyventų metų

skaičius bus lygus stebėjimo periodo trukmei (metais). Jeigu individas mirė ar emigravo, išgyventų metų skaičius bus lygus nuo stebėjimo pradžios (surašymo apskaitos datos) iki mirties arba emigracijos datos išgyventų metų skaičiui.

2.2 pav. *Individualių su gyventojų surašymu sujungtų mirtingumo duomenų (8 individai (įrašai)) transformavimo į duomenų dažnių masyvą (4 kintamųjų kategorijų kombinacijos) supaprastinta schema*

A) Individualūs mikroygmens duomenys

Individo Nr.	Gimimo metai	Gimimo mėnuo	Mirties metai	Mirties mėnuo	Lytis	Išsilavinimas	Santuokinis statusas
1	1950	6	.	.	Vyras	Aukštasis	Vedęs
2	1950	6	.	.	Vyras	Aukštasis	Vedęs
3	1950	6	.	.	Vyras	Aukštasis	Vedęs
4	1950	6	.	.	Vyras	Aukštasis	Vedęs
5	1950	6	2000	3	Vyras	Aukštasis	Vedęs
6	1950	6	2000	3	Vyras	Aukštasis	Vedęs
7	1950	6	.	.	Moteris	Vidurinis	Išsituokusi
8	1950	6	2000	4	Moteris	Vidurinis	Išsituokusi

B) Duomenų dažnių masyvas

Kint. kategorijų kombinacijos	Amžius	Lytis	Išsilavinimas	Santuokinis statusas	Mirčių skaičius	Išgyventų žmonių metų skaičius
1	49	Vyras	Aukštasis	Vedęs	2	2,25
2	50	Vyras	Aukštasis	Vedęs	0	2,17
3	49	Moteris	Vidurinis	Išsituokusi	1	0,75
4	50	Moteris	Vidurinis	Išsituokusi	0	0,54

Pirmųjų ištuokų tyrimo atveju skaičiuojamas pirmojoje santuokoje išgyventų žmonių metų skaičius (angl. *person-years of first marriage years of exposure*), kuris nustatomas remiantis gyventojų surašyme dalyvavusių individų pirmojoje santuokoje stebėjimo periodu išgyventų metų skaičiumi. Jeigu individas pirmojoje santuokoje išgyveno (neišsiskyrė, nemirė ir neemigravo) nuo stebėjimo periodo pradžios iki pabaigos, išgyventų metų skaičius bus lygus stebėjimo periodo trukmei (metais).

Jeigu individas išsiskyrė, mirė ar emigravo, pirmojoje santuokoje išgyventų metų skaičius bus lygus nuo stebėjimo pradžios (surašymo apskaitos datos) iki skyrų, mirties arba emigracijos datos išgyventų metų skaičiui. Panašiai skaičiuojamas ir niekada nevedusių/netekėjusių išgyventų žmonių metų skaičius pirmųjų santuokų tyrimo atveju.

2.2. Sociodemografiniai kintamieji ir jų kategorijos

Šiame tyrime pagrindinis dėmesys kreipiamas keturioms sociodemografinės diferenciacijos dimensijoms: išsilavinimui, santuokiniam statusui, tautybei ir miesto-kaimo gyvenamajai vietai.

Išsilavinimas. Siekiant geresnio palyginamumo su kitų šalių rodikliais, vienuolika gyventojų surašyme nurodytų išsilavinimo lygių buvo sujungti į tris stambias išsilavinimo kategorijas: aukštasis išsilavinimas (mažiausiai 14 mokymosi metų), vidurinis išsilavinimas (10–13 mokymosi metų) ir žemesnis nei vidurinis išsilavinimas (iki 9 mokymosi metų). Aukštojo išsilavinimo kategorija atitinka surašyme nurodytą aukštojo išsilavinimo lygį. Į vidurinio išsilavinimo kategoriją buvo įtraukti aukštesniojo, specialiojo vidurinio, vidurinio su profesiniu mokymu ir vidurinio išsilavinimo lygiai. Žemesnio nei vidurinis išsilavinimo kategorijai buvo priskirti pagrindinio su profesiniu mokymu, pagrindinio ir pradinio išsilavinimo lygiai. Be to, į pastarąją kategoriją buvo įtraukti neturintys pradinio išsilavinimo raštingi (nelankę mokyklos) ir neraštingi individai, taip pat visi individai, kurių išsilavinimas buvo nežinomas. Tokią pastarosios grupės sudėtį lėmė ir tai, kad mirusieji, kurių išsilavinimas nežinomas (pagal surašymo informaciją), buvo klasifikuojami kaip turintys pradinį ar žemesnį išsilavinimą pagal mirties įrašuose pateikiamą informaciją.

Ekonominio aktyvumo statusas. Vertinant darbingo amžiaus gyventojų demografinių procesų diferenciaciją pagal ekonominio aktyvumo statusą, tyrimų metu buvo išskirtos penkios gyventojų grupės: ekonomiškai aktyvūs dirbantys gyventojai, ekonomiškai aktyvūs bedarbiai, ekonomiškai neaktyvūs gyventojai su negalia ir visi kiti ekonomiškai neaktyvūs gyventojai (pavyzdžiui, studentai, namų šeimininkai (-ės) ir pan.).

Santuokinis statusas. Gyventojų mirtingumo skirtumų tyrime taikomos keturios surašymo informacija pagrįstos santuokinio statuso kategorijos: vedę/ištekėjusios, niekada nevedę/netekėjusios, išsiskyrę/išsiskyrusios ir našliai/našlės. Gyvenantieji neregistruotose santuokose buvo priskirti niekada nevedusių/netekėjusių kategorijai. Gimstamumo

skirtumų tyrime išskiriamos tik dvi (ištekėjusių ir gyvenančių ne santuokoje) moterų kategorijos. Vertinant pirmąsias santuokas tyrime analizuojami tik niekada nevedę vyrai ir niekada netekėjusios moterys

Tautybė. Vertinant demografinių procesų diferenciaciją pagal tautybę, tyrimų metu buvo išskirtos keturios tautybių grupės: Lietuvos trijų pagrindinių tautybių grupės – lietuvių, rusų, lenkų ir kitų tautybių grupė.

Miesto-kaimo gyvenamoji vieta. Tyrime buvo taikomas 2011 m. gyventojų surašyme naudotas miesto ir kaimo gyventojų apibrėžimas. Miesto gyventojai – gyventojai, gyvenantys mieste, t. y. kompaktiškai užstatytoje gyvenamojoje vietovėje, turinčioje daugiau kaip 3 tūkst. gyventojų, iš kurių daugiau kaip du trečdaliai dirba pramonės, verslo bei gamybinės ir socialinės infrastruktūros srityse. Mieste gali gyventi ir mažiau negu 3 tūkst. žmonių, jeigu šis įgijo miesto statusą iki įsigaliojant Lietuvos Respublikos teritorijos administracinių vienetų ir jų ribų įstatymui. Kaimo gyventojai – gyventojai, gyvenantys gyvenamosiose vietovėse, neturinčiose miesto požymių (miesteliuose, kaimuose ir viensėdžiuose) (Statistikos departamentas, 2013).

Papildomi (kontroliuojantieji) kintamieji. Kadangi pasirinktų socio-demografinių grupių sudėtis gali ženkliai skirtis ir įtakoti absoliučiuosius bei santykinius skirtumų rodiklius, statistinio modeliavimo metu būtina taikyti standartizavimo procedūras. Modeliuojant visus demografinius procesus buvo atliekama standartizacija pagal amžių. Papildomai, tiriant gimstamumo diferenciaciją, buvo kontroliuojami vaikų skaičius, mokymosi ir ekonominio aktyvumo statuso kintamieji. Vertinant pirmųjų santuokų ir ištuokų diferenciaciją į statistinius modelius buvo įtraukta gimimo vieta ir migracijos patirtis (pirmųjų santuokų atveju) bei ekonominio aktyvumo statusas (pirmųjų skyrybų atveju). Tiriant emigracijos rizikos pasiskirstymą pagal išsilavinimą, santuokinį statusą, tautybę ir miesto-kaimo gyvenamąją vietą, papildomai buvo kontroliuojami ekonominio aktyvumo, gimimo vietos ir gyvenimo užsienyje patirties kintamieji.

2.3. Demografinių procesų diferenciacijos vertinimo metodai

Agreguotų su gyventojų surašymu sujungtų demografinių duomenų analizei taikomi periodinių agreguotų demografinių rodiklių skaičiavimo (formaliosios demografijos) metodai ir specialios statistinės analizės (Puasono regresijos) modeliavimo procedūros. Agreguojant mirčių, gimimų, santuokų, ištuokų bei emigracijos dažnius (skaitiklis) ir išgyventų

žmonių metų skaičius (vardiklis) pagal amžių ir sociodemografines bei socioekonominės grupes apskaičiuojami specifiniai pagal gyventojų grupes agreguoti demografiniai rodikliai: vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė, sulaukus tam tikro amžiaus, standartizuoti mirtingumo rodikliai pagal mirties priežastis, suminiai gimstamumo rodikliai, suminiai skyrybų rodikliai ir kiti išvestiniai rodikliai.

Dažniausiai demografinių procesų skirtumai matuojami remiantis ranginiais rodikliais (lyginant dviejų gyventojų grupių rodiklius). Labiausiai paplitę yra santykiniai tarpgrupiniai rodikliai, rodantys, kiek kartų demografinio įvykio rodiklis tiriamojoje grupėje skiriasi nuo atitinkamo rodiklio palyginamojoje grupėje. Santykiniai demografinių skirtumų rodikliai ir šių rodiklių 95 proc. pasikliautiniai intervalai apskaičiuojami taikant Puasono regresijos modeliavimą, kai priklausomas kintamasis – demografinių įvykių skaičius kiekvienoje kintamųjų kategorijų kombinacijoje. Sociodemografiniai ir socioekonominiai gyventojų surašymo kintamieji laikomi nepriklausomaisiais (paaiškinamaisiais) kintamaisiais. Modeliuojant atskirus demografinius įvykius tyrimo metu kontroliuojami tik amžiaus arba visi tyrimo nepriklausomi kintamieji. Lyginamosiomis grupėmis laikėme aukštojo išsilavinimo kategoriją (skirtumų pagal išsilavinimą atveju), vedusių/ištekėjusių kategoriją (skirtumų pagal santuokinį statusą atveju), lietuvių tautybės kategoriją (skirtumų pagal tautybę atveju) ir miesto gyventojų kategoriją (skirtumų pagal miesto-kaimo gyvenamąją vietą atveju).

Puasono regresija šiuo atveju yra optimalus statistinio modeliavimo metodas, nes agreguotų dažnių formato duomenų atveju modeliuojami įvykių dažniai, t. y. įvykių dažnių priklausomybės nuo vieno arba kelių kitų nepriklausomų sociodemografinių ir socioekonominių kintamųjų (Čekanavičius, 2011). Studijoje pristatomame tyrime vertinami priklausomų kintamųjų – gimimų, mirčių, emigracijų, santuokų ir skyrybų dažniai, tenkantys rizikos populiacijai (matuojama atitinkamais žmonių metų skaičiais). Žmonių metų skaičius į regresiją įtraukiamas kaip normuojantis dažnio kintamasis. Tyrime taikomos Puasono regresijos apibendrinta forma yra pateikiama toliau:

$$I_i = \ln(E_i) + \beta_0 + \beta_1 X_{1,i} + \beta_2 X_{2,i} + \dots + \beta_k X_{k,i}, m_i = e^{I_i}$$

kur i ir k – kintamojo kategorija, X – nepriklausomas kintamasis, β_0 , β_1 , β_2 , β_k – regresijos koeficientai, E_i – normuojantis dažnio kintamasis (žmonių metų skaičius kintamojo kategorijoje i), I_i – tikėtinas

įvykių skaičius, m_i – įvykių dažnio rodiklis kintamojo kategorijoje i (įvykių skaičius, tenkantis atitinkamų žmonių metų skaičiui).

Remiantis tarptautinių tyrimų patirtimi, mirtingumo skirtumų pasekmių visuomenės sveikatai vertinimui buvo taikomas veiksnišės populiacijos rizikos metodas. Veiksnišė populiacijos rizika (angl. *Population Attributable Fraction*) rodo, kokios mirčių dalies būtų galima išvengti pašalinus mirtingumo skirtumus (darant prielaidą, kad visose tiriamose sociodemografinėse gyventojų grupėse mirtingumas yra to paties lygio kaip mažiausio mirtingumo gyventojų grupėje). Pirmą kartą demografinės diferenciacijos tyrimuose šis rodiklis buvo pritaikytas ir vertinant išvengiamų emigracijų ir skyrybų mastus. Šiuo atveju veiksnišės populiacijos rizikos rodiklis rodo, kiek emigracijų ir ištuokų būtų galima išvengti, jeigu visose tiriamose išsilavinimo ir ekonominio aktyvumo statuso grupėse emigracijos ir ištuokų rizika būtų tokia pati kaip ir žemiausios emigracijos ir ištuokų rizikos grupėje:

$$PAF = \frac{\sum_i p_i (MRS_i - 1)}{\sum_i p_i MRS_i},$$

kur p_i – pasirinktų sociodemografinių grupių kategorijų (i) lyginamieji svoriai populiacijoje (kur $i = 1, 2, 3, \dots, N$); MRS_i – kiekvienos iš sociodemografinių grupių kategorijų (i) mirtingumo, emigracijos arba pirmųjų skyrybų rodiklių santykiai.

3. GIMSTAMUMO DIFERENCIACIJA

3.1. Gimstamumo kitimas ir diferenciacijos vertinimas

3.1.1. Gimstamumo raida ir diferenciacijos vertinimo problema

Gimstamumo kitimo sąsajos su socialine, ekonomine ir kultūrine makroaplinka demografijos moksle jau seniai nekelia diskusijų. Ilgalaikėje istorinėje perspektyvoje makroteoriniu lygmeniu tai geriausiai aptaria visuotinai pripažinta pamatinė demografinio perėjimo (pirmojo) teorija (Kirk, 1996; Van de Kaa, 2009) ir iki šiol kartais dar oponuojama (Livi Bacci, 2001; Coleman, 2004) antrojo demografinio perėjimo koncepcinė prieiga (Van de Kaa, 1987, 2009; Lesthaeghe, 1995). Pagal pirmojo demografinio perėjimo teorijos schemą, vykstant modernizacijos procesams, gimstamumas mažėja nuo biologiškai maksimalaus lygio, būdingo ankstyviesiems visuomenės raidos etapams, iki vidutinio – industrinės raidos periodu. Prieš žengiant į poindustrinę visuomenę gimstamumas jau yra žemas, bet dar užtikrinantis kartų kaitą (*replacement of generations*). Tačiau poindustrinis raidos kelias jau yra pažymėtas labai žemu gimstamumu, nebegalinčiu užtikrinti demografinės pusiausvyros ir dėl gyventojų reprodukcijos režimo populiacijos nyksta. Poindustrinio gimstamumo pokyčius teoriniu lygmeniu konstruojanti antrojo demografinio perėjimo makrolygmens koncepcinė schema bando atsakyti, kaip ir kodėl gimstamumas krenta iki „žemo“, „labai žemo“, „ypač žemo“ („*low*“, „*very low*“, „*lowest low*“, Billari, 2004) lygio. Šią teoriją papildančios įvairaus pobūdžio metodologinės įžvalgos brėžia galimo gimstamumo „atsigavimo“ (*recuperation*) scenarijus įvairių socialinių, ekonominių ir kultūrinių kontekstų fone (Goldstein, 2009; Bongaarts, Sobotka, 2010).

Antrojo demografinio perėjimo teorinė schema, gimstamumo kritimą gerokai žemiau kartų kaitą užtikrinančio lygio konstruojanti kitų šeimos transformacijos procesų vienovėje, pirmiausia sieja su kultūriniais-vertybiniais pokyčiais ir technologine pažanga. Nuo jų atsiliekanči visuomenės institucinės sąrangos (šeimos politikos, lyčių lygybės ir pan.) adaptacija visuomenėms žengiant į postmodernizacijos raidos etapą reiškiasi matrimonialinės ir prokreacinės elgsenos modifikacijomis, gims-

tamumo kritimu gerokai žemiau lygio, galinčio užtikrinti demografinę pusiausvyrą. Pirmojo ir antrojo demografinių perėjimų teorijos aptaria bendrą gimstamumo kitimo trajektoriją, tačiau, kaip rodo tyrimai, prie naujų prokreacinės elgsenos modelių įvairios sub-populiacijos pereina skirtingu laiku ir tempu. Gimstamumo skirtumus vertinančiuose darbuose pabrėžiama, kad demografinio perėjimo (pirmojo) metu ne visi populiacijos segmentai vienu metu ir vienodu laipsniu patiria gimstamumo mažėjimą. Tam tikros populiacijos grupės su panašiais socioekonomiškais ir kultūriniais atributais eina panašia trajektorija link mažesnių šeimų (Stockwell, Groat, 1984). Kaip jau buvo pastebėta pirmuosiuose gimstamumo socialinių skirtumų vertinimuose, siekiančiuose dar XIX a. pabaigą (t. y. šiuo metu labiausiai išsivysčiusiose šalyse vykstant pirmajam demografiniam perėjimui), labiau socialiai mobiliose gyventojų grupėse gimstamumo lygis žemesnis (Heran, 2006). Pirmieji (*forerunners*) pereinantys nuo maksimalaus gimstamumo lygio prie žemesnio paprastai yra miestų gyventojai, labiau išsilavinę, užimantys aukštesnį statusą visuomenėje. Visuomenei pasukus industrinės raidos keliu, labiau urbanizuotų, socialiai privilegijuotų gyventojų grupių gimstamumo rodikliai pradeda mažėti anksčiau ir mažėja greičiau. Tuo periodu tarp įvairių sociodemografinių ir socioekonominių gyventojų grupių gimstamumo lygio skirtumai didėja (Stockwell, Groat, 1984; Livi Bacci, 1986).

Visuomenėms, kurios jau baigia demografinį perėjimą (pirmąjį), beveik visi populiacijos segmentai jau būna adaptavę panašų mažesnio (mažo) gimstamumo modelį (*pattern*). Tačiau tam tikri gimstamumo skirtumai vis dėlto išlieka ir pasibaigus demografiniam perėjimui (pirmajam), t. y. jie tebėra ir visuomenėse, pasiekusiose aukštą išsivystymo lygį (Stockwell, Groat, 1984; Černič Istenič, Kvedar, 2008), kuriose jau prasižėda ar vyksta antrajam demografiniam perėjimui priskiriami pokyčiai. Tačiau reikia pripažinti, kad iki šiol informacijos apie sociodemografinius ir socioekonominius gimstamumo skirtumus ir jų kitimą yra mažai. Gimstamumo skirtumų (*differential fertility*) tyrimai yra gana reti. Pirma, tai susieta su tinkamos ir statistiškai patikimos informacijos stoka ir, antra, metodologinio pobūdžio apribojimais. Dažniausiai tyrimai remiasi agreguotais duomenimis, kurie jungia įvairios kilmės veiksnius ir teikia gana netikslų vaizdą. Pripažįstama, kad, pavyzdžiui, rutininės (einamosios) demografinės statistikos (*vital statistics*) duomenys, fiksuojantys gimsta-

mumo skirtumus pagal etninį požymį, apjungia ir etninių grupių skirtingo išsilavinimo, profesinio statuso, pajamų, santuokystės modelio (pavyzdžiui, skirtingą amžių santuokos metu ir pan.) poveikį (Stockwell, Groat, 1984). Aukštesnis kaimo gyventojų gimstamumo lygis, lyginant su miesto gyventojais, stebimas industrializacijos procese, net ir aukštą industrializacijos lygį pasiekusiose visuomenėse, jungia sudėtingus procesus, tarp jų ir skirtingo gamybos ir gyvenimo būdo, skirtingų vaikų turėjimo motyvacijų, mažesnių alternatyvių gyvenimo pasirinkimų determinantus ir pan. (Stockwell, Groat, 1984; Sharlin, 1986; Černič Istenič, Kvedar, 2008).

3.1.2. Gimstamumo diferenciacijos tyrimai: istorinis tyrimų plėtros kontekstas

Gimstamumo diferenciacijos tyrimų bendra raida. Pirmieji gimstamumo socialinių skirtumų vertinimai socialinio mobilumo kontekste žinomi dar nuo XIX a. pabaigos (Heran, 2006). Socioekonominių gimstamumo skirtumų tyrimai suintensyvėjo XX a. trečiame–ketvirtame dešimtmečiuose (Westoff, 1953). Dar ketvirtame XX a. dešimtmetyje buvo sukonstruota gausių veiksnių, galinčių diferencijuoti gimstamumą pagal sociodemografines ir socioekonomines sub-populiacijų grupes, schema. Veiksniai grupuoti į tris pagrindinius blokus: finansinė padėtis, profesija, išsilavinimas. Nors gimstamumo veiksnių tyrimai tuo metu buvo gana intensyvūs, vis dėlto jie buvo hipotetinio pobūdžio (Westoff, 1953).

Ankstyviausi gimstamumo diferenciacijos tyrimai buvo deskriptyviniai arba idėjų lygmens ir silpnai pagrįsti empiriniais duomenimis. Gausėjant darbų, skirtų gimstamumo socioekonominių skirtumų vertinimui, keitėsi tyrimų analizės pobūdis, naudojama informacija, ryškėjo kelios tyrimų kryptys. Be rutininės demografinės statistikos duomenų, tyrimuose pradėti naudoti agreguoti gyventojų surašymų duomenys. Deskriptyvinę analizę papildė vertinantysis požiūris ir gimstamumo skirtumų veiksnių tyrimai (Westoff, 1953). Nors ir gausėjo gimstamumo demografinių ir socioekonominių skirtumų tyrimų, iki paskutinio XX a. dešimtmečio jie rėmėsi išimtinai tik agreguotais rutininės demografinės statistikos ir gyventojų surašymų duomenimis, šimtmečio pabaigoje gausiai papildytais gimstamumo atrankinių tyrimų (apklausų) informacija. Tokio tipo tyrimai tęsiami iki šiol (Preston, 1974; Rindfuss ir kt., 1980; Rindfuss ir kt., 1996; Mare, 1997; Kantorová, 2004; Breton, Prioux, 2005; Rendall ir kt., 2005; Hoem, Kreyenfeld, 2006; Monstad ir kt., 2008; Toulemon ir kt., 2009;

Černič Istenič, Kvedar, 2008). Tačiau XX a. pabaigoje išryškėjo daug žadanti inovacinė gimstamumo diferenciacijos tyrimų kryptis. Kuriami nauji analizės metodai, pradėti tyrimai, besiremiantys unikalia gyventojų ir įvairių kitų registrų individualių gyvenimo istorijų duomenų jungimo metodologija (Kravdal, 1989, 1992; Hoem B., 1996; Ekert-Jaffe ir kt., 2002; Rendall, Smallwood, 2003; Rendall ir kt., 2005; Hoem J. ir kt., 2006; Kravdal, 2007; Kravdal, Rindfuss, 2008). Taip kuriamos prielaidos labai tiksliai vertinti gimstamumo sociodemografinius ir socioekonominius skirtumus. Tačiau tokio pobūdžio tyrimai iki šiol tebėra gana reti, nes galimi tik tose šalyse, kurios turi jau ilgai funkcionuojančius ir gerai organizuotus gyventojų registrus arba turi metodologinio ir administracinio/juridinio pobūdžio galimybes taikyti sudėtingą gyventojų surašymų ir rutininės demografinės statistikos jungimo metodologiją. Vertinant regioniniu požiūriu, tokio tipo gimstamumo tyrimai labiausiai yra pasistūmėję Šiaurės Europos šalyse (pirmiausia Norvegijoje), Jungtinėje Karalystėje, Prancūzijoje (Kravdal, 1989, 1992, 2007; Ekert-Jaffe ir kt., 2002; Rendall ir kt., 2005; Hoem ir kt., 2006; Kravdal, Rindfuss, 2008). Šio šimtmečio pradžioje tokio pobūdžio tyrimai pradėti ir Lietuvoje (Jasilionis ir kt., 2014; Jasilionienė ir kt., 2014).

Lietuvos gimstamumo diferenciacijos tyrimai. Dėl statistinės informacijos ir analizei patikimų rodiklių stokos ar net ir nebuvimo Lietuvos gimstamumo tyrimų istorinis horizontas yra labai siauras – skaičiuoja vos keletą dešimtmečių. Iki XX a. vidurio apie Lietuvos gimstamumą tėra patys elementariausi ir mažai informatyvūs gimstamumo rodikliai (absoliutūs skaičiai) ir remiantis jais vos keletas statistinių apžvalgų (Oželis, 1934; Kakliauskas, 1936; Kašelionis, 1936; Rimka, 1937). Sovietmečiu, dėl draudimo publikuoti demografinius duomenis ir gana siauros agreguotos demografinės statistinės informacijos atviroje spaudoje, tebuvo publikuotos negausios statistinės gimstamumo analizės, kurias rengiant naudoti absoliutūs ir bendrieji gimstamumo rodikliai (*crude birth rates*) (Stanaitis, Adlys, 1973; Vaitiekūnas ir kt., 1986; Merčaitis, 1968). Labiau informatyvūs ir patikimesni gimstamumo rodikliai (specialieji gimstamumo rodikliai, suminis gimstamumo rodiklis (*age-specific fertility rates, total fertility rate*)) naudoti tik darbuose, pažymėtuose grifu „tarnybiniam naudojimui“ (pavyzdžiui, Januškevičius, Stankūnienė, 1979). Tik devinto dešimtmečio pabaigoje (1989 m.), liberalizavus draudimus skelbti demografinius duomenis, demografinio perėjimo kontekste buvo publikuota gimstamumo raidos analizė (Stankūnienė, 1989). Reikia pripažinti, kad iki XX a. paskutinio dešimtmečio demografiniais statistiniais duome-

nimis paremtose gimstamumo studijose gimstamumo skirtumai nebuvo vertinti. Keliuose nedidelės apimties, segmentuotuose (Vilniaus šeimų, Mačėnienė, 1974; kaimo moterų, Stankūnienė, 1976) prokreacinės (reprodukcinės) elgsenos atrankiniuose tyrimuose (apklausose), skirtuose prokreacinių lūkesčių vertinimams, yra gimstamumo skirtumus vertinančių elementų, tačiau, į tyrimus neįtraukus generalinės populiacijos visumos, tyrimų metu gautų rezultatų informatyvumas labai ribotas.

Nuo XX a. paskutinio dešimtmečio gimstamumo tyrimai Lietuvoje labai išsiplėtė. Tyrimų plėtrą inicijavo ir skatino labai pagausėję informacijos šaltiniai apie gimstamumą. Gerokai išsiplėtė rutininės statistikos agreguotų gimstamumo rodiklių sistema ir prieinamumas, atsirado galimybė tyrimų tikslais naudoti gyventojų surašymų mikroduomenis, įsijungta į gyvenimo kelio ir šeimos politikos poveikio prokreacinei elgsenai lyginamuosius tarptautinius gimstamumo ir šeimos tyrimus². Atsiradus informacinėms ir metodologinio pobūdžio galimybėms tirti gimstamumo skirtumus naudojant įvairius gimstamumą ir prokreacines nuostatas vertinančius rodiklius, jie nuo XX a. dešimto dešimtmečio vidurio Lietuvoje buvo atliekami pagal keletą diferencijuojančių požymių. Gimstamumo skirtumai pagal gyvenamosios vietovės tipą (miestas/kaimas; gyvenamosios vietovės dydis; regionas) vertinti naudojant agreguotus rutininės demografinės statistikos informacinius resursus, gyventojų surašymo mikroinformaciją, *Kartų ir lyčių tyrimų* (apklausų) duomenis (Stankūnienė ir kt., 2005; Lietuvos gyventojai, 2006; Lietuvos šeima, 2009; Stankūnienė ir kt., 2013). Pagal gyvenamosios vietovės tipus tirti ir prokreacinių nuostatų bei elgsenos skirtumai (naudoti *Poreikio gyventojų politikai verti-*

---

² 1994–1995 m. atliktas tarptautinis *Gimstamumo ir šeimos tyrimas* (Lietuvoje tyrimą atliko Socialinių tyrimų instituto Demografinių tyrimų centras; koordinatorius – Jungtinių Tautų Europos ekonominės komisijos Gyventojų aktyvumo padalinys; Lietuvoje apklausta 2000 18–49 metų vyrų ir 3000 to paties amžiaus moterų).

2001 m. atliktas tarptautinis tyrimas *Poreikio gyventojų politikai vertinimas* (Lietuvoje tyrimą atliko Socialinių tyrimų instituto Demografinių tyrimų centras; koordinatorius – Vokietijos federalinis gyventojų tyrimų institutas; Lietuvoje apklausta 613 18–75 metų vyrų ir 787 to paties amžiaus moterų).

2006 ir 2009 m. Lietuvoje atliktos dvi tarptautinio longitudinio *Kartų ir lyčių tyrimo* bangos (Lietuvoje abi tyrimo bangas atliko Socialinių tyrimų instituto Demografinių tyrimų centras; apklausas atliko „Baltijos tyrimai Ltd.“ 2006 m. Lietuvoje apklausta 10 000, 2009 m. - 8000 18–79 metų amžiaus vyrų ir moterų). Tarptautinį tyrimą, atliktą per 20 šalių, inicijavo Jungtinių Tautų Europos ekonominės komisijos Gyventojų padalinys (JT EEK GP). Šiuo metu tyrimą koordinuoja Nyderlandų tarpdisciplininis demografijos institutas bendradarbiaujant su JT EEK GP.

nimo bei *Kartų ir lyčių tyrimų* duomenys), teikiantys informaciją apie gimstamumo skirtumų tikėtinas variacijas perspektyvoje (Stankūnienė ir kt., 2003; Stankūnienė ir kt., 2013). Nuo XX a. dešimto dešimtmečio vidurio, remiantis minėtų atrankinių tyrimų ir 2001 m. gyventojų surašymo mikroduomenimis, Lietuvoje atlikta nemažai gimstamumo lygio, prokreacinių nuostatų ir elgsenos skirtumų vertinimų pagal išsilavinimą (Stankūnienė, 1997; Stankūnienė ir kt., 2000; Lietuvos gyventojai, 2006; Stankūnienė ir kt., 2013; Charton ir kt., 2009). Tačiau čia būtina pabrėžti, kad iki pastaraisiais metais pradėtos gyventojų surašymo ir gimstamumo registracijos mikroduomenų jungimo metodikos taikymo daugumoje anksčiau atliktų gimstamumo diferenciacijos tyrimų buvo naudoti agreguoti duomenys, jungiantys nemažai kontekstinių ir struktūrinių veiksnių ir teikiantys gana riboto tikslumo informaciją. To išvengta tik gimstamumo veiksnių logistinės regresijos analizėse (Lietuvos šeima, 2009; Charton ir kt., 2009; Stankūnienė ir kt., 2013). Remiantis *Kartų ir lyčių tyrimų* (atliktų 2006 ir 2009 m.) informacija, vykdytose gimstamumą ir prokreacines nuostatas diferencijuojančių veiksnių logistinės regresijos nacionalinio ir lyginamojo tarptautinio lygmens analizėse į modelius buvo įjungti įvairūs sociodemografiniai ir socioekonominiai požymiai: amžius/karta, lytis, santuokinis statusas, gyvenamosios vietovės tipas ir dydis, išsilavinimas, šeimos gerovės statusas (būstas, subjektyvi gerovė), užimtumas, tikyba, tautybė (Charton ir kt., 2009; Lietuvos šeima, 2009; Stankūnienė ir kt., 2013). Tik šių darbų rezultatai teikia tikslesnę, nors ir fragmentišką informaciją apie Lietuvos sociodemografinę ir socioekonominę gimstamumo diferenciaciją. Tad reikia pripažinti, kad nors per pastaruosius du dešimtmečius Lietuvoje pasirodė nemažai gimstamumo sociodemografinius ir socioekonominius skirtumus vertinančių darbų, juose naudoti informaciniai šaltiniai (agreguoti demografinės statistikos ar atrankinių tyrimų duomenys) situaciją leido vertinti tik gana apytiksliai.

3.1.3. Gimstamumo diferenciacija pagal gyvenamąją vietovę: tyrimų apžvalga

Įvairūs tyrimai atskleidžia gimstamumo skirtumų būvimą pagal gyvenamąją vietą ir pirmiausia pagal elementariausią susiskirstymą į miesto ir kaimo teritorijas (Fuguitt ir kt. 1989; Zakharov, 2008; Dyson, 2011). Tyrimų rezultatai dažniausiai patvirtina, kad miestų gyventojų gimstamumo lygis yra mažesnis nei kaimo, tačiau neretai pabrėžiama, kad tokia priklausomybė nėra paprasta ir jungia visą kompleksą kontekstinių ap-

linkybių, populiacijos struktūrinių veiksnių ir yra kintanti istoriniame demografinio perėjimo (pirmo) ir urbanizacijos/industrializacijos raidos kelyje (Stockwell, Groat, 1984; Sharlin, 1986; Livi Bacci, 1986; Černič Istenič, Kvedar, 2008; Dyson, 2011). Be to, tyrimai rodo, kad nors miesto/kaimo gimstamumo skirtumų kaita demografinio perėjimo (pirmojo) kontekste yra akivaizdi, tačiau gerokai mažiau išreikšta, lyginant su antroju gyventojų reprodukcijos elementu – mirtingumu (Dyson, 2011).

Gimstamumo mažėjimas demografinio perėjimo (pirmo) kontekste prasideda nuo aukščiausių hierarchinės gyventojų teritorinės organizacijos erdvių (miestų) ir išsiplečia į periferijas – mažiau urbanizuotas teritorijas ir kaimus (Bocquier, Costa, 2013; Shapiro, Tambashe, 2000; Černič Istenič, Kvedar, 2008). Tačiau tyrimuose pabrėžiama, kad ankstesnį gimstamumo mažėjimą ir mažesnes gimstamumo reikšmes miestuose, išliekančias ir industrinėse ar net postindustrinėse visuomenėse, baigusiose pirmą demografinį perėjimą ir einančiose (ar net gerokai pažengusiose) antro demografinio perėjimo keliu, sąlygoja ne gyvenamosios vietovės statusas kaip toks (*per se*), o tam tikrą statusą turinčios gyvenamosios vietos gamybos ir gyvenimo organizacijos specifikos, kintančios visuomenės modernizacijos kontekste. Ekonominių gimstamumo teorijų (Becker, 1960; Easterlin, 1975; Easterlin, Crimmins, 1985) požiūriu miestuose ir ypač dideliuose tėvai turi mažesnę naudą iš vaikų (Shapiro, Tambashe, 2000) ir didesnes išlaidas jų išlaikymui, mokymui, ugdymui nei kaimuose, kur vaiką auginti pigiau ir dėl jo ekonominio naudingumo (vaikų dalyvavimo ūkyje), dėl pigesnio gyvenimo kaimo vietovėse (išauginamo/pasigaminamo maisto ir pan.) (Becker, 1960:229; Fuguitt ir kt. 1989; Černič Istenič, Kvedar, 2008). Modernėjant visuomenei vis svarbesniu veiksniu vaikų turėjimui tampa savirealizacijos poreikis ir galimybės. Tėvai miestuose turi didesnius gyvenimo pasirinkimus (Stockwell, Groat, 1984). Tad miesto ir kaimo tėvų motyvacija dėl šeimos dydžio nėra vienoda. Tačiau modernėjant visuomenei miesto ir kaimo sąlygos auginti vaikus vienodėja, mažėja ir gimstamumo skirtumai (Becker, 1960; Fuguitt ir kt. 1989). Netiesiogiai tai gali veikti ir aktyvi regioninė politika, mažinanti skirtumus tarp miesto ir kaimo vietovių (Lococh, Vandermeersch, 2006). Nežiūrint stebimos konvergencijos, skirtumai tarp miesto ir kaimo gimstamumo lygių vis dėlto išlieka.

Pastaruoju metu gimstamumo diferenciacijos vertinimai pagal gyvenamosios vietovės statusą, ypač miesto ir kaimo pjuviu, dažniausiai yra skirti mažai išsivysčiusių šalių gimstamumo mažėjimo, kuris vyksta intensyvaus demografinio perėjimo (pirmo) kontekste, tyrimams. Tyrimai išsi-

vysčių šalių gimstamumo diferenciacijos miesto-kaimo požiūriu yra gana reti tiek dėl jau mažų skirtumo reikšmių moderniose visuomenėse, tiek ir dėl urbanizacijos proceso raidos, peržengusio miesto skiriamąsias ribas, miesto/kaimo definicijų įvairovės (Demographic, 2014), administracinių teritorinių gyvenamųjų vietovių ribų kitimo. Europoje tokio tipo tyrimai dažnesni tik mažiau urbanizuotose šalyse ir pirmiausia Rytų ir Vidurio Europoje (Zakharov, 2008 (Rusija); Muresan ir kt., 2008 (Rumunija); Perelli-Harries, 2008 (Ukraina); Černič Istenič, Kvedar, 2008 (Slovėnija)).

Lietuvoje gimstamumo lygio skirtumų pagal gyvenamąją vietovę tyrimų remiantis einamosios demografinės statistikos duomenimis yra mažai ir pirmiausia dėl labai ribotos informacijos. Gerokai išsamesni gimstamumo diferenciacijos tyrimai yra atlikti naudojant gyventojų surašymo ir atrankinių tyrimų (apklausų) duomenis (Lietuvos, 2006; Stankūnienė ir kt., 2005; Lietuvos šeima, 2009; Stankūnienė ir kt., 2013). Tyrimų rezultatai ir turimi demografinės statistikos, gyventojų surašymų agreguoti ir įvairių nacionalinio ir tarptautinio lygmens atrankinių tyrimų (apklausų) duomenys teikia informaciją apie Lietuvos gimstamumo, prokreacinių nuostatų ir elgsenos diferenciacijos pagal gyvenamąją vietovę specifiką ir dinamiką. Toliau (3.2.2 skyrelyje), remdamiesi įvairių šaltinių duomenimis ir antrine informacija, vertinsime Lietuvos miesto ir kaimo gimstamumo lygio, dinamikos, prokreacinės elgsenos ir nuostatų skirtumus bei kaitą. Kartu bandysime aptarti ir analizėje naudojamų duomenų bei rodiklių patikimumą, informatyvumą, tikslumą.

3.1.4. Gimstamumo diferenciacija pagal išsilavinimą: tyrimų apžvalga

Tyrimų ir publikacijų, skirtų ryšio tarp gimstamumo ir išsilavinimo vertinimui, yra gausu. Jau pirmuosiuose XX a. trečio–ketvirto dešimtmečio socioekonominių gimstamumo skirtumų tyrimuose išsilavinimas išskirtas tarp trijų pagrindinių gimstamumo lygio veiksnių (Westoff, 1953). Iki šiol gimstamumo tyrimų rezultatuose pabrėžiama, kad išsilavinimas yra vienas svarbiausių gimstamumą diferencijuojančių veiksnių, darančių įtaką įvairaus išsilavinimo sub-populiacijų susilaukiamų vaikų skaičiui, vaikų gimimo kalendoriui, prokreacinės elgsenos trajektorijai kitų konkuruojančių gyvenimo kelio sudedamųjų (užimtumo, profesinio augimo, matrimonialinės elgsenos ir pan.) kontekste, prokreacinėms nuostatoms ir lūkesčiams (ir kiekybine, ir vaikų gimimo eiliškumo bei kalendoriaus prasme).

Išsilavinimo veiksnio poveikio gimstamumui stiprumas ir net kryptis keičiasi visuomenės modernėjimo kelyje. Tyrimuose akcentuojama, kad visuomenėms pasukus industrinės raidos keliu ir prasidėjus pirmajam demografiniam perėjimui gimstamumas pirmiausia pradėjo mažėti tarp socialiai labiau pažengusių, turinčių aukščiausią išsilavinimą asmenų (Stockwell, Groat, 1984; Livi Bacci, 1986) ir atitinkamai didėjo gimstamumo skirtumai tarp įvairaus išsilavinimo sub-populiacijų.

Ankstyvuojų visuomenės modernizacijos periodu prasidėjusi pažanga išsilavinimo srityje, ypač tarp moterų, mažina gimstamumą proporcingai pasiektam išsilavinimui (Lococh, 2006; de la Croix, Doepke, 2003; Haines, 1992; Wrong, 1958) ir didina gimstamumo diferenciaciją. Išsilavinimo poveikis gimstamumui reiškiasi įvairiais būdais. Jis gali būti tiesioginis ir netiesioginis. Asmenys, siekiantys aukštesnio išsilavinimo, ypač moterys, tuokiasi ir vaikų susilaukia vėliau, o kartu ir mažiau (Skirbekk, Samir, 2012). Jie anksčiau pradeda praktikuoti gimstamumo reguliavimą, pirmieji įsisavina gimstamumo planavimo metodus. Labiau išsilavinę paprastai turi didesnius gyvenimo siekius, platesnius interesus ir savirealizacijos planus, pirmenybę vis labiau atiduoda ne vaikų kiekybei, o jų geresniam, visapusiškam lavinimui ir gyvenimo kokybei (Lococh, 2006; Kravdal, 1992).

Taigi pirmo demografinio perėjimo metu labiau išsilavinę yra gimstamumo mažėjimo pionieriai (*forerunners*), pirmieji pereinantys nuo maksimalaus gimstamumo lygio prie žemesnio. Jų gimstamumo rodikliai pradeda mažėti anksčiau ir mažėja greičiau. Demografinio perėjimo pradžioje aukštesnio išsilavinimo sub-populiacijos yra „kalčiausios“ dėl gimstamumo mažėjimo ir gimstamumo lygio skirtumų didėjimo tarp sub-populiacijų. Tačiau vėliau, baigiantis pirmajam demografiniam perėjimui, skirtumai, išlaikydami tą patį santykio tarp gimstamumo ir išsilavinimo tipą, gerokai sumažėja. Mažiau išsilavinusios sub-populiacijos ima sekti aukštą išsilavinimą turinčiasias ir skirtumai tarp skirtingo išsilavinimo sub-populiacijų nyksta (Cleland, 2002:16) ar net keičia ryšio formą (Hazan, Zoabi, 2013).

Gausūs ir įvairiapusiai išsilavinimo, kaip vieno pagrindinių gimstamumą diferencijuojančių veiksnių, tyrimai moksliniu požiūriu teikia daugiaplanius rezultatus, tačiau išvados neretai yra prieštaringos. Įdomūs ir perspektyvūs yra išsilavinimo poveikio gimstamumui teoriniai tyrimai, fokusuoti į galimybių kainos turėti vaikų vertinimą (Balbo, Billari ir kt., 2012): vaikai reikalauja tėvų laiko, tad vaikų susilaukimas laiko požiūriu

yra brangesnis aukštą išsilavinimą turinčioms moterims, dėl to jos ketina turėti mažiau vaikų (Balbo, Billari ir kt., 2012; Kravdal, 1992). Empirine informacija paremtų tyrimų rezultatai rodo, kad didėjant moterų išsilavinimui keičiasi ir vaikų gimimo kalendorius: kuo aukštesnis išsilavinimas, tuo vėliau moterys susilaukia pirmųjų vaikų (Rendall, Smallwood 2003, 2005; Lappegård, 2002; Lappegård, Rønsen, 2005), o kuo vėliau susilaukiama pirmųjų vaikų, tuo didesnė rizika daugiau nebesusilaukti ar turėti mažiau vaikų (Rendall, Smallwood, 2003). Tačiau pastaruoju metu pasirodė nemažai publikacijų, kuriose pateikiami rezultatai ir gana prieštaringos išvados apie aukšto išsilavinimo pozityvų poveikį gimstamumo lygiui ir galimą gimstamumo diferenciacijos pagal išsilavinimą mažėjimą. Prasidėjus ir pažengus antrajam demografiniam perėjimui ir gimstamumui nukritus iki žemo lygio, šis santykis tarp turinčiųjų skirtingą išsilavinimą labai sumažėja, o tarp turinčiųjų aukštą išsilavinimą turi tendenciją didėti ar net viršyti žemesnio išsilavinimo asmenų prokreacinės elgsenos rodiklius (Klesment, Puur, 2012; Andersson ir kt., 2009; Breton, Prioux, 2005). Aukštą išsilavinimą turinčios moterys, atidėjusios gimdymus, vyresniame amžiuje turi galimybę pasivyti savo bendraamžes ir susilaukti tiek pat vaikų (Sobotka, 2004; Kravdal, 1989; Kravdal, Rindfuss, 2008). Daromos išvados ir net dėl galimai aukštesnių gimstamumo ar prokreacinių ketinimų rodiklių tarp moterų su aukštuoju išsilavinimu (Testa ir kt., 2015; Mills ir kt., 2008; Breton, Prioux, 2005), t. y. dėl U formos ryšio tarp išsilavinimo ir vaikų skaičiaus ryškėjimo (Hazan, Zoabi, 2013). Tai siejama su keletu palankių prielaidų moterims su aukštuoju išsilavinimu turėti daugiau vaikų: tikimybe, kad jos taip pat turės partnerį su aukštuoju išsilavinimu ir atitinkamai aukštesnes pajamas (Kravdal, 1992); kad jos šeimoje turės didesnes galias ir panašesnį namų ūkio darbų pasidalijimą (Mills ir kt., 2008; Balbo ir kt., 2013); jos labiau naudojasi namų ūkio darbų ir vaikų priežiūros rinkos paslaugų teikiama substitucija (Hazan, Zoabi, 2013). Taigi vis daugiau pasirodo publikacijų, kuriose pateikiamos išvados prieštarauja ankstesnių tyrimų rezultatams apie glaudų negatyvų ryšį tarp išsilavinimo ir gimstamumo (kad kuo didesnis išsilavinimas, tuo mažesnis gimstamumas) ar prokreacinių ketinimų dėl vaikų skaičiaus šeimoje (van Peer, 2002). Tačiau šiuo atveju reikia atkreipti dėmesį ir į tyrimuose naudotus informacijos šaltinius. Prokreacinių ketinimų diferenciacijos pagal išsilavinimą vertinimuose dažniausiai naudojami atrankinių tyrimų duomenys (Mills ir kt., 2008; Testa, Stephany, 2015). Tad galima manyti, kad gauti rezultatai turi ribotą patikimumą. Longitudiniai tyrimai, besiremiantys visos šalies populiacijos mikroygmens informacija

(gyventojų registrų ar gyventojų surašymo mikroduomenimis), galintys teikti kur kas patikimesnę informaciją, rodo, kad santykis tarp išsilavinimo lygio ir gimstamumo lygio nėra paprastas ir vienareikšmis. Didėjant išsilavinimo lygiui, pagimdytų vaikų skaičius nuosekliai mažėja, bet jei regresijos modelyje kontroliuojamas moterų, sukūrusių šeimas, kintamasis, skirtumas lieka mažas (Kravdal, 1989). Norvegijos ir JAV atvejams atliktas tyrimas, naudojant gyventojų registro ir atrankinio tyrimo duomenis, atskleidė, kad mažėjant bendrai tikimybei gimdyti trečią vaiką, tarp aukštąjį išsilavinimą turinčių moterų tikimybė pagimdyti trečiąjį ir net antrąjį vaiką didėja (Kravdal, 1992, 2007; Lappegård, Rønsen, 2005). Tačiau Kravdal pabrėžia, kad ši tendencija nėra labai aiški ir nežinia, ar galioja kitose šalyse su silpnesne šeimos politika ar kitokia lyčių lygybės ideologija (Kravdal, 2007). Ir vis dėlto reikia pripažinti, kad įvairių tyrimų rezultatai dėl ryšio tarp išsilavinimo lygio ir vaikų skaičiaus pobūdžio nėra nuoseklūs. Kai kurie regresinių analizų, galinčių sumažinti kontekstinių veiksnių įtaką, rezultatai patvirtina, kad ryšys tarp išsilavinimo ir gimstamumo nėra pakankamai aiškus (Lappegård, 2002). Įvykių istorijos analizės metodu Švedijos atvejui atliktas tyrimas teikia gana aiškią žinią, kad tarp išsilavinimo lygio ir gimstamumo lygio dabartiniame visuomenės raidos etape ryšys yra pozityvus (Tesching, 2012). Tačiau kartu pateikiamas papildomas kontekstinis komentaras, kad tai galioja tose gerovės valstybėse, kuriose institucinė ir kultūrinė aplinka stipriai remia moterų užimtumo ir vaikų turėjimo derinimą (Tesching, 2012).

Lietuvoje gimstamumo skirtumų pagal išsilavinimą tyrimų nėra daug. Tokius tyrimus ilgai riboja patikimos informacijos stoka. Skelbti kai kurių metų agreguoti einamosios demografinės statistikos duomenys apie gimstamumą pagal išsilavinimą yra neinformatyvūs: jie teikia tik absoliučius duomenis apie gimusių vaikų skaičių pagal moterų išsilavinimą (pavyzdžiui, Demografijos, 2000). Tokia informacija gimstamumo skirtumų vertinimui nėra tinkama.

Pirmieji gimstamumo skirtumų pagal išsilavinimą vertinimai remiantis statistine informacija buvo atlikti naudojant 2001 m. Lietuvos gyventojų surašymo duomenis (Lietuvos, 2006). Šio tyrimo rezultatai suteikė gana turtingą informaciją apie gimstamumo lygio diferenciaciją pagal išsilavinimą visos šalies mastu, mieste ir kaime, pagimdytų vaikų skaičiaus kitimą pagal moterų gimimo kohortas, gimstamumo lygio skirtumų dinamiką ir prokreacinės elgsenos debiuto trajektorijų kitimą (Lietuvos, 2006:121–134).

Nuo XX a. paskutinio dešimtmečio vidurio Lietuvoje pradėtų vykdyti įvairių nacionalinio ir tarptautinio lygmens atrankinių tyrimų (apklausų) duomenys (pavyzdžiui, palyginamieji tarptautinio lygmens tyrimai: *Gimstamumo ir šeimos tyrimas*, 1994–1995; *Kartų ir lyčių tyrimai*, 2006, 2009; *Gyventojų politikos poreikių vertinimo tyrimas*, 2001) sudarė papildomą galimybę vertinti Lietuvos gimstamumo lygio, prokreacinių nuostatų ir ketinimų diferenciacijos pagal išsilavinimą (ne tik moterų, bet ir vyrų) specifiką ir dinamiką (Stankūnienė, 1997; Stankūnienė ir kt., 2000; Stankūnienė ir kt., 2003; Lietuvos šeima, 2009; Stankūnienė ir kt., 2013).

Remdamiesi įvairių statistinių bei atrankinių sociodemografinių kiekybinių šaltinių (einamosios statistikos ir gyventojų surašymų agreguotais bei mikroduomenimis, mikroduomenų bazių jungimo ir atrankinių tyrimų-apklausų) rezultatais ir antrine informacija kitame skyrelyje (3.2.3. skyrelyje) pagal galimybes vertinsime Lietuvos gimstamumo, prokreacinės elgsenos ir nuostatų pagal išsilavinimą diferenciaciją ir dinamiką. Aptarsime ir analizėje naudojamų duomenų bei rodiklių patikimumą ir informatyvumą.

3.1.5. Gimstamumo diferenciacija pagal tautybę: tyrimų apžvalga

Gimstamumo diferenciacijos tyrimai pagal etninį požymį nors ir yra gana gausūs, tačiau metodologiniu, definicijų ir rezultatų požiūriu labai „margi“. Didžiausi trukdžiai tirti gimstamumo skirtumus pagal etninį požymį yra ribotos galimybės turėti laiko ir erdvės požiūriu palyginamą relevantišką, pakankamo kiekio ir kokybės informaciją. Duomenų rinkimas ir sisteminimas pagal etninį požymį pirmiausia sudėtingas dėl subjektyvumo, įvairiapusiškumo ir konsensuso, kas yra etninė grupė, nebuvimo (Ethnic group statistics, 2003) ne tik tarptautiniu, bet net ir nacionaliniu lygmeniu. Priklausomybė etninei grupei gali būti priskirta pagal asmens išorinę fizinę išvaizdą (pavyzdžiui, odos spalvą ir pan.), subjektyvų saviidentifikavimą, kultūrinius, religinius požymius, pilietybę, kalbą, kilmės (*origin*) šalį, gimimo vietą, migracijos patirtis, net tėvų gimimo vietą ir pan. Todėl įvairiose šalyse definicijos ir klasifikacijos į etnines grupes paprastai yra skirtingos (Simon 2007; Ethnic group statistics, 2003). Dėl vyraujančios (*titular*) populiacijos etninės priklausomybės definicijų įvairovės (Simon 2007; Dubuc, Haskey, 2010) tokio pobūdžio tyrimai dažnai išlieka nacionaliniais ir yra sunkiai palyginami tarptautiniu lygmeniu. Be to, etninė priklausomybė yra dinamiška ir gali keistis priklausomai nuo socialinių ir poli-

tnių nuostatų, situacijos ar pokyčių (Ethnic group statistics, 2003). Tad net nacionaliniu lygmeniu stebėti demografinių procesų raidą, lyginti juos laike pagal etninį požymį yra sudėtinga, ypač jei nėra reglamentuotų sutarimų dėl etniškumo definicijų. Etninių grupių išskyrimui dažnai naudojami skirtingi etniškumo komponentai ar jų deriniai (rasė, tautybė, pilietybė, kilmės šalis (*native-born/foreign-born*), gimtoji kalba, religija ir pan.) ir etniškumą apibūdinanti terminologija (Simon, 2007).

Demografinių procesų raidos ir demografinės elgsenos pagal etninį požymį tyrimuose naudojamos ne tik labai įvairios etniškumo definicijos, bet ir remiamasi įvairiais duomenų šaltiniais. Tai dar labiau apsunkina rezultatų ir išvadų palyginamumą. Vienas iš dažniausiai etninių grupių demografinės elgsenos ir konkrečiai gimstamumo skirtumų tyrimuose naudojamų informacijos šaltinių yra gyventojų surašymų ir atrankinių tyrimų duomenys, kurie paremti subjektyviu ir laisvu asmens sociodemografinių charakteristikų deklaravimu. Vertinant gimstamumo skirtumus paprastai naudojama informacija apie savęs priskyrimą atitinkamai etninei (tautinei) grupei ir/ar apie papildomus etniškumo atributus (pavyzdžiui, kilmės šalis (*native-born, foreign-born*), pilietybė). Tačiau daug šalių ir tarptautinių institucijų duomenis apie etniškumą vertina kaip socialiai labai jautrius (*sensitive*), potencialiai galimus panaudoti diskriminacijos ar stigmatizacijos tikslais (Simon 2007; Jungtinių tautų Europos ekonomikos komisija, 2006). Net Jungtinių Tautų organizacijos rekomendacijose dėl gyventojų surašymo organizavimo klausimai apie tautybės/etninės priklausomybės identifikavimą priskiriami prie nepagrindinių/nepivalomų (*non-core topic*) ir į surašymų anketas įtraukiamų tik pagal šalių pasirinkimą, siekiant suprasti gyventojų kultūrinę įvairovę, skirtingų tautybių gyventojų padėtį visuomenėje ir apibrėžti bei stebėti antidiskriminacinę politiką (Jungtinių Tautų Europos ekonomikos komisija, 2006). Į gyventojų surašymų anketas klausimus, identifikuojančius etnines charakteristikas, įtraukia vos kelios Vakarų ir Pietų Europos šalys. Tik dauguma Vidurio ir Rytų Europos šalių iki šiol išlaiko ilgai trunkančią tautybės (ir kitų etniškumą charakterizuojančių požymių) registravimo (*recording*) tradiciją (Simon, 2007). Taigi informacija, surašymų metu gaunama apie etnines gyventojų grupes, įvairiose šalyse yra gana skirtinga, ji gaunama (jei renkama) skirtingų klausimų ar jų kombinacijų pagrindu. Jungtinių Tautų rekomendacijose dėl gyventojų surašymų organizacijos net pabrėžiama, kad tautybių (etninių grupių) klasifikatoriai turi turėti nacionalinį pobūdį. Jų rengimas priklauso nuo nacionalinių sąlygų bei sąvokų ir net nerekomenduojama naudoti tarptautinių klasifi-

katorių (Jungtinių Tautų Europos ekonomikos komisija, 2006). Informacija apie gyventojų etnines grupes, gaunama įvairių atrankinių tyrimų metu, dažniausiai yra nepakankama (kiekybine prasme), todėl vykdant tyrimus pagal etninį požymį kartais jungiami kelių informacinių šaltinių duomenys (Dubuc, Haskey, 2010; Coleman, Dubuc, 2010).

Gimstamumo diferenciacijos tyrimuose šalių lygmeniu paprastai naudojami tai šaliai būdingi specifiniai etninių grupių klasifikatoriai ir definicijos. Vakarų Europos šalių gimstamumo skirtumų pagal etnines grupes tyrimuose dažniausiai naudojama etniškumo definicija pagal kilmės (*origin*) šalį ir pilietybę (Touleman, 2004; Sobotka, 2008; Dubuc, Haskey, 2010; Coleman, Dubuc, 2010; Waller ir kt., 2012). Tarp Vidurio ir Rytų Europos šalių išsiskiria estų gimstamumo pagal etninį požymį tyrimai, kuriuose akcentuojamas gyventojų kilmės šalies atributas: naudojant surašymų ir atrankinių tyrimų duomenis, vertinami gimstamumo lygio skirtumai tarp gimusiųjų Estijoje ir gimusiųjų kitur (*native-born, foreign-born*) (Katus ir kt., 2002; Puur ir kt., 2009) ar net ir antrosios kartos imigrantų (Abuladze ir kt., 2013). Lietuvos gimstamumo vertinimui pagal etnines grupes naudojami gyventojų surašymų ir atrankinių tyrimų metu gauti tautybės saviidentifikavimo (pačių gyventojų apsisprendimo) duomenys, kurie grupuojami pagal Gyventojų registro tarnybos sudarytą tautybių klasifikatorių (Lietuvos respublikos, 2011; Lietuvos gyventojų surašymai, 2007).

Apskritai gimstamumo diferenciacijos pagal etninį požymį tyrimai, remiantis subjektyvios deklaracijos surašymo metu duomenimis, yra gana reti. Jie dažniausiai apsiriboja tam tikrų etninių (tautinių) mažumų prokreacinės elgsenos ir jos veiksnių tyrimais, pavyzdžiui, turkų Vokietijoje ir Bulgarijoje, romų Bulgarijoje ir Vengrijoje (Koytcheva, 2006; Janky, 2006; Koytcheva, Philipov, 2008; Wolf, 2014). JAV dauguma gimstamumo etninės diferenciacijos tyrimų, besiremiančių įvairiais informacijos šaltiniais, dažniausiai naudoja mišrią etninių grupių klasifikaciją, pavyzdžiui, jungiančią rasinius ir kilmės regiono atributus: išskiriant baltųjų, juodųjų, Azijos ir ispanų kilmės, Afrikos amerikiečių ir pan. (*white, black, Asian, Hispanic, African American*) etnines grupes (Morgan, 1996; Chabé-Ferret, Ghidi, 2013). Neretai JAV atliekami tyrimai apsiriboja tik kai kurių etninių mažumų tyrimais, pavyzdžiui, siekiant atskleisti ispanų kilmės ir juodųjų amerikiečių aukštesnio gimstamumo fenomeno veiksnius (Forste, Tienda, 1996).

Dėl definicijų, informacijos šaltinių, tyrimų strategijos ir metodų skirtumų gimstamumo diferenciacijos pagal etninį požymį ir jos veiksnių vertinimo rezultatai yra sunkiai palyginami, neretai prieštaringi, o ištirtu-

mo lygis – gana menkas. Tad iki šiol neaiškus etninės priklausomybės poveikio prokreacinei elgsenai mechanizmas. Juolab kad etninė priklausomybė dažnai yra labai susieta su kitais socialiniais determinantais, kurie turi poveikį prokreacinei elgsenai, bet yra sunkiai atskiriami nuo etniškumo atributų. Kaip rodo įvairių tyrimų, atliktų įvairiu metu ir remiantis įvairiais duomenimis, rezultatai, etninių grupių gimstamumo lygio skirtumai paprastai yra labai susieti su religija, išsilavinimu, pajamomis ir kitais kultūriniais bei socialinio mobilumo veiksniais (Chabé-Ferret, Ghidi, 2013; Forste, Tienda 1996; Stockwell, Groat, 1984; Bean, Wood, 1974). Forste ir Tienda (1996) siūlo išskirti tris pagrindines įvairaus pobūdžio galimos etninės gimstamumo diferenciacijos teorines kryptis: 1) etninių mažumų socialinių charakteristikų, 2) socialinio statuso ir 3) kultūrinio pagrindo. Pirmoji – socialinių charakteristikų įžvalga – etninę gimstamumo diferenciaciją sieja su etninių grupių skirtingomis moterų ir jų vyrų socioekonominėmis charakteristikomis, ypač su moterų išsilavinimu ir šeimos pajamomis. Etniniai gimstamumo skirtumai iš esmės atspindi šių grupių skirtingus socialinius ir ekonominius resursus, kurie koreliuoja su prokreaciniais sprendimais. Antroji – etninių mažumų socialinio statuso įžvalga – formuluoja galimą etninei mažumai priklausančių moterų prokreacinės elgsenos ribojimą siekiant aukštesnio socialinio mobilumo. Trečioji – etninės gimstamumo diferenciacijos įžvalga – siejama su etninių grupių subkultūromis pronatalistinių vertybių požiūriu, kai tarp konkuruojančių didelės šeimos ir socialinio mobilumo siekių dominuoja pirmieji (Forste, Tienda, 1996).

Keletas teorinių įžvalgų yra pagrįstos siekiant paaiškinti etninės imigrantų mažumos specifinius gimstamumo modelius lyginant su kilmės šalies gyventojų gimstamumu (Kulu, 2005). Manoma, kad vienas iš svarbių imigrantų prokreacinės elgsenos veiksnių yra vertybių ir normų formavimasis ankstyvuojų gyvenimo periodu kilmės šalyje ir jų išlaikymas reproduktyvaus amžiaus periodu imigracijos šalyje (Kulu, Milewski, 2007). Kitos įžvalgos prieštarauja pastarajai ir aiškina, kad ekonominė ir psichologinė migracijos kaina bent jau trumpam mažina imigrantų gimstamumo rodiklius lyginant su kilmės šalimi (Goldstein, 1973; Kulu, 2005; Persson, Hoem, 2014). Adaptacijos hipotezė, besiremianti vaikų kainos ir naudos skirtumais kilmės ir imigracijos šalyse, aiškina, kad etninės imigrantų mažumos pagal prokreacinę elgseną artėja prie imigracijos šalies gimstamumo modelio (Milewski, 2007). Kartais akcentuojama, kad migrantai pagal kai kurias charakteristikas, tokias kaip sveikata, vertybės, įskaitant ir šeimos formavimą, yra selektyvi grupė (Kulu 2005; Milewski, 2007).

Lietuvos gimstamumo pagal tautybę tyrimai niekada nebuvo nuosekliau vykdomi ir yra labai reti. Praėjusio šimtmečio aštunto dešimtmečio pradžioje (1972 m.) visoje Sovietų Sąjungoje atlikto gana didelės aprėpties gimstamumo atrankinio tyrimo rezultatų ir 1959 m. gyventojų surašymo duomenų analizėse yra keletas fragmentų apie Lietuvos gimstamumo pagal tautybę skirtumus (Bondarskaja, 1977a; Bondarskaja, 1977b). Remiantis *Kartų ir lyčių tyrimo* pirmos bangos, Lietuvoje atliktos 2006 m., duomenimis, yra bandymų į gimstamumo veiksnių logistinės regresijos analizę įjungti ir tautybės kintamąjį (Charton ir kt., 2009). Tačiau ši informacija apie Lietuvos gimstamumo skirtumus pagal tautybę yra ne tik labai menka ir fragmentinė, bet ir apytikslė dėl tokiose analizėse įvairiu metu naudotų įvairių šaltinių ir juose taikomų skirtingų tautybių definicijų ir klasifikacijų bei atrankinių tyrimų duomenims būdingų pernelyg mažų tautinių mažumų imčių.

Tyrimai, atskleidžiantys etninių grupių gimstamumo skirtumus, bet pateikiantys neretai prieštaraujantį rezultatą, ir informacinių šaltinių trūkumas skatina daryti išvadas, kad iki šiol žinių apie etninių grupių prokreacinės elgsenos skirtumus dar yra labai mažai ir norint atskleisti jų pobūdį bei prigimtį reikalingi ne tik tikslesni ir patikimesni informacijos šaltiniai, bet ir inovaciniai tyrimo metodai. 3.2.4 skyrelyje pateikiami tyrimo apie Lietuvos gimstamumo skirtumus pagal tautybę rezultatai, gauti naudojant inovacinę, Lietuvoje ir kitose Rytų ir Vidurio Europos šalyse pirmą kartą taikytą gyventojų surašymo ir gimstamumo registracijos mikroduomenų jungimo metodologiją.

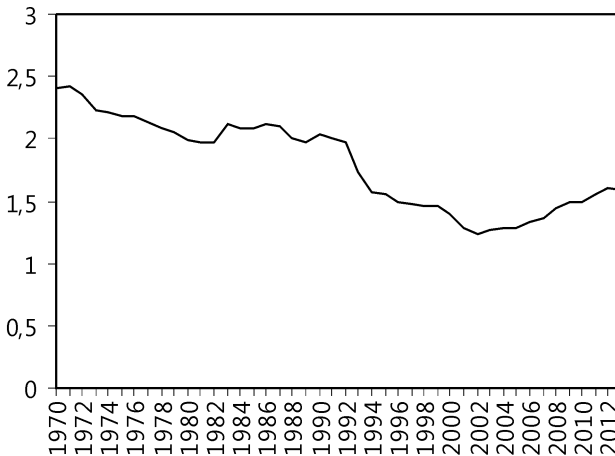
3.2. Lietuvos gimstamumo modelio kaita ir diferenciacija

3.2.1. Lietuvos gimstamumo lygio kitimo bendra trajektorija

Lietuva į XX a. dešimtą dešimtmetį įžengė su gimstamumu, artimu kartų kaitą užtikrinančiam lygiui, kai periodinis suminis gimstamumo rodiklis artimas 2. Toks gimstamumo lygis Lietuvoje tęsėsi nuo XX a. aštunto dešimtmečio vidurio ir atitiko pirmo demografinio perėjimo pabaigai būdingą modelį, t. y. apie porą dešimtmečių Lietuvoje buvo stebima demografinė raida labai palankaus lygio, užtikrinančio paprastą gyventojų re_produkciją, gimstamumo stabilizaciją. Tačiau nuo 1990-ųjų pradžios gimstamumas Lietuvoje kinta pagal antrajam demografiniam perėjimui būdingą trajektoriją. Gimstamumas sparčiai mažėjo ir šio šimtmečio pradžioje pasiekė ypač žemą lygį. 2001–2005 m. periodinis suminis gimstamumo rodiklis buvo žemiau nei 1,3 (svyravo 1,23–1,29 diapazonu). Vėliau

periodiniai gimstamumo rodikliai didėjo, tačiau iki šiol išlieka labai žemo lygio – gerokai žemesni, kad galėtų užtikrinti kartų kaitą. 2013 m. periodinis suminis gimstamumo rodiklis Lietuvoje buvo 1,59 (3.1 pav.).

3.1 pav. Periodinis suminis gimstamumo rodiklis, Lietuva, 1970–2013 m.
(vidutinis vaikų, kuriuos moteris pagimdo per visą gyvenimą, skaičius)

Šaltiniai: Human Fertility Database. Max Planck Institute for Demographic Research (Germany) and Vienna Institute of Demography (Austria). Available at www.humanfertility.org (2015 02 01); Demografijos, 2014.

Iš periodinio suminio gimstamumo rodiklio dinamikos atrodytų, kad per pastaruosius du dešimtmečius Lietuvoje buvo gerokai priartėta prie vieno vaiko šeimos modelio. Tačiau šis rodiklis rodo tik vidutinį moters pagimdytų vaikų skaičių, kuris jungia įvairių šeimų prokreacinės elgsenos variacijas. Ar per pastaruosius du dešimtmečius vykstantys intensyvūs gimstamumo pokyčiai panašiu mastu apima visą populiaciją ar vis dėlto jie įvairiose sub-populiacijose reiškiasi diferencijuotai? Iš dalies gali atsakyti gimstamumo sociodemografinių ir socioekonominių skirtumų vertinimai.

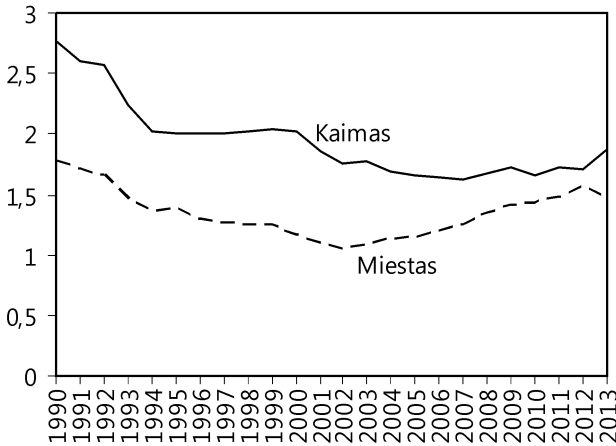
3.2.2. Lietuvos gimstamumo diferenciacija pagal gyvenamąją vietovę

Miesto ir kaimo gimstamumo diferenciacija

Remiantis periodiniais gimstamumo lygio rodikliais galima teigti, kad teorinėse ir kitų šalių patirčių vertinimo schemose aptartos bendrosios miesto ir kaimo gimstamumo skirtumų tendencijos Lietuvos atveju atsikartoja: gimstamumo lygis bei pokyčiai mieste ir kaime skiriasi. Pe-

riodinis suminis gimstamumo rodiklis kaime yra didesnis nei mieste, tačiau skirtumas keičiasi mažėjimo linkme. Dar prieš du dešimtmečius, XX a. dešimto dešimtmečio pradžioje (1990 m.), kaimo periodinis suminis gimstamumo rodiklis buvo vienetu didesnis nei miesto (kaimo – 2,76, miesto – 1,78) (3.2 pav.).

3.2 pav. Miesto ir kaimo periodinis suminis gimstamumo rodiklis, 1990–2013 m.

Šaltiniai: Demografijos, 2006; Demografijos, 2013; Demografijos, 2014.

Taigi į pastarųjų dviejų dešimtmečių intensyvių ir didžiulių gimstamumo pokyčių periodą Lietuva įžengė su gerokai skirtingais dviejų subpopuliacijų – miesto ir kaimo gyventojų – gimstamumo modeliais. Miestas jau atstovavo žemo gimstamumo modeliui (su gerokai žemesniu gimstamumo lygiu nei galintis užtikrinti kartų kaitą), kaimo gimstamumo modelis dar buvo su pirmo demografinio perėjimo pabaigos požymiais ir kol kas užtikrinantis kartų kaitą. Tad gal ir reikėtų suabejoti, ar vertindami tik pagal bendrą šalies gimstamumo lygį galime teigti, kad jau prieš porą dešimtmečių, iki Lietuvoje XX a. paskutiniame dešimtmetyje prasidedant antrajam demografiniam perėjimui, pirmasis demografinis perėjimas jau buvo visuotinai (visose subpopuliacijose, ir mieste, ir kaime) pasibaigęs. Tačiau šio periodo miesto ir kaimo gana didelio gimstamumo lygio skirtumo atveju, ko gero, labiau tikėtina, kad ne gyvenamosios vietos statusas buvo svarbiausias veiksnys. Skirtinga kontekstinė gamybos ir gyvenimo organizacijos aplinka su sovietmečiui būdingu ribo-

tu gerovės lygiu ir kai kurių bazinių poreikių tenkinimo specifikos skirtumais mieste ir kaime (pavyzdžiui, apsirūpinant būstu) darė poveikį išliekančiai gana ženkliai miesto ir kaimo gimstamumo diferenciacijai, jau nebūdingai pasibaigus pirmam demografiniam perėjimui. Bet kuriuo atveju, bendrame Lietuvos gimstamumo lygio, būdingo industrinėms-urbanizuotoms visuomenėms, kontekste tokie miesto ir kaimo gimstamumo skirtumai verčia daryti išvadas, kad kontekstiniai veiksniai, darantys poveikį gimstamumo lygiui, buvo stiprūs ir specifiniai to meto sąlygomis.

Bendras miesto ir kaimo gimstamumo lygis nuo 1990-ųjų pradžios greitai, bet nenuosekliai ir nevienodu intensyvumu keitėsi mieste ir kaime (3.2 pav.). Kaimo gimstamumo pagrindinė kitimo kryptis – mažėjimas abiejų pastarųjų dešimtmečių periodu. Tačiau mažėjimas vyko nenuosekliai: gimstamumas labai greitai mažėjo XX a. paskutinio dešimtmečio pradžioje – pirmaisiais Lietuvos ūkio transformacijos metais, kai kaimo gamybos ir gyvenimo organizacija keitėsi iš esmės. Vėliau, išlaikydamas mažėjimo kryptį, gimstamumas kaime keitėsi nenuosekliai, kiek svyruodamas artėjo prie miesto gimstamumo lygio. 2004–2008 m. kaime buvo pasiektos žemiausios periodinio suminio gimstamumo rodiklio reikšmės – 1,63–1,69. Tik pastaraisiais metais šis rodiklis padidėjo ir 2013 m. buvo 1,87 lygio. Miesto gimstamumo lygio kitimo trajektorija atkartoja antrajam demografiniam perėjimui būdingus požymius: gimstamumas greitai ir ženkliai mažėjo pasikeitimų pradžioje, šio šimtmečio pirmaisiais metais pasiekė žemiausias reikšmes (miesto periodinis suminis gimstamumo rodiklis 2002 m. buvo visai artimas vienetui – 1,04), nuo XXI a. pradžios pradėjo „atsigauti“ (*recuperate*) (Lietuvos, 2009; Stankūnienė ir kt., 2013) ir šiuo metu (2013 m.) lygus 1,47. Tokios miesto ir kaimo dviejų dešimtmečių gimstamumo kitimo trajektorijos šių sub-populiacijų gimstamumo skirtumus labai sumažino. Per dvidešimt ketverius metus skirtumas tarp miesto ir kaimo periodinių gimstamumo rodiklių sumažėjo nuo 1 1990 m. iki artimo 0,3 2008–2011 m. ir net iki 0,15 2012 m. Tik 2013 m. „iškrenta“ iš bendros tendencijos: skirtumas tarp miesto ir kaimo gimstamumo lygio rodiklių padidėjo iki 0,4. Kaip jau buvo aptarta teorinėje dalyje, toks skirtumų tarp miesto ir kaimo gimstamumo lygio mažėjimas modernėjant visuomenei yra dėsningas ir „įsirašo“ į pirmojo ir antrojo demografinių perėjimų teorines schemas.

Ar miesto ir kaimo gimstamumo diferenciacijos mažėjimą patvirtina einamosios demografinės statistikos duomenys apie vaikų gimimo eiliškumą? Visos populiacijos mastu šie gimstamumo struktūriniai rodikliai,

priklausomai nuo gimstamumo modelio kitimo etapo antrojo demografi-
nio perėjimo kontekste (labiausiai dėl prokreacinės elgsenos debiuto nu-
kėlimo į vyresnį amžių), nors ir svyravo, tačiau, kaip ir prieš prasidedant
intensyviai gimstamumo mažėjimui, visą 1990–2013 m. periodą Lietuvoje
pirmais vaikais gimė arti pusės visų atitinkamais metais gimusių vaikų (47–
50 proc.), antrais – kiek daugiau nei trečdalis (34–38 proc.), trečiais – apie
dešimtadalis (10–12 proc.), paskesniais – apie 5 proc. (4–6 proc.). Tuo tar-
pu mieste ir kaime vaikų gimimo pagal eiliškumą rodikliai ir jų kitimas
pastaruosius du dešimtmečius buvo gana skirtingi. Kaimo šių gimsta-
mumo rodiklių pokyčiuose akivaizdus artėjimas link miesto rodiklių: didėja
vaikų, gimusių pirmais, ir mažėja didesnio gimimo eiliškumo (gimusių tre-
čiais ir paskesniais) vaikų dalis. Prieš prasidedant pastariesiems gimsta-
mumo pokyčiams – 1990 m. mieste pirmaisiais gimė daugiau nei pusė (52
proc.) visų vaikų, kaime – mažiau nei 40 proc. (39,8 proc.). Visu vėlesniu
analizuojamu periodu šis miesto rodiklis svyruodamas nedaug pasikeitė
(mažėjimo linkme), o kaimo – beveik nuosekliai mažėjo ir šiuo metu
(2013 m.) skirtumas tarp miesto ir kaimo šių rodiklių dydžio yra minimalus
(tik apie vieną procentinį punktą) (3.1 lentelė).

3.1 lentelė. Vaikai pagal gimimo eiliškumą (proc.)

	Pirmieji	Antrieji	Tretieji	Ketvirtieji ir pas- kesnieji
Miestas				
1990	52,0	37,2	8,3	2,5
1995	55,4	34,9	7,0	2,7
2000	51,2	36,1	9,2	3,5
2005	51,9	36,0	8,6	3,5
2010	48,9	39,2	9,0	2,9
2013	48,5	38,6	9,7	3,2
Kaimas				
1990	39,8	34,3	15,8	10,0
1995	40,6	34,1	14,6	10,7
2000	39,8	31,0	15,7	13,5
2005	44,8	29,8	13,0	12,4
2010	47,4	32,5	12,1	8,0
2013	47,6	33,3	12,0	7,1

Šaltinis: įvairių metų demografijos metraščiai.

Gimusiųjų trečiais ir paskesniais dalis šiuo periodu kaime mažėjo, ypač pastaraisiais metais, o mieste net truputį padidėjo, tad skirtumas tarp miesto ir kaimo rodiklių sumažėjo daugiau nei per pusę (3.1 lentelė). Nors šie gimstamumo rodikliai apie gimstamumo lygio ir diferenciacijos pokyčius teikia nelabai tikslią informaciją (jie priklauso nuo struktūrinių pokyčių ir gimstamumo modelio kitimo tempų skirtingose sub-populiacijose), vis dėlto jie informuoja apie pasikeitimų kryptį ir rodo, kad miesto ir kaimo sub-populiacijų gimstamumo pokyčiuose vyksta konvergencijos proceso raiška.

Sparčią miesto ir kaimo gimstamumo modelių konvergenciją, vykstančią antrojo demografinio perėjimo metu, iliustruoja ir gyventojų surašymo duomenys. Moterų kartų, kurių intensyviausia prokreacinė elgsena vyko dar pirmojo demografinio perėjimo metu (moterų, gimusių iki praėjusio amžiaus septinto dešimtmečio vidurio, iki 1965 m.), mažėjant gimstamumo rodikliams, skirtumas tarp miesto ir kaimo moterų vidutinio pagimdytų vaikų skaičiaus išliko gana panašaus lygio (0,6–0,8). Vėliau gimusių kartų, ypač nuo gimusių aštuntame dešimtmetyje, greitai mažėjant vidutiniam pagimdytų vaikų skaičiui, su kiekviena jaunesne karta miesto ir kaimo moterų pagimdytų vaikų skaičius labai greitai panašėja (3.3 pav.). Tačiau čia būtina prisiminti, kad jauniausių kartų moterys (gimusios aštuntame dešimtmetyje ir vėliau) prokreacinės elgsenos dar nėra baigusios ir jų pagimdytų vaikų skaičius dar turėtų keistis. Tačiau vargu ar galima tikėtis, kad iki reproduktyvaus amžiaus pabaigos jauniausių kartų vidutinio pagimdytų vaikų skaičiaus rodiklių skirtumas tarp miesto ir kaimo moterų ženkliai padidėtų.

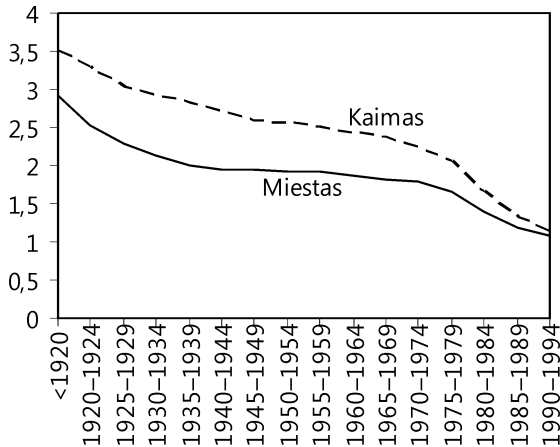
Taigi remiantis šia gyventojų surašymo informacija yra pagrindo teigti, kad skirtumai tarp miesto ir kaimo moterų pagimdytų vaikų skaičiaus tarp kartų, kurias palietė antrojo demografinio perėjimo pokyčiai, mažėja ir gana greitai (3.3 pav.). Tačiau šis vidutinio pagimdytų vaikų skaičiaus rodiklis skaičiuojamas moterims, kurios turi vaikų. Kaip rodo gyventojų surašymo duomenys, kaimo moterys gimdo ne tik anksčiau, bet mažesnė jų dalis nei mieste lieka neturinčios vaikų (3.4 pav.). Tad iki šiol aukštesnius kaimo gimstamumo rodiklius dar užtikrina ir tai, kad kaimo moterys ne tik gimdo kiek daugiau vaikų, bet ir mažesnė jų dalis visai negimdo (Lietuvos Respublikos, 2013).

Ar panašėja ir kiti miesto bei kaimo gimstamumo modelių parametrai? Gyventojų surašymo agreguoti duomenys rodo, kad tiek mieste, tiek kaime vyksta labai greitas prokreacinės elgsenos debiuto – pirmų vaikų gimdymo atidėjimas vyresniam amžiui. Su kiekviena jaunesne karta

vis mažesnė ir miesto, ir kaimo moterų dalis pirmųjų vaikų susilaukia iki 25 metų amžiaus (3.5 pav.). Reikia pastebėti, kad šie pasikeitimai ir mieste, ir kaime vyksta paraleliai. Tad skirtumai tarp miesto ir kaimo moterų amžiaus prokreacinės elgsenos debiuto metu išlieka gana stabilūs: ir toliau jauniausių kartų kaimo moterys pirmųjų vaikų susilaukia anksčiau.

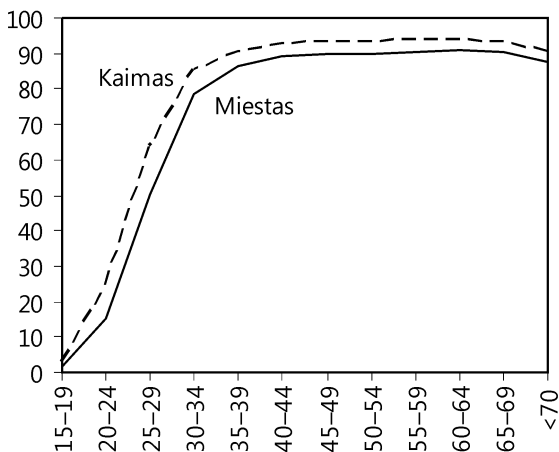
3.3 pav. Miesto ir kaimo moterų (pagimdžiusių vaikų) vidutinis pagimdytų vaikų skaičius pagal kartas, 2011 m. gyventojų surašymo duomenys

Šaltinis: Lietuvos Respublikos, 2013.

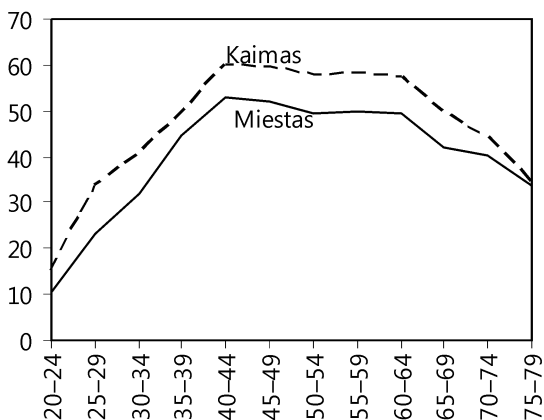
Pateikta demografinės statistikos (einamosios ir gyventojų surašymo) informacija patvirtina Livi Bacci (1986) teiginį, kad nors tradiciškai kaimo vietovėse gimstamumas didesnis nei miestuose, tačiau modernėjant visuomenei skirtumas mažėja. Pirmojo demografinio perėjimo metu gimstamumo lygio skirtumai pagal gyvenamąją vietovę (kaimas, miestas) paprastai gerokai skiriasi, vėliau skirtumas mažėja (Kulu ir kt., 2007). Industrinėse ir postindustrinėse visuomenėse gimstamumo skirtumai pagal gyvenamąją vietovę jau nebėra dideli. Nors kaip rodo anksčiau pateikta informacija, kiekybinių gimstamumo rodiklių mažėjimas (pagimdytų vaikų skaičiaus mažėjimas), prokreacinės elgsenos kalendoriaus perkėlimo į vyresnį amžių tempai, vykstant antram demografiniam perėjimui, mieste ir kaime Lietuvoje yra panašūs, tačiau amžiaus skirtumai prokreacinės elgsenos debiuto metu išlieka panašaus lygio.

3.4 pav. Vaikus pagimdžiusių moterų dalis mieste ir kaime pagal amžiaus grupes, 2011 m. gyventojų surašymo duomenys

Šaltinis: paskaičiuota pagal Lietuvos Respublikos, 2013.

3.5 pav. Miesto ir kaimo moterų, pirmo vaiko susilaukusių 20–24 metų amžiaus, dalis pagal amžių surašymo metu, 2011 m. gyventojų surašymo duomenys

Šaltinis: paskaičiuota pagal Lietuvos Respublikos, 2013.

Taikant inovacinę sociodemografinių ir socioekonominių gimstamumo skirtumų tyrimo metodologiją, paremtą mikroduomenų jungimo principu, sujungus 2011 m. gyventojų ir būstų surašymo ir gimusiųjų registracijos 2011 m. kovo 1 d. – 2013 m. gruodžio 31 d. mikroduomenis, buvo gauta, kad tarp miesto ir kaimo gimstamumo lygių skirtumai pas-

taruaju metu yra nedideli: kaimo suminis gimstamumo rodiklis 2011–2013 m. duomenimis yra tik 0,17 didesnis nei miesto. Tačiau, remiantis šiuo metodu (mikroduomenų jungimo) gautais naujo lygmens duomenimis ir taikant Puasono regresinę analizę (į modelį įjungiant visus kintamuosius), gauti patikimi rezultatai rodo, kad skirtumas tarp miesto ir kaimo gimstamumo lygių vis dėlto yra didesnis – skirtumų santykis yra 1,24 (rezultatai statistiškai reikšmingi) (3.2 lentelė).

Gana ženkliai skiriasi ir miesto, ir kaimo gimstamumo kalendoriai, statistiškai išmatuojami specifiniais gimstamumo rodikliais pagal motinų amžių vaiko gimimo metu (3.6 pav.). Didžiausi skirtumai išryškėja nuo pačių jauniausių reprodukcinio amžiaus moterų grupių iki 27 metų amžiaus. Ypač dideli kaimo ir miesto specifinių gimstamumo rodiklių skirtumai tarp 20–23 metų amžiaus moterų. Kaimo moterys intensyviai prokreacinę elgseną pradeda nuo 20 metų amžiaus ir 27–28 metų amžiaus pasiekia maksimumą. Vyresnėse amžiaus grupėse kaimo moterų prokreacinio aktyvumo rodikliai jau yra mažesni nei miesto moterų. Miesto moterų prokreacinės elgsenos rodikliai iki 28 metų atsilieka nuo kaimo moterų dvejamis–trejamis metais, pasiekę maksimumą 28 metų, vyresnėse amžiaus grupėse jas pralenkia. Nuo 28 metų amžiaus miesto moterų specifiniai gimstamumo rodikliai jau didesni nei kaimo moterų. Miesto moterų gimstamumo kalendorius yra ženkliai pasislinkęs į dešinę – į vyresnes amžiaus grupes ir yra gerokai labiau pažymėtas antrojo demografinio perėjimo metu vykstančio gimstamumo „senėjimo“ (3.6 pav.). Kaimo moterų didesni suminiai gimstamumo rodikliai „sukaupiami“ jaunesnėse reproduktyvaus amžiaus grupėse. Tačiau miesto moterys nuo 28 metų amžiaus kompensuojamos atidėtus gimdymus nors ir vejasi kaimo moteris, tačiau pagal bendrą suminį gimstamumo rodiklį vis dar ir toliau atsilieka.

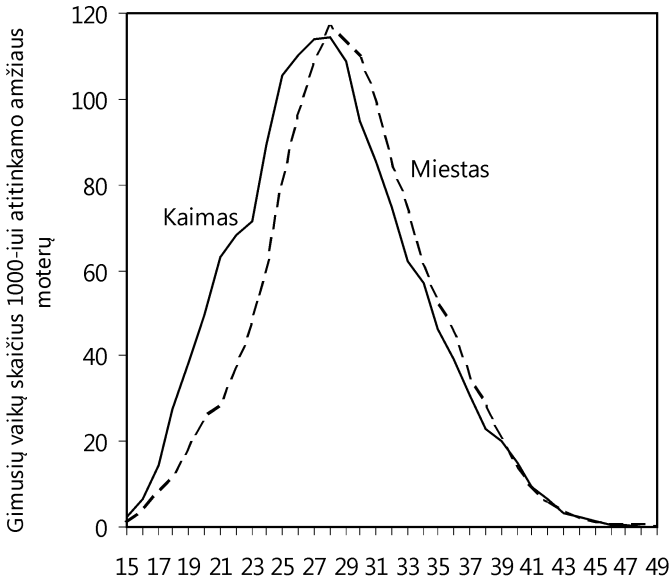
3.2 lentelė. Gimstamumo rodiklių santykiai pagal sociodemografinius ir socioekonominius kintamuosius (standartizuojant pagal visus kintamuosius, įskaitant amžių), 2011–2013 m.

	Gimstamumo rodiklių santykis	p reikšmė	95 proc. pasikliautiniai intervalai	
Vaikų skaičius surašymo metu				
Neturi vaikų (lyginamoji grupė)	1			
1 vaikas	0,76	0,000	0,75	0,78
2 vaikai	0,27	0,000	0,26	0,28
3 vaikai	0,37	0,000	0,35	0,39
4 ir daugiau vaikų	0,84	0,000	0,80	0,90
Motinos tautybė				
Lietuvė (lyginamoji grupė)	1			
Rusė	0,99	0,530	0,96	1,02
Lenkė	0,97	0,024	0,94	1,00
Kita	1,03	0,167	0,99	1,07
Santuokinis statusas				
Susituokusi (lyginamoji grupė)	1			
Ne santuokoje	0,48	0,000	0,47	0,49
Išsilavinimas				
Aukštasis (lyginamoji grupė)	1			
Vidurinis	0,83	0,000	0,82	0,85
Žemesnis nei vidurinis	1,10	0,000	1,08	1,13
Mokymasis				
Nesimoko/nestudijuoja (lyginamoji grupė)	1			
Mokosi/studijuoja	0,83	0,000	0,82	0,85
Ekonominio aktyvumo statusas				
Dirbanti (lyginamoji grupė)	1			
Ek. aktyvi, bedarbė	0,92	0,000	0,89	0,93
Ekonomiškai neaktyvi, su negalia	0,34	0,000	0,32	0,38
Kitos ekonomiškai neaktyvios	0,80	0,000	0,80	0,83
Statusas nežinomas	0,08	0,000	0,03	0,04
Gyvenamoji vieta				
Miestas (lyginamoji grupė)	1			
Kaimas	1,24	0,000	1,22	1,26

Pastaba: Statistiškai reikšmingi gimstamumo rodiklių santykiai išryškinti.

Šaltinis: 2011 m. gyventojų ir būstų surašymo ir gimusiųjų registro 2011 m. kovo 1 d. – 2013 m. gruodžio 31 d. mikroduomenų jungimo rezultatai.

3.6 pav. Specifiniai pagal amžių gimstamumo rodikliai pagal motinų gyvenamąją vietą (miestas-kaimas), 2011–2013 m.

Šaltinis: 2011 m. gyventojų ir būstų surašymo ir gimusiųjų registro 2011 m. kovo 1 d. – 2013 m. gruodžio 31 d. mikroduomenų jungimo rezultatai.

Gimstamumo diferenciacija pagal gyvenamosios vietovės dydį ir statusą

Įvairių atrankinių tyrimų (apklausų) duomenys leidžia vertinti ne tik gimstamumo skirtumus „miesto–kaimo“ pjuviu, bet ir pagal gyvenamosios vietovės (miesto) dydį ir net statusą. Kelių atrankinių tyrimų, Lietuvoje atliktų 1994–1995, 2006 ir 2009 m., rezultatai rodo, kad gimstamumo lygis pagal gyvenamosios vietovės dydį (grupuojant į įvairaus dydžio miestus ir kaimo vietoves) gana smarkiai skiriasi (Lietuvos, 2009; Stankūnienė ir kt., 2013). Pagrindinis diferenciacijos pobūdis atkartoja ir kitų šalių tyrimų metu atskleistus dėsningumas (Kulu ir kt., 2007): kuo didesnė pagal dydį gyvenamoji vietovė (kuo didesnis miestas), tuo turimų vaikų skaičius mažesnis. Tyrimų rezultatai taip pat rodo, kad antro demografinio perėjimo metu, vykstant pastariesiems gimstamumo pokyčiams, gimstamumo rodiklių skirtumai pagal gyvenamąsias vietas mažėja. Kuo jaunesnė karta, ypač gimusi šeštame–septintame dešimtmetyje ir vėliau, tuo gimstamumo lygio skirtumai mažesni: skirtumas tarp vyriausių (gimusiųjų trečiame dešimtmetyje) ir jauniausių kartų (gi-

musių septinto dešimtmečio pabaigoje – aštuntame dešimtmetyje), gyvenančių įvairiose pagal dydį vietovėse, per pusę mažesnis (Lietuvos, 2009). Vyriausių kartų gyventojų prokreacinė elgsena dar rodo besivystančioms visuomenėms būdingą teritorinę gimstamumo diferenciaciją, o jauniausių kartų prokreacinė elgsena jau atspindi modernųjį tipą, būdingą antrajam demografiniam perėjimui, kai mažėja ne tik bendras gimstamumo lygis, bet ir gimstamumo diferenciacija. Panašūs rezultatai gauti ir tiriant gimstamumo diferenciaciją pagal gyvenamosios vietovės dydį Šiaurės Europos šalyse (Kulu ir kt., 2007) ir pagal gyvenamosios vietovės tipą Slovėnijoje (Čerņič Istenič, Kvedar, 2008). Tačiau lyginant su kitose šalyse gautais rezultatais Lietuvos atveju išryškėja ir gimstamumo diferenciacijos pagal gyvenamosios vietovės dydį specifika: išskyrus Vilnių iš visų kitų pagal miestų dydį grupuojamų vietovių, stebima išimtis iš anksčiau įvardinto dėsningo. Vilnius tarp kitų Lietuvos didžiųjų miestų išsiskiria didesniais gimstamumo rodikliais (Lietuvos, 2009).

Iš tyrimų metu atskleistų prokreacinių lūkesčių skirtumų pagal gyvenamosios vietovės dydį galima manyti, kad iš ankstesnių demografinės raidos režimų paveldėta prokreacinės elgsenos diferenciacija modernėjant visuomenei toliau mažės. Norimo vaikų skaičiaus skirtumai tarp gyvenančiųjų Lietuvos skirtingo dydžio gyvenamosiose vietovėse (miestuose) yra gerokai mažesni nei pagal turimų vaikų skaičių (Lietuvos, 2009). Tačiau tyrimų rezultatai rodo, kad prokreacinių lūkesčių ryšys su gyvenamosios vietos dydžiu Lietuvos atveju yra gana prieštaringas. Aukščiausiais prokreacinių lūkesčių rodikliais išsiskiria Lietuvos didžiausios ir mažiausios gyvenamosios vietovės (mažieji miestai ir kaimai). Vilniuje gyvenančių vyrų ir moterų prokreaciniai lūkesčiai aukščiausi, lyginant su visais kitais gyvenamųjų vietovių tipais. Galima manyti, kad Vilniaus atveju veikia stiprūs gimstamumą diferencijuojantys veiksniai, susieti su sostinei būdingomis funkcijomis, lyginant su kitomis gyvenamosiomis vietovėmis (miestais ir kaimo vietovėmis): dinamiškesnė raida, didesnės profesinio pasirinkimo ir augimo, pajamų, poilsio, vaikų ugdymo galimybės, o kartu ir aiškesnė ateities perspektyva (Lietuvos, 2009; Stankūnienė ir kt., 2013). Šiuo atveju, matyt, pasitvirtina Sharlin (1989) darytos išvados, kad gimstamumo skirtumai tarp miesto ir kaimo (ar įvairių gyvenamųjų vietovių tipų) iš esmės yra indikatoriai kur kas sudėtingesnių procesų, juolab kad šios išvados daromos remiantis agreguotais duomenimis, kurie paprastai integruoja ir kontekstinius veiksnius. Tai, aišku, silpnina pateiktų rezultatų patikimumą, tačiau su tam tikra paklaida galima daryti išvadą, kad gyvenamosios vietovės dydis ne tik diferencijuoja gimstamumo lygį, bet

ir koreguoja prokreacines nuostatas. Tokiai išvadai teikia pagrindą ir logistinės regresinės analizės rezultatai, kai vertinami prokreacinių nuostatų ir ketinimų veiksniai pagal galimybes kontroliuojant išsilavinimo, užimtumo, santuokinio statuso, apsirūpinimo būstu ar vertybinius veiksnius (Lietuvos, 2009).

3.2.3. Lietuvos gimstamumo diferenciacija pagal išsilavinimą

Gimstamumo lygio variacijos pagal moterų išsilavinimą

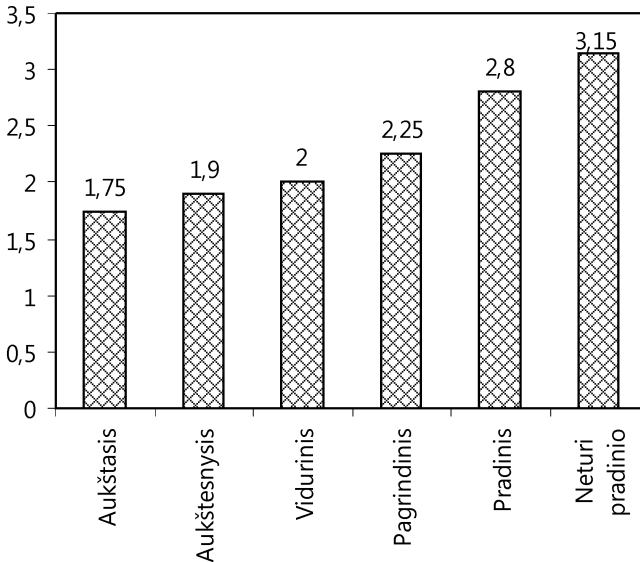
Lietuvos demografinė einamoji (rutininė) statistika kai kuriais metais skelbia agreguotus duomenis apie gimusius vaikus pagal motinų išsilavinimą (Demografijos, 2005) ir tokiu būdu lyg ir teikia informacinį pagrindą gimstamumo skirtumų pagal išsilavinimą tyrimams. Tačiau ši demografinės statistikos informacija yra absoliučių skaičių lygmens, papildomai neteikianti duomenų apie motinų skaičių pagal atitinkamo išsilavinimo grupes. Todėl negalima paskaičiuoti gimstamumo rodiklių ir dėl to, siekiant vertinti Lietuvos gimstamumo diferenciaciją pagal išsilavinimą, ši informacija yra ne tik negausi, bet ir nenaudinga.

Gyventojų surašymų (2001 ir 2011 m.) agreguoti duomenys apie gimstamumą (Gimstamumas, 2004; Lietuvos Respublikos, 2013) tam tikro patikimumo ribose jau leidžia daryti kai kurias išvadas apie Lietuvos gimstamumo skirtumus pagal motinų išsilavinimo lygį. Tačiau dėl skirtingo agreguotų duomenų pateikimo formato ir net surašymų metu skirtingai formuluojamų klausimų apie moterų pagimdytus vaikus šių surašymų duomenys tiesiogiai negali būti lyginami. Tai riboja turimų gyventojų surašymų (2001 m. ir 2011 m.) duomenų naudojimą siekiant vertinti gimstamumo pagal išsilavinimą dinamiką ir skirtumų kitimą tarp surašymų.

Remiantis gyventojų surašymų skelbtais agreguotais duomenimis (Gimstamumas, 2004:10, 182–183; 3.7 pav.) ir jau atliktų tyrimų, naudojant gyventojų surašymų agreguotą informaciją, rezultatai (Lietuvos, 2006) apie moterų vidutinį pagimdytų vaikų skaičių (skaičiuojant vaikų pagimdžiusiems moterims), atrodytų, kad galime teigti, jog iki šiol Lietuvoje gimstamumo skirtumai pagal moterų išsilavinimą tebėra dideli, nežiūrint jau apie du dešimtmečius vykstančio antrojo demografinio perėjimo, kurio metu, kaip rodo įvairių tyrimų rezultatai, šie skirtumai mažėja

(Klesment, Puur, 2012; Andersson ir kt., 2009). Moterų, turinčių aukštąjį išsilavinimą, vidutinis pagimdytų vaikų skaičius yra net 1,05 mažesnis nei moterų su pradinio išsilavinimu ir net 1,4 mažesnis nei moterų, neturinčių pradinio išsilavinimo (3.7 pav.).

3.7 pav. Vidutinis pagimdytų vaikų skaičius pagal moterų išsilavinimą (15 metų ir vyresnės; rodikliai skaičiuoti vaikų pagimdžiusioms moterims)

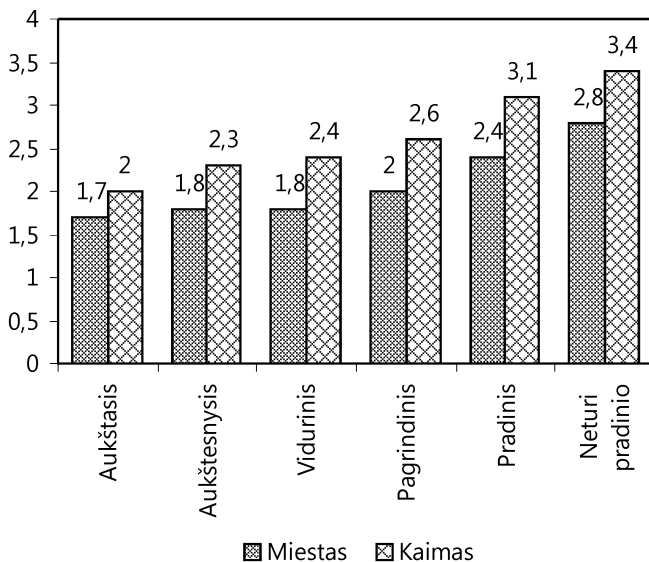

Šaltinis: Gimstamumas, 2004.

Šie skirtumai dar didesni tarp moterų, gyvenančių kaimo vietovėse (3.8 pav.). Mažiausi gimstamumo rodikliai (vidutinis pagimdytų vaikų skaičius) yra tarp miesto moterų su aukštuoju išsilavinimu (1,7) ir didžiausi – tarp kaimo moterų, neturinčių pradinio išsilavinimo (3,4) (Gimstamumas, 2004:10; 3.8 pav.). Naudojant šiuos duomenis reikėtų teigti, kad Lietuvoje negatyvi priklausomybė tarp gimstamumo lygio ir išsilavinimo dar yra labai didelė: kuo aukštesnis moterų išsilavinimas, tuo mažesni (ženkliai) gimstamumo rodikliai – mažesnis vidutinis pagimdytų vaikų skaičius. Išliekanti didelė gimstamumo diferenciacija pagal išsilavinimą lyg ir prieštarauja pastebėtai gimstamumo diferenciacijos pagal išsilavinimą mažėjimo tendencijai, būdingai pažengusioms, urbanizuotoms, poindustrinėms visuomenėms (Klesment, Puur, 2012; Andersson ir kt., 2009; Breton, Prioux, 2005).

3.8 pav. Vidutinis pagimdytų vaikų skaičius pagal miesto ir kaimo moterų išsilavinimą (15 metų ir vyresnės; rodikliai skaičiuoti vaikų pagimdžiusioms moterims)

Šaltinis: Gimstamumas, 2004.

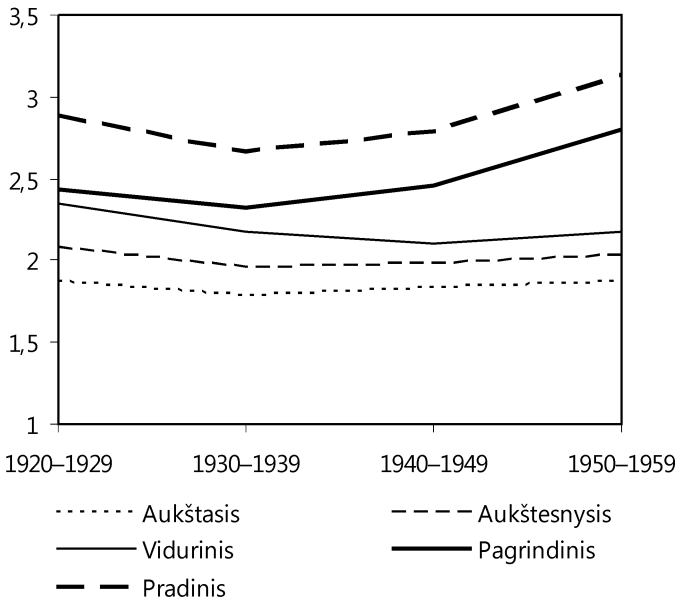
Tačiau prieš naudojant šiuos duomenis ir darant panašias išvadas reikia atsižvelgti į kai kurias aplinkybes, kurios realią situaciją gali iškraipyti ir šią informaciją daryti nelabai patikimą. Šie vidutiniai rodikliai yra paskaičiuoti visoms vaikų pagimdžiusioms moterims, kurios yra vyresnės nei 15 metų amžiaus, t. y. moterims, gimusioms nuo XX a. pirmos pusės iki XX a. pabaigos. Moterų, gimusių XX a. pirmoje pusėje, prokreacinė elgsena prasidėjo dar pirmosiose pirmojo demografinio perėjimo fazėse, kada gimstamumas nors ir mažėjo, tačiau dar tebebuvo gana aukštas, gerokai aukštesnis nei reikalinga, kad būtų užtikrinta kartų kaita. Didelė moterų dalis turėjo labai žemą išsilavinimą ir gyveno kaime. Tad gyventojų surašymo duomenimis žemiausio išsilavinimo, gyvenančių kaime moterų, pagimdžiusių daugiausia vaikų, grupę sudaro šios, dabartiniu metu jau senyvo amžiaus moterys. Priešingą polių – mažiausiai vaikų pagimdžiusių moterų grupę daugiausia sudaro moterys, kurioms atstovauja pastaruoju metu labai greitai gausėjanti jaunų moterų su aukštuoju išsilavinimu grupė, labiausiai praktikuojanti antrajam demografiniam perėjimui būdingą prokreacinės elgsenos modelį.

Šie gimstamumo rodikliai, iliustruojantys labai didelius gimstamumo skirtumus pagal išsilavinimą, daugiausia atspindi skirtingų kartų skirtingus gimstamumo modelius, būdingus pirmajam ir antrajam demografiškai perėjimams. Be to, tokio lygmens agreguoti duomenys jungia ir daug kitų įvairios kilmės veiksnių. Todėl tokių rodiklių apie gimstamumo diferenciaciją pagal išsilavinimą patikimumas yra menkas. Jie galėtų tik apytiksliai vertinti gimstamumo lygio pagal išsilavinimą skirtumus. Tačiau papildomai tiriant prokreacinės elgsenos (pagal vidutinį pagimdytų vaikų skaičių) skirtumus pagal moterų gimimo kohortas, kurios savo prokreacinę ir išsilavinimo (tikėtina) karjerą jau yra baigusios (gimusios XX a. trečiame–šeštame dešimtmečiuose), šių gimstamumo ir išsilavinimo lygių sąsajų pobūdis ir mastai iš esmės pasitvirtina. Tyrimo metu naudoti gyventojų surašymo mikroduomenys, kur kas patikimiau leidžiantys vertinti gimstamumo rodiklių skirtumus pagal pasiekto išsilavinimo lygį, patvirtina, kad analizuojamų gimimo kohortų moterų su aukštesniu išsilavinimu vidutinis pagimdytų vaikų skaičius yra mažiausias, be to, pagal analizuojamas moterų gimimo kohortas mažiausiai kintantis (3.9 pav., 3.1 priedas). Kiekvieno žemesnio išsilavinimo moterų vidutinis pagimdytų vaikų skaičius yra vis didesnis, tačiau pagal gimimo kohortas taip pat kintantis nenuosekliai. Tik tarp vidurinių išsilavinimą turinčių moterų su kiekviena jaunesne kohorta pagimdytų vaikų skaičius mažėja kur kas intensyviau ir nuosekliau (mažėjo nuo 2,35 vaikų tarp 1920–1929 m. gimusių moterų iki 2,10–2,18 tarp 1940–1959 m. gimusių moterų) (3.9 pav., 3.1 priedas).

1950–1959 m. gimimo moterų kohortos šie prokreacinės elgsenos rodikliai lyg ir keičia vyresnėse kohortose ryškėjusią gana nuoseklią gimstamumo mažėjimo tendenciją: šios moterų kohortos visų išsilavinimų grupėse gimstamumo rodikliai padidėjo lyginant su dešimčia ar net ir dvidešimčia metų vyresne kohorta (gimusiomis 1940–1949 m. ir 1930–1939 m.). Didžiausias padidėjimas stebimas tarp žemiausią išsilavinimą turinčių moterų (3.9 pav., 3.1 priedas). Vienas iš šios gimstamumo kitimo trajektorijos išimčių paaiškinimo variantų galėtų būti tas, kad šios kartos moterų prokreacinei elgsenai įtaką galėjo daryti praėjusio šimtmečio devinto dešimtmečio pradžioje pradėta taikyti gerokai aktyvesnė šeimos politika (numatytos vaiko gimimo išmokos, iki vienerių metų apmokamos ir iki 1,5 metų neapmokamos vaiko priežiūros atostogos ir kt.). Tuo metu šios gimimo kohortos moterys buvo intensyviausios prokreacinės elgsenos amžiaus ir galėjo reaguoti į šeimos politikos priemonėmis keičiamas vaikų auginimo

sąlygas. Tad 1983–1987 m. Lietuvos mastu padidėjęs periodinis suminis gimstamumo rodiklis ir buvęs artimas kartų kaitą užtikrinančiam lygiui (svyravęs 2,08–2,12 lygiu, 3.1 pav.) galėjo būti ne tik gimdymo kalendoriaus kitimo (Stankūnienė ir kt., 2013), bet ir gimstamumo lygio padidėjimo efektas. Juolab kad šie gimstamumo rodiklių padidėjimai akivaizdžiau si žemiausio išsilavinimo grupėse, kurias, kaip rodo tyrimai (Kreyenfeld, 2005), paprastai labiausiai veikia finansinės paramos priemonės.

3.9 pav. Vidutinis pagimdytų vaikų skaičius pagal moterų gimimo kohortas ir išsilavinimo lygį (rodikliai skaičiuoti vaikų pagimdžiusioms moterims)

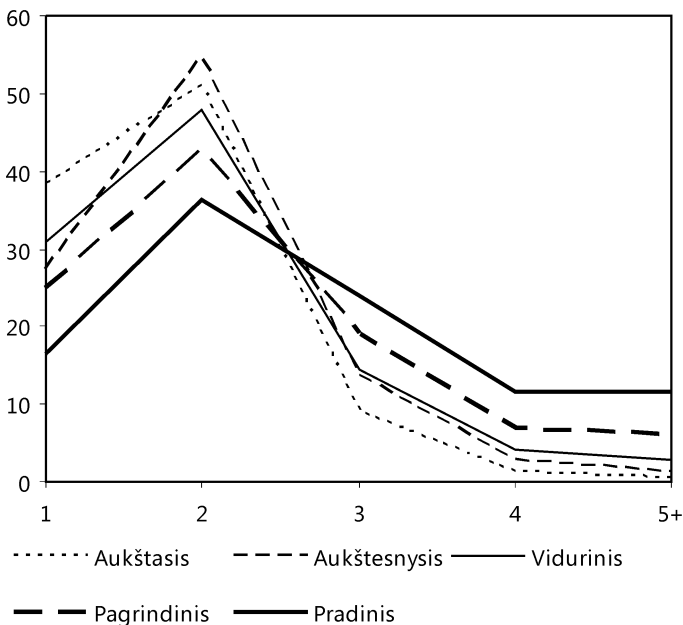
¹ Aukštesnysis, įskaitant specialųjį vidurinį.

Šaltiniai: Lietuvos, 2006. Skaičiuota pagal gyventojų surašymo mikroduomenis.

Gyventojų surašymų skelbti agreguoti duomenys tam tikru patikimumo laipsniu leidžia vertinti susilauktų vaikų skaičiaus skirtumus pagal moterų išsilavinimą. Pasiskirstymas pagal turimų vaikų skaičių tarp įvairaus išsilavinimo moterų turi skirtingą formą (3.10 pav.). Iš bendriausių pagimdytų vaikų skaičiaus rodiklių 15 metų ir vyresnėms moterims matyti, kad moterys su aukštuoju išsilavinimu dažniausiai turi du vaikus (51 proc.) arba vieną vaiką (38 proc.). Tik maždaug kas dešimta (9 proc.) yra susilaukusi trečio vaiko. Daugiau vaikų šio išsilavinimo moterys susilaukia labai retai

(mažiau nei 2 proc.). Moterys su aukštesniu (įskaitant ir specialųjį vidurinį) išsilavinimu dažniau susilaukia antro (55 proc.), trečio (14 proc.) ir net paskesnių vaikų (4 proc.) ir gerokai rečiau lyginant su moterimis, turinčiomis aukštąjį išsilavinimą, apsiriboja tik vienu vaiku (27 proc.). Tarp kiekvieno žemesnio išsilavinimo moterų ši tendencija vis labiau išreikšta, išskyrus moteris su viduriniu išsilavinimu, kurių šie gimstamumo lygio rodikliai truputį skiriasi: jos kiek dažniau apsiriboja tik vienu vaiku (3.10 pav.).

3.10 pav. Moterys¹ pagal pagimdytų vaikų skaičių ir išsilavinimą (2011 m. gyventojų surašymo duomenys; rodikliai skaičiuoti vaikų pagimdžiusioms moterims)

¹15 metų ir vyresnės.

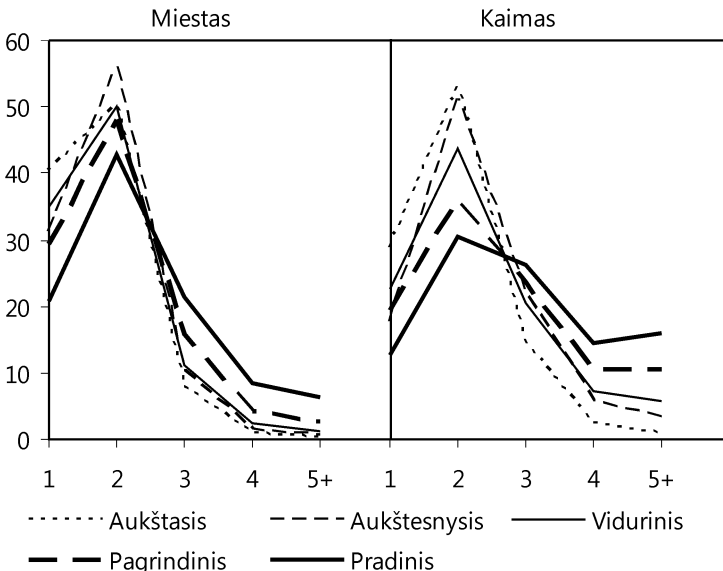
² Aukštesnysis, įskaitant specialųjį vidurinį.

Šaltinis: Lietuvos Respublika, 2013.

Panašios formos yra pagimdytų vaikų skaičiaus priklausomybė nuo moterų išsilavinimo ir mieste, ir kaime. Tik mieste pagimdytų vaikų skaičiaus „išsibarstymas“ tarp įvairaus išsilavinimo moterų grupių yra kur kas mažesnis. Mieste visose pagal išsilavinimą moterų grupėse gerokai daž-

niau susilaukiama dviejų vaikų (42–56 proc.) arba vieno vaiko (20–40 proc.) ir gerokai rečiau – paskesnių, ir ypač keturių ir daugiau (1–15 proc.) (3.11 pav.). Moterų, pagimdžiusių du ir daugiau nei tris vaikus, dalis kaimuose labai svyruoja priklausomai nuo išsilavinimo lygio (pagimdžiusios du vaikus svyruoja nuo 30 proc. tarp turinčių pradinį išsilavinimą iki 53 proc. su aukštuoju išsilavinimu, o tarp pagimdžiusių daugiau nei tris – atitinkamai nuo 3 proc. iki 30 proc.).

3.11 pav. Miesto ir kaimo moterys¹ pagal pagimdytų vaikų skaičių ir išsilavinimą (2011 m. gyventojų surašymo duomenys; rodikliai skaičiuoti vaikų pagimdžiusioms moterims)

¹15 metų ir vyresnės.

² Aukštesnysis, įskaitant specialųjį vidurinį.

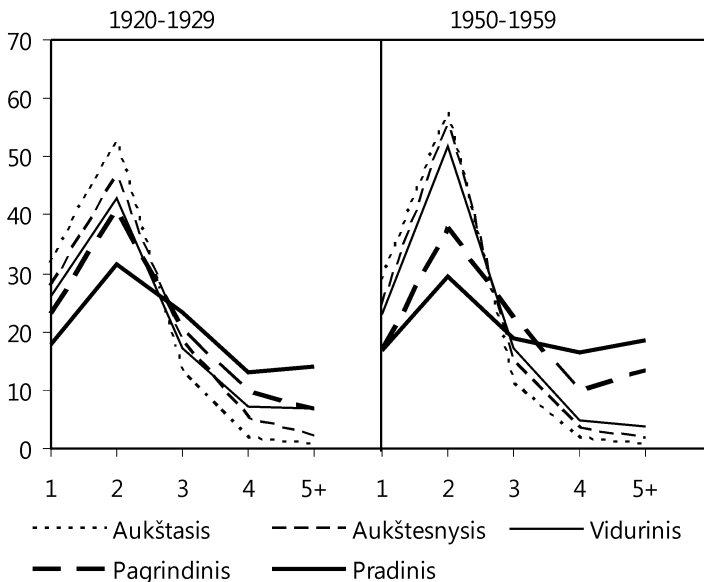
Šaltinis: Lietuvos Respublika, 2013.

Tačiau čia vėl reikia prisiminti, kad šie publikuoti gyventojų surašymo agreguoti rodikliai visoms 15 metų amžiaus ir vyresnėms moterims yra veikiami struktūrinių veiksnių, ypač skirtingos įvairiose kartose praktikuojamos prokreacinės elgsenos.

Lyginami įvairių gimimo kohortų moterų pagimdytų vaikų skaičių pagal išsilavinimą, galime gauti jau tikslesnę ir „grynesnę“ informaciją apie susilauktų vaikų skaičiaus ryšį su išsilavinimo lygiu. Lyginami vyriausiąją

(1920–1929 m.) ir jauniausiąją (1950–1959 m.) moterų gimimo kohortas (kurios prokreacinės elgsenos karjeras jau yra baigusios), matome, kad nors vaikų skaičius pasiskirstymas pagal išsilavinimą ir išlaiko panašią formą, tačiau skirtumai tarp kartų yra vis dėlto dideli (3.12 pav.).

3.12 pav. Įvairių gimimo kohortų moterų¹ pagal pagimdytų vaikų skaičių ir išsilavinimą (gyventojų surašymo duomenys; rodikliai skaičiuoti vaikų pagimdžiusioms moterims)

¹15 metų ir vyresnės.

² Aukštesnysis, įskaitant specialųjį vidurinį.

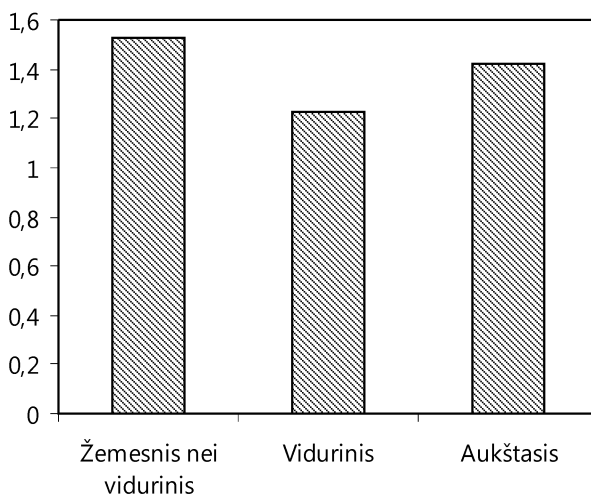
Šaltinis: Gimstamumas, 2004.

Vyriausiosios kartos įvairių išsilavinimų moterų „išsibarstymas“ pagal susilaukiamų vaikų skaičių yra gerokai mažesnis nei jaunesniosios, kuri, vertinant pagal kitus įvairius tyrimus ir rodiklius, jau turėjo praktikuoti pirmojo demografinio perėjimo pabaigos prokreacinės elgsenos modelį, kurio vienas iš požymių yra ir įvairių sociodemografinių grupių prokreacinės elgsenos konvergencija. Tai lyg ir prieštarauja konceptualiųjų ir empirinių tyrimų išvadoms (Cleland, 2002). Tačiau, kaip jau buvo minėta, ši karta labiausiai buvo veikiamą praėjusio šimtmečio devinto dešimtmečio pradžioje suaktyvintos šeimos politikos, kurios finansinės paramos priemonės stipriausiai galėjo veikti žemesnio išsilavinimo moteris (Kreyenfeld,

2005), tarp kurių padaugėjo susilaukiančių ketvirto ir paskesnių vaikų. Tad šios kartos gimstamumo rodiklių diferenciacija vėl padidėjo. Jaunesnių kartų prokreacinė elgsena dar nėra visai baigta, tad jų šie rodikliai būtų dar netikslesni, todėl čia nepateikiami.

Taikant mikroduomenų bazių jungimo metodologiją, sujungus 2011 m. gyventojų ir būstų surašymo ir gimusiųjų registracijos 2011 m. kovo 1 d. – 2013 m. gruodžio 31 d. mikroduomenis, gauti rezultatai Lietuvos atvejui patvirtina teorinę hipotezę, kad modernėjant visuomenei gimstamumo skirtumų forma pagal išsilavinimą įgauna U formą (Hazan, Zoabi, 2013). Nors šiuo metodu paskaičiuoti aukščiausi suminiai gimstamumo rodikliai Lietuvoje dar išlieka tarp žemiausio išsilavinimo moterų (žemesnio nei vidurinis), tačiau moterų su aukštuoju išsilavinimu suminiai gimstamumo rodikliai mažai atsilieka. Mažiausiais gimstamumo rodikliais išsiskiria moterys, turinčios vidurinį išsilavinimą. Jų suminis gimstamumo rodiklis 0,3 žemesnis nei moterų su žemesniu nei viduriniu išsilavinimu ir 0,2 nei moterų su aukštuoju išsilavinimu (3.13 pav.).

3.13 pav. Suminis gimstamumo rodiklis pagal moterų išsilavinimą, 2011–2013 m.

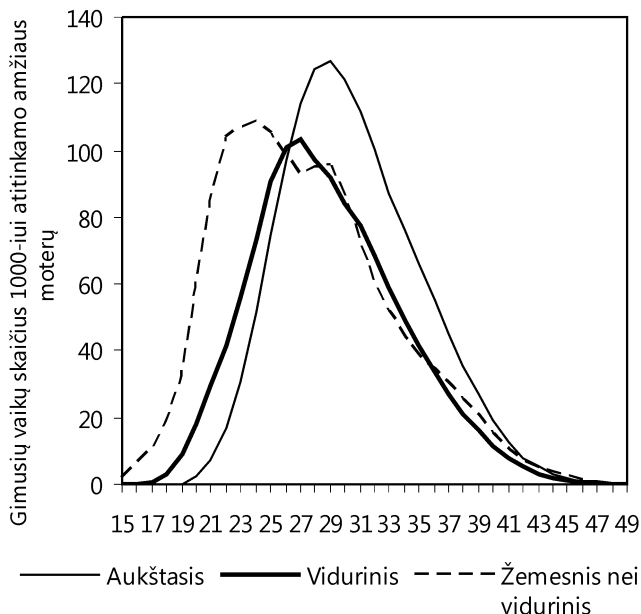
Šaltinis: 2011 m. gyventojų ir būstų surašymo ir gimusiųjų registro 2011 m. kovo 1 d. – 2013 m. gruodžio 31 d. mikroduomenų jungimo rezultatai.

Remiantis mikroduomenų jungimo metodu gautais naujo lygmens duomenimis ir taikant Puasono regresinę analizę (į modelį įjungiant visus kintamuosius), gauti rezultatai dar didesnio patikimumo laipsniu patvirtina, kad skirtumai tarp skirtingo išsilavinimo moterų Lietuvoje jau turi U formos priklausomybę. Nedaug besiskiria gimstamumo lygis tarp aukščiausio ir žemiausio išsilavinimo moterų – gimstamumo rodiklių santykis tarp šio išsilavinimo moterų tėra 1,1 (rezultatai statistiškai reikšmingi) (3.2 lentelė). Vidurinio išsilavinimo moterų gimstamumo rodikliai yra nepalankiausi demografiniam stabilumui užtikrinti. Be to, būtina įvertinti tai, kad moterų, turinčių vidurinį išsilavinimą, grupė yra skaitlinga (sudaro beveik 1/3 25–49 metų amžiaus moterų; Lietuvos Respublikos, 2011, 2013), todėl ši grupė turėtų būti pronatalistinės šeimos politikos ypatingo dėmesio centre.

Nors remiantis suminių gimstamumo rodiklių skirtumais bei gimstamumo rodiklių santykiu pagal išsilavinimą ir galima daryti išvadą, kad moterų su aukščiausiu ir žemiausiu išsilavinimu prokreacinės elgsenos kiekybiniai rodikliai pastaruoju metu mažai skiriasi, tačiau gimstamumo kalendoriaus pagal amžių ir moterų išsilavinimą modeliai iliustruoja išliekančius gana didelius skirtumus (3.14 pav.). Specifinių pagal amžių gimstamumo rodiklių trajektorijos pagal visas tris tyrimo metu išskirtas moterų išsilavinimo grupes turi labai skirtingas formas: moterų su *žemesniu nei vidurinis išsilavinimas* specifinių gimstamumo rodiklių kreivė iliustruoja dar „jaunos“ prokreacinės elgsenos modelį su išėstu prokreaciniu aktyvumu, „jaunu“ ir mažiau išreikštu piku; moterų su *aukštuoju išsilavinimu* specifinių gimstamumo rodiklių kreivė rodo ženklų prokreacinės elgsenos atidėjimą į vyresnį amžių, išreikštą ir smarkiai vėlesnį prokreacinės elgsenos piką bei gerokai aktyvesnę, nei kitų išsilavinimo grupių, moterų prokreacinę elgseną esant vyresnio reprodukcinio amžiaus; moterys su *viduriniu išsilavinimu* pagal specifinių gimstamumo rodiklių trajektorijos kreivę jauname amžiuje ir pasiekiamo piko amžių užima tarpinę poziciją, tačiau yra žemesnė ir siauresnė, iliustruojanti akivaizdžiai žemesnius bendrus gimstamumo rodiklius (3.14 pav.).

3.14 pav. Specifiniai pagal amžių gimstamumo rodikliai pagal motinos išsilavinimą, 2011–2013 m.

Šaltinis: 2011 m. gyventojų ir būstų surašymo ir gimusiųjų registro 2011 m. kovo 1 d. – 2013 m. gruodžio 31 d. mikroduomenų jungimo rezultatai.

Moterys su žemiausiu išsilavinimu (žemiau vidurinio) greitai intensyvėjanti prokreacinė elgsena prasideda dar iki 20 metų amžiaus, 22 metų priartėja prie piko, aukščiausias reikšmes pasiekia dar iki 25 metų (24 metų), o nuo 30 metų sparčiai silpnėja. Vidurinio išsilavinimo moterų prokreacinė elgsena, nors ir gana sparčiai intensyvėja moterims dar esant labai jauno reproduktyvaus amžiaus, bet piką pasiekia 3–4 metais vėliau ir pikas yra žemesnis nei žemiausio (žemesnio nei vidurinis) išsilavinimo moterų. Tačiau nuo 30 metų amžiaus abiejų šių išsilavinimų subpopuliacijų moterų prokreacinės elgsenos intensyvumas suvienodėja – krenta sparčiai ir specifiniai gimstamumo rodikliai yra beveik identiški.

Moterys su aukštuoju išsilavinimu prokreacinė elgsena iki 23–24 metų amžiaus silpna, sparčiai intensyvėja tik nuo 25 metų, maksimumą pasiekia 28–30 metų ir iki 40 metų amžiaus išlieka gerokai intensyvesnė nei kitų išsilavinimų moterų. Šio išsilavinimo moterų prokreacinės elgsenos pikas yra labiausiai uždelstas, tačiau koncentruotas ir aukščiausias.

Akivaizdu, kad šio išsilavinimo moterų prokreacinės elgsenos trajektorija jų gyvenimo kelyje yra derinama su išsilavinimo įgijimo trajektorija bei savirealizacijos siekiais ir „įsirašo“ į antrojo demografinio perėjimo koncepcijos schemą: prokreacinė elgsena atidedama, tačiau vyresniame amžiuje jos vejasi savo bendraamžes su žemesniu išsilavinimu (Sobotka, 2004), o moteris su viduriniu išsilavinimu ir gerokai pralenkia. Matyt, siekiamos išsilavinimo įgyja ir didesnes galimybes realizuoti savo prokreacinius ketinimus, nors ir būdamos vyresnės.

Nors tarp skirtingo išsilavinimo moterų sub-populiacijų prokreacinės elgsenos trajektorijų Lietuvoje tebėra gana dideli skirtumai, tačiau naujos kartos duomenys, gauti jungiant surašymo ir gimstamumo registracijos mikroduomenis, leido atskleisti, kad Lietuvoje jau stebima modernioms valstybėms (pavyzdžiui, Švedijai; Tesching, 2012) būdinga tendencija: moterų išsilavinimo lygio didėjimas nebėra gimstamumo lygį negatyviai veikiantis veiksnys ir jau akivaizdžiai įgauna pozityvaus ryšio reikšmes.

Prokreacinių nuostatų ir lūkesčių variacijos pagal išsilavinimą

Atrankiniai gimstamumo tyrimų (apklausų) duomenys taip pat gali duoti vertingos informacijos apie gimstamumo diferenciacijos pobūdį konkrečiu momentu, galimas slinktis ateityje, veiksnius, keičiančius šį ryšį, ir galimą gimstamumo kitimą perspektyvoje. Prokreacinių lūkesčių ryšis su išsilavinimu gali teikti vertingos informacijos apie prokreacinės elgsenos modelio slinktį modernėjimo linkme. Tyrimuose yra pastebėta, kad šalyse, kuriose antrasis demografinis perėjimas jau turi kelių dešimtmečių istoriją ir kur gimstamumas nukrenta iki žemo lygio, ne tik gimstamumo, bet ir prokreacinių lūkesčių skirtumai pagal išsilavinimą turi tendenciją įgauti priešingas reikšmes buvusiąjai pirmojo demografinio perėjimo metu, kai tarp gimstamumo ir išsilavinimo buvo akivaizdžiai negatyvus ryšys (Lococh, 2006; de la Croix, Doepke, 2003; Haines, 1992; Livi Bacci, 1986). Kitų šalių tyrimuose pastebėta, kad antrojo demografinio perėjimo pokyčių kontekste aukštą išsilavinimo lygį turinčios moterys, vaikų susilaukimą atidėjusios vyresniam amžiui, jauname amžiuje jų arba visai neturi arba turi mažiau, tačiau vėliau jos vejasi savo bendraamžes, o jų prokreacinės nuostatos ir lūkesčiai būna net didesni nei tarp žemesnio išsilavinimo moterų (van Peer, 2002:128). Kaip rodo įvairių tyrimų, atliktų Lietuvoje dalyvaujant tarptautiniuose projektuose (1994–1995; 2006, 2009 m.), rezultatai, nors prokreacinių nuostatų ir lūkesčių priklaus-

somybės ir jos kitimo trajektorijos pagal moterų išsilavinimą jau turi panašių požymių, tačiau agreguoti rodikliai nemažai yra veikiami stiprių kontekstinių veiksnių (pirmiausia ekonominės raidos ciklą).

Ankstyvojo antro demografinio perėjimo raiškos Lietuvoje etapo metu *Gimstamumo ir šeimos tyrimo* (1994–1995 m.) rezultatai rodė dar aiškiai išreikštą negatyvų ryšį tarp moterų išsilavinimo ir prokreacinių ketinimų (Stankūnienė ir kt., 2000). 2006 m. *Kartų ir lyčių tyrimo* metu jau fiksuota, kad ši priklausomybė tarp išsilavinimo ir prokreacinių moterų lūkesčių nėra aiški: įvairaus išsilavinimo moterų prokreacinių ketinimų kiekybiniai rodikliai buvo beveik vienodi, o tarp jauniausio reproduktyvaus amžiaus (20–29 metų) moterų su aukštesniu išsilavinimu buvo net didesni (Lietuvos, 2009:141). 2009 m. šio tyrimo antros bangos duomenys vėl rodė padidėjusią negatyvią priklausomybę tarp moterų išsilavinimo ir prokreacinių ketinimų, kuri fiksuota prasidėjusios 2008 m. ekonominės krizės metu. Kitose šalyse, atlikus įvairius tyrimus, pastebėta, kad ekonominių nuosmukių metu moterų prokreacinė elgsena ir nuostatos pagal išsilavinimą restruktūruojasi (Stankūnienė ir kt., 2013): aukštąjį išsilavinimą turinčios moterys ekonominių nuosmukių metu stengiasi išsaugoti profesines pozicijas, todėl prokreacinę elgseną bei planus riboja (Neels, 2012; Fiori ir kt., 2013), o mažiau išsilavinusios ir dar praradusios darbą moterys dažnai būtent nuosmukio metu planuoja kūdikio susilaukimą (Kreyenfeld, 2005).

Įvairių atrankinių tyrimų rezultatai rodo, kad Lietuvos vyrų prokreacinių nuostatų ir ketinimų ryšys su išsilavinimu yra gerokai skirtingas ar net priešingas nei moterų. Vyrų su aukštesniu išsilavinimu, nepriklausomai nuo ekonominės raidos svyravimų, prokreacinių ketinimų nekeičia ir stabiliai orientuoti į turėjimą daugiau vaikų nei žemesnio išsilavinimo vyrai. Be to, ši priklausomybė gana panaši visose kartose: aukštąjį išsilavinimą įgiję vyrai nori turėti daugiau vaikų nei įgijusieji žemesnį išsilavinimą. Šie skirtumai būdingiausi jauniausių vyrų kartoms.

Taigi vertinant antrojo demografinio perėjimo idėjų požiūriu galima teigti, kad ekonomiškai palankiu periodu (2006 m. tyrimo duomenimis) Lietuvoje prokreacinių lūkesčių lygmeniu jau fiksuojami naujam gimstamumo režimui būdingi požymiai (didesni prokreacinės elgsenos rodikliai tarp turinčiųjų aukštąjį išsilavinimą; Klesment, Puur, 2010; Andersson ir kt., 2009) – aukščiausi prokreaciniai ketinimai jau stebimi aukštąjį išsilavinimą turintiems vyrams (ypač vyrams) ir net moterims.

3.2.4. Lietuvos gimstamumo diferenciacija pagal tautybę

Nei Lietuvos einamosios demografinės statistikos, nei gyventojų surašymų agreguoti duomenys neteikia informacijos apie gimstamumą pagal tautybes. Tik kai kurių atrankinių tyrimų (apklausų) rezultatų analizėse sutinkami fragmentiniai rezultatai ir išvados apie Lietuvos įvairių tautybių gyventojų gimstamumo lygį. Remdamasi dar sovietmečiu XX a. septinto dešimtmečio pradžioje SSRS Centrinės statistikos valdybos atlikto gimstamumo tyrimo (apklausos) duomenimis, Bondarskaja gimstamumo etninių tyrimų darbuose pateikia vertinimus, kad lietuvių gimstamumas yra didesnis nei čia gyvenančių rusių, ukrainiečių ir baltarusių (Bondarskaja, 1977a, b). Kadangi ji rėmėsi agreguotais atrankinio tyrimo duomenimis, analizėje užsimena apie tokių duomenų patikimumo bei palyginamumo problemą ir aptaria tokiems rezultatams galimą struktūrinių kontekstinių veiksnių poveikį, nurodydama vieną iš jų: Lietuvos kaimo vietovėse, kur gimstamumas yra gerokai didesnis, didesnę dalį sudaro lietuviai. Be to, ji pateikia tyrimo rezultatus, iliustruojančius, kad Lietuvos miestuose gimstamumo rodikliai pagal tautines grupes yra labai panašūs (Bondarskaja 1977a, b).

Nors Lietuvoje atlikti išsamūs, daugiaplaniai tarptautiniai atrankiniai *Gimstamumo ir šeimos* (1995) bei *Kartų ir lyčių* (2006, 2009) tyrimai leido padaryti svarų postūmį tiriant Lietuvos gimstamumą, tačiau, nežiūrint didelių šių tyrimų respondentų imčių (nuo 5 000 iki 10 000), nė vienas iš jų nesudarė galimybės detalai nagrinėti gimstamumo skirtumų pagal tautybę. Kadangi Lietuvoje didžiąją populiacijos dalį sudaro lietuviai (per 80 proc.), atrankinio tyrimo metu kitų tautybių gyventojų imtys gimstamumo lygio rodiklių skaičiavimams yra pernelyg mažos ir statistiškai nepatikimos. Todėl tokių tyrimų duomenys riboja gimstamumo skirtumų pagal tautybę vertinimus, o detalūs gimstamumo rodiklių skaičiavimai pagal tautybes yra komplikuoti ir netikslūs. Tai patvirtina ir logistinės regresijos analizės, atliktos remiantis palyginamojo atrankinio tarptautinio *Kartų ir lyčių tyrimo* (2006) duomenimis, gimstamumo veiksnių vertinimo rezultatai: statistiškai patikimų gimstamumo skirtumų pagal tautybę nėra (Charton ir kt., 2009).

Tik pastaraisiais metais Lietuvoje pradėta taikyti inovacinė gimstamumo tyrimo metodologija, paremta gyventojų surašymų ir einamosios statistikos mikroduomenų jungimo principu, suteikė galimybę visos populiacijos lygmeniu vertinti gimstamumo skirtumus pagal Lietuvos gy-

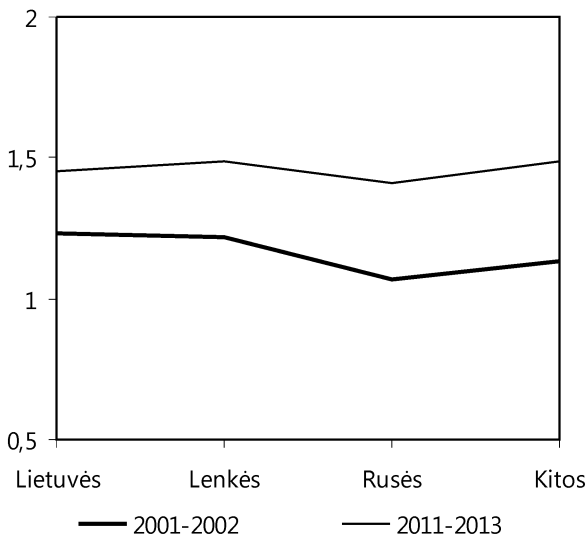
ventojų pagrindines tautybes (lietuviai, lenkai, rusai), nežiūrint etniškai gana homogeniškos populiacijos struktūros. Pirmasis tokio pobūdžio tyrimo etapas, jungiantis 2001 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenis su surašymo datai artimais gimusiųjų registracijos duomenimis (2001 m. balandžio 6 d. – 2002 m. gruodžio 31 d.), pirmą kartą leido gauti labai tikslius ir informatyvius duomenis apie Lietuvos gimstamumo pagal tautybes skirtumus. Šis metodas leido paskaičiuoti pagrindinius ir kai kuriuos specifinius gimstamumo pagal tautybes rodiklius: bendrus suminius gimstamumo rodiklius, suminius gimstamumo rodiklius pagal vaikų gimimo eiliškumą, vidutinį motinos amžių pagal vaiko gimimo eiliškumą, specifinius gimstamumo rodiklius pagal motinos amžių ir kt. Šio pirmojo tyrimo etapo rezultatai jau publikuoti (Jasilionienė, Stankūnienė, Jasilionis, 2014), todėl čia juos naudosime tik lyginimui su antrojo tyrimo etapo naujais duomenimis, gautais jungiant 2011 m. gyventojų ir būstų surašymo bei gimusiųjų registro 2011 m. kovo 1 d. – 2013 m. gruodžio 31 d. mikroduomenis.

Dviejų periodų (2001–2002 ir 2011–2013 m.) mikroduomenų bazių jungimo metodu paskaičiuotų gimstamumo rodiklių lyginimas teikia labai informatyvių papildomų žinių ne tik apie gimstamumo lygį ir modelius pagal tautybes, bet ir apie gimstamumo kitimo pagal tautybes dinamiką transformacijos į naują gimstamumo modelį antrojo demografinio perėjimo, šeimos politikos plėtros specifikos ir ekonominės raidos svyravimų kontekste. Be to, taikant įvairius gimstamumo diferenciacijos vertinimo metodus buvo testuojamas gaunamų rezultatų patikimumas.

Pirmojo (2001–2002 m.) ir antrojo (2011–2013 m.) tyrimo etapų rezultatai rodo, kad prokreacinės elgsenos skirtumai pagal tautybes yra ir statistiškai patikimi, ir demografiškai reikšmingi. Nors pagal abiejų tyrimo etapų duomenis skirtumai tarp lietuvių ir lenkių gimstamumo lygio rodiklių nėra dideli, tačiau prieštaringi. Pirmojo tyrimo etapo rezultatai rodė, kad gimstamumo lygį matuojant suminiu gimstamumo rodikliu didžiausias gimstamumo lygis Lietuvoje būdingas lietuviams (3.15 pav.). Lenkių suminio gimstamumo rodikliai nors ir nedaug, bet mažesni. Atitinkamai lietuvių ir lenkių moterų suminiai gimstamumo rodikliai 2001–2002 m. periodu buvo 1,23 ir 1,22 (3.15 pav.). Tačiau antrojo tyrimo etapo metu gautas priešingas rezultatas. 2011–2013 m. periodu lenkių suminio gimstamumo rodikliai fiksuoti didesni nei lietuvių: lietuvių suminis gimstamumo rodiklis – 1,45, lenkių – 1,49. Rusių šie gimstamumo lygio rodikliai pagal abiejų tyrimo etapų rezultatus yra ne tik mažiausi tarp

visų tautinių grupių, bet ir, vertinant pagal demografinius kriterijus, 2001–2002 m. periodu buvo kritiškai maži: suminis gimstamumo rodiklis buvo net artimas 1 (1,07) (3.15 pav.).

3.15 pav. Suminiai gimstamumo rodikliai pagal tautybę 2001–2002 m., 2011–2013 m.

Šaltiniai: 2001 m. ir 2011 m. gyventojų ir būstų surašymų ir atitinkamai gimusiųjų registracijos 2001 m. balandžio 6 d. – 2002 m. gruodžio 31 d. ir 2011 m. kovo 1 d. – 2013 m. gruodžio 31 d. mikroduomenų jungimo rezultatai.

Abiejų tyrimo etapų rezultatai, naudojant suminį gimstamumo rodiklį, rodo gimstamumo lygio skirtumus pagal tautybę. Tačiau tiek gimstamumo lygio skirtumų, tiek skirtumų santykio prieštaringas kitimas laike reikalavo kontekstinių veiksnių vertinimo ir papildomų tyrimų. Šiame tyrimo etape (naudojant inovaciniu būdu paskaičiuotus suminius gimstamumo rodiklius) buvo taikytos kelios teorinio, Lietuvos demografinės raidos ir kontekstinės aplinkos vertinimo hipotetinio pobūdžio prielaidos dėl gimstamumo skirtumų pagal tautybę specifikos ir gaunamų gana prieštaringų pagal tyrimo periodus rezultatų vertinimo. Tai ypač aktualu dėl prieštaringų skirtumų tarp lietuvių ir lenkių suminio gimstamumo rodiklių lygio ir santykio. Pirminės prielaidos dėl fiksuojamų šių gimstamumo skirtumų ir jų kitimo laike (šio šimtmečio pirmame dešimtmetyje) buvo kelios, turinčios socialinio, ekonominio ir kultūrinio konteksto bei demografinės raidos transformacijų (šiuo

atveju – prokreacinės elgsenos transformacijų) skirtumų prigimtį. Lenkių žemesnis išsilavinimas galėtų būti vienas iš reikšmingiausių veiksnių, vėlinančių jų prokreacinės elgsenos kaitą antrojo demografinio perėjimo šeimos ir gimstamumo transformacijų lauke, o kartu dėl žemesnio išsilavinimo moterų užimtumo bei profesinių aspiracijų specifikos ekonominės raidos nestabilumo kontekste ir reakcijos į Lietuvos šeimos politikos plėtros išmokų prioritetus savitai brėžiančių perėjimo į naują prokreacinės elgsenos modelį (gimstamumo „senėjimą“) trajektoriją.

Analizuojamas periodas Lietuvoje paženklintas keletu reikšmingų demografinės raidos, socialinių ir ekonominių pokyčių. Šio šimtmečio pradžia demografiniu požiūriu išsiskyrė itin žemais gimstamumo lygio rodikliais (2001–2005 m. periodinis suminis gimstamumo rodiklis buvo žemesnis nei 1,3), būdingais pradiniam antrojo demografinio perėjimo metu vykstančiam intensyviai vaikų susilaukimo atidėjimui į vyresnį amžių, kuomet suminiai gimstamumo rodikliai labai sumažėja. Tai ir dar tuo metu tebeveikiantys specifiniai pradinio tranzitinės visuomenės periodo veiksniai (ėjimo į rinkos ekonomiką, ekonominio nuosmukio, socialinės diferenciacijos, deprivacijos, anomijos ir kt.; Stankūnienė, 2009:114–117) sąlygojo labai žemą ir pagal tautybę diferencijuotą gimstamumo lygį. Tuo periodu labai dideli skirtumai išryškėjo tarp pagrindinės tautybės – lietuvių, kurių gimstamumo rodikliai buvo didžiausi, ir rusių – su žemiausiais ir ypač žemais gimstamumo rodikliais. Lenkių gimstamumo rodikliai buvo tik truputį žemesni nei lietuvių (3.15 pav.).

2011–2013 m. periodas jau buvo sukaupęs keletą papildomų veiksnių, galinčių daryti įtaką gimstamumo pagal tautybę lygiui ir diferenciacijos mastui. Demografinės raidos transformacijos – antrojo demografinio perėjimo veiksnys jau nuo 2005 m. einamosios statistikos gimstamumo rodiklių pokyčiuose rodė ženklus, kad prasideda prokreacinės elgsenos „atsigavimas“ (*recuperation*), lietuviškai dažniausiai įvardijamas kompensaciniu gimstamumu (Lietuvos, 2009), kai vaikų susilaukimą vyresniam amžiui atidėjusios moterys jų susilaukia. Jau nuo XXI a. pirmo dešimtmečio vidurio dėl šio veiksnio didėjo periodiniai gimstamumo rodikliai (Stankūnienė, Maslauskaitė, Baublytė, 2013). Ženkliai didesni nei pirmųjų šio šimtmečio metų fiksuojami ir suminiai gimstamumo rodikliai, gauti jungiant 2011 m. gyventojų ir būstų surašymo bei artimų šiai datai gimusiųjų registracijos mikroduomenis (3.15 pav.). Mažesnė ir gimstamumo lygio diferenciacija pagal tautybę, matuojama

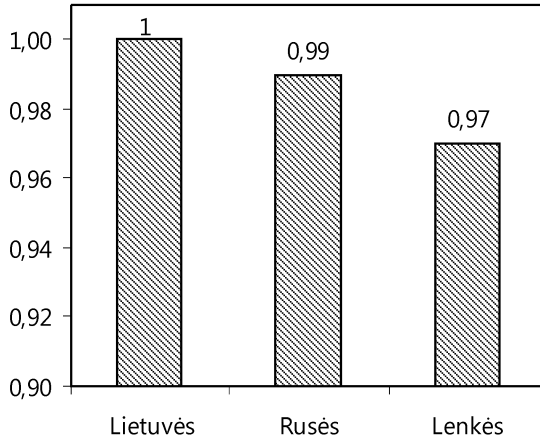
suminiu gimstamumo rodikliu. Tačiau suminio gimstamumo rodiklio lygio skirtumas tarp lietuvių ir lenkių šiuo periodu rodo priešingą reikšmę – lenkių gimstamumo rodikliai didesni nei lietuvių ir didžiausi tarp visų tyrime išskirtų tautinių grupių. Vadovaujantis ekonominių veiksnių galimu poveikiu gimstamumo lygiui, bandyta atsakyti į klausimą, ar šis periodas nėra papildomai „paženklintas“ reakcija į ekonominį nuosmukį, prasidėjusį 2008 m. pabaigoje. Galbūt šie gimstamumo lygio pagal tautybes pokyčiai vyko dėl minėtų Lietuvai būdingų moterų išsilavinimo skirtumų pagal tautybes. Tai galima būtų sieti su išvadomis, gautomis iš įvairių tyrimų, kad daugiau išsilavinusios ir profesinės karjeros siekiančios moterys dažnai ekonominio nuosmukio metu labiau linkusios atidėti gimdymus, o mažiau išsilavinusios dažnai būtent nuosmukio metu pradeda lauktis kūdikio (Neels, 2012; Kreyenfeld, 2005; Stankūnienė ir kt., 2013).

Papildomai taikytos metodologinio pobūdžio procedūros ir mikroduomenų jungimo metodu gautiems naujo lygmens duomenims taikant Puasono regresinę analizę (į modelį įjungiant visus kintamuosius) gauti didesnio patikimumo rezultatai vis dėlto rodo, kad lietuvių gimstamumo lygio rodikliai yra didesni nei lenkių ir didžiausi tarp tyrimo metu išskirtų trijų didžiausių pagal tautybę sub-populiacijų. Gimstamumo rodiklių santykis tarp lietuvių ir lenkių yra 0,97 (rezultatai statistiškai reikšmingi) (3.2 lentelė, 3.16 pav.). Dar daugiau, maksimaliai eliminuojant struktūrinius veiksnius, šiuo metodu vertinama gimstamumo diferenciacija atskleidė, kad tarp didžiausių trijų tautybių moterų sub-populiacijų lenkės pasižymi mažiausiais gimstamumo rodikliais. Rusių gimstamumo rodikliai tik minimaliai skiriasi nuo lietuvių (0,99). Šie rezultatai leidžia teigti, kad Forste ir Tienda (1996) siūloma teorinė prieiga dėl etninių mažumų socialinių charakteristikų (tarp jų ir moterų išsilavinimo), kaip gimstamumą diferencijuojančio struktūrinio veiksnio, pasitvirtina.

Detaliau tiriant gimstamumo skirtumus pagal tautybę, taikant duomenų bazių jungimo metodą analizuoti gimstamumo kalendoriaus – specifinių gimstamumo rodiklių pagal amžių skirtumai pagal tautybę. Tyrimo rezultatai atskleidžia gimstamumo kalendoriaus rodiklių skirtumus pagal tautybes: įvairių tautybių moterų prokreacinės elgsenos intensyvumas pagal amžių nėra vienodas (3.17 pav.).

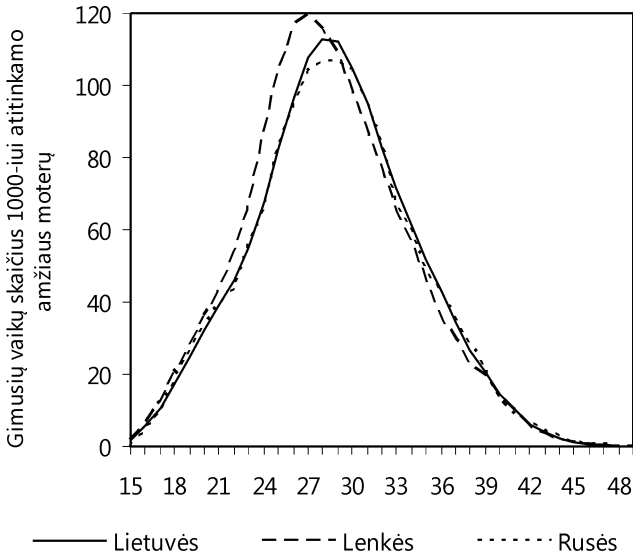

3.16 pav. Gimstamumo rodiklių santykiai pagal tautybę (standartizuojant pagal visus kintamuosius, įskaitant amžių), 2011–2013 m.

Šaltinis: 2011 m. gyventojų ir būstų surašymo ir gimusiųjų registracijos 2011 m. kovo 1 d. – 2013 m. gruodžio 31 d. mikroduomenų jungimo rezultatai.

3.17 pav. Specifiniai gimstamumo rodikliai pagal motinos amžių ir tautybę. 2011–2013 m.

Šaltiniai: 2011 m. gyventojų ir būstų surašymo ir gimusiųjų registracijos 2011 m. kovo 1 d. – 2013 m. gruodžio 31 d. mikroduomenų jungimo rezultatai.

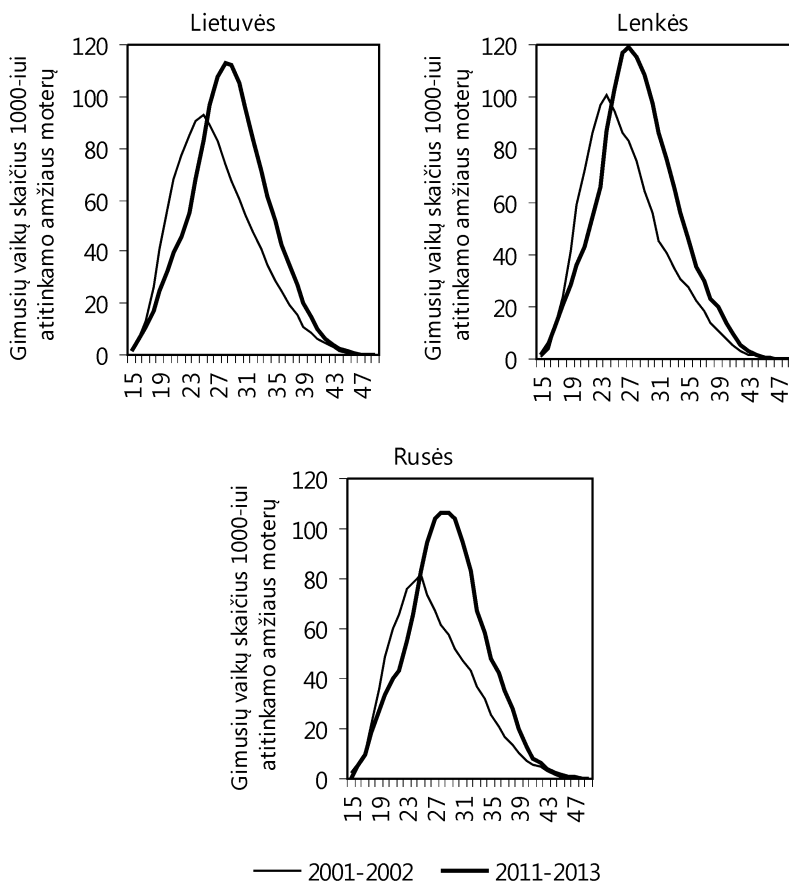
Pagal paskutinius šiuo metodu paskaičiuotus rodiklius – 2011–2013 m. duomenis, didžiausi skirtumai tarp įvairių tautybių moterų gimstamumo rodiklių išryškėja 20–30 metų amžiaus periodu. Lenkės moterys anksčiau ir intensyviau vaikų susilaukia būdamos jauno reproduktyvaus amžiaus – iki 30 metų. Jau nuo pačio jauniausio reproduktyvaus amžiaus pagal specifinių gimstamumo rodiklių dydį lenkės lenkia lietuves bei ruses ir tai tęsiasi iki 28 metų amžiaus (3.17 pav.). Aukščiausią prokreacinį aktyvumą lenkės pasiekia 26–28 metų amžiaus. Tačiau nuo 29 metų amžiaus lenkių gimstamumo rodikliai greitai mažėja ir nuo 30 metų amžiaus tampa mažiausiais, t. y. lenkėms būdingas „jaunesnis“ prokreacinės elgsenos kalendorius nei kitų tautybių moterims – specifinių gimstamumo rodiklių pagal amžių kreivė dar yra ženkliai pasislinkusi į kairę. Nors lietuvės moterys jauniausiu reproduktyvaus amžiaus periodu pagal prokreacinės elgsenos intensyvumą atsilieka nuo lenkių, labiausiai būdamos 22–26 metų amžiaus, tačiau vėliau jas vežasi ir nuo 29 metų amžiaus lenkia, piką pasiekia būdamos 28–29 metų amžiaus (t. y. dvejis–trejais metais vėliau nei lenkės), o 29–31 metų amžiaus pasiekia aukščiausius gimstamumo rodiklius tarp visų tautybių moterų. Taigi lietuvių ir lenkių bendrieji suminiai gimstamumo rodikliai „sukaupiami“ pagal skirtingą vaikų susilaukimo kalendorių. Lenkių prokreacinė elgsena jaunesniame amžiuje intensyvesnė nei lietuvių, t. y. nors lenkės vidutiniškai susilaukia beveik tiek pat vaikų kaip ir lietuvės, tačiau jų susilaukia būdamos jaunesnio amžiaus.

Lietuvių ir rusių specifinių gimstamumo rodiklių kreivių formos yra labai panašios: tik rusių minimaliai gimstamumo rodikliai yra didesni 18–21 metų amžiaus ir mažesni 26–29 metų amžiaus, dėl ko ir susidaro skirtumas bendruosiuose gimstamumo rodikliuose. Rusių prokreacinio aktyvumo pikas, kaip ir lietuvių, yra 28–29 metų amžiaus periodu. Nuo 30 metų amžiaus lietuvių ir rusių prokreacinės elgsenos intensyvumo rodikliai beveik identiški, o lenkių iki 40 metų amžiaus – sistemiškai mažesni.

Apibendrinant galima daryti išvadą: lenkių moterų prokreacinės elgsenos kalendorius yra „jauniausias“, o lietuvių „seniausias“ ir labiau koncentruotas ties 30 metų amžiumi. Rusės pagal vaikų susilaukimo kalendorių išlieka tarpinėje pozicijoje tarp analizuojamų tautybių. Tai vertinant antrojo demografinio perėjimo teorijos kriterijais galima teigti, kad lietuvių moterų gimstamumo modelis yra labiausiai modifikuotas modernėjimo linkme (vaikų susilaukimas labiau perkeltas į vyresnį amžių), o lenkių – mažiausiai. Kaip ši gimstamumo kalendoriaus modifikacija pagal tautybes vyko periodu tarp 2001 ir 2011 m. gyventojų surašymų – tuo metu, kai einamosios statistikos gimstamumo rodikliai jau rodė gimsta-

mumo lygio „atsigavimo“ (*recuperation*) žymes? Gyventojų surašymų ir gimusiųjų registracijos mikroduomenų abiejų jungimo etapų (2001–2002 ir 2011–2013 m.) rezultatai leidžia teigti, kad visų trijų analizuojamų tautybių moterų prokreacinė elgsena „kėlėsi“ iš jauniausio reproduktyvaus amžiaus į vyresnį (3.18 pav.).

3.18 pav. *Specifiniai gimstamumo rodikliai pagal motinos amžių ir tautybę. 2001–2002 ir 2011–2013 m.*

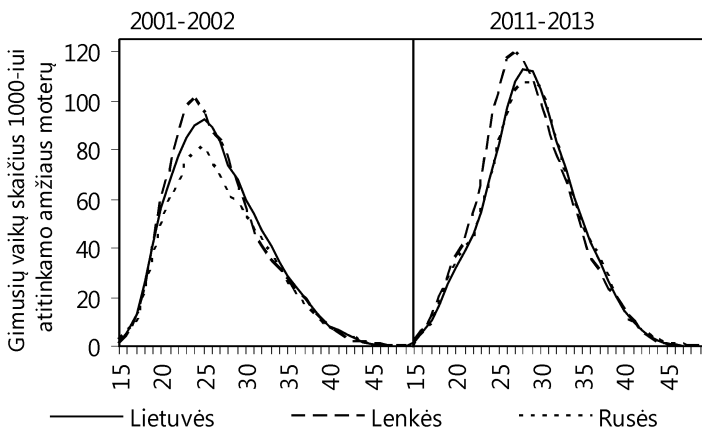

Šaltiniai: 2001 ir 2011 m. gyventojų ir būstų surašymų ir atitinkamai gimusiųjų registracijos 2001 m. balandžio 6 d. – 2002 m. gruodžio 31 d. ir 2011 m. kovo 1 d. – 2013 m. gruodžio 31 d. mikroduomenų jungimo rezultatai.

Prokreacinės elgsenos slinktis iš jauniausio amžiaus (jauno amžiaus moterų specifinių gimstamumo rodiklių mažėjimas) ryškiausia tarp lietuvių, o persikėlimas į vyresnį amžių (vyresnio reproduktyvaus amžiaus moterų specifinių gimstamumo rodiklių didėjimas) – tarp lietuvių ir rusių (3.18 pav.). Lenkių prokreacinės elgsenos kalendorius šiuo periodu keitėsi mažiausiai. Lietuvių ir rusių prokreacinės elgsenos intensyvumo piko pasislinkimas į vyresnį amžių taip pat vyko beveik vienodai: persikėlė iš 25 į 28–29 metų amžių, t. y. 3–4 metais. Lenkių – iš 24 į 26–27 metų amžių (2–3 metais).

2001–2002 m. gimstamumo kalendoriaus ir lygio skirtumai pagal tautybes buvo gana ženkliūs. Didžiausi skirtumai buvo intensyviausios prokreacinės elgsenos amžiaus tarpsnyje – 20–30 metais. Labiausiai skyrėsi rusės. Jų prokreacinės elgsenos intensyvumo rodikliai šiame amžiuje buvo mažiausi ir labiausiai deformuotos formos. Tarpsurašyminiu periodu lietuvių ir rusių specialieji gimstamumo rodikliai didėjo slinkdami į vyresnį amžių ir pagal formą labai panašėjo. Lenkių šie gimstamumo rodikliai gerokai silpniau slinko į vyresnį amžių ir kur kas labiau išsaugojo „jaunai“ prokreacinei elgsenai būdingą formą (3.19 pav.). Jei 2001–2002 m. prokreacinės elgsenos skirtumai pagal tautybę labiau skyrėsi pagal intensyvumą 20–30 metų amžiuje, 2011–2013 m. – pagal modernėjimo požymius – naujo gimstamumo modelio žymes, kuriam būdinga prokreacinės elgsenos slinktis į vyresnį reprodukcinį amžių.

3.19 pav. *Specifiniai gimstamumo rodikliai pagal motinos amžių ir tautybę. 2001–2002 ir 2011–2013 m.*

Šaltiniai: 2001 ir 2011 m. gyventojų ir būstų surašymų ir atitinkamai gimusiųjų registracijos 2001 m. balandžio 6 d. – 2002 m. gruodžio 31 d. ir 2011 m. kovo 1 d. – 2013 m. gruodžio 31 d. mikroduomenų jungimo rezultatai.

* * *

Šioje dalyje atlikta sociodemografinių ir socioekonominių gimstamumo diferenciacijos įvairiose šalyse vykdytų tyrimų raidos, jų informacinių pagrindų ir rezultatų patikimumo apžvalga leidžia teigti, kad pastaruoju metu pripažįstama, jog patikimiausi ir objektyviausi gimstamumo diferenciaciją vertinantys rezultatai gaunami taikant inovacinę metodologiją, leidžiančią tokio pobūdžio tyrimams sukurti naujos kartos informacinį pagrindą, – jungiant gyventojų surašymo ir gimstamumo registracijos mikroduomenis. Šio tyrimo metu pirmą kartą Lietuvoje (ir visame Rytų bei Vidurio Europos regione) buvo jungiami Lietuvos gyventojų ir būstų surašymų (2011 m. ir 2001 m.) ir artimų surašymų metams periodų (2011–2013 m. ir 2001–2002 m.) gimstamumo registravimo įrašų mikroduomenys. Gauta naujo lygmens empirinė informacija leido dideliu patikimumo laipsniu atskleisti pagrindinius Lietuvos gimstamumo diferenciacijos pagal gyvenamąją vietovę, išsilavinimą ir tautybę požymius.

Tyrimas atskleidė, kad nors modernėjant visuomenei gimstamumo diferenciacija mažėja, tačiau ji išlieka, o pagal kai kurias socialines struktūras įgauna net naujų formų. Bendra Lietuvos gimstamumo skirtumų tarp miesto ir kaimo kitimo tendencija atkartoja labiau pažengusių šalių patirtis (Livi Bacci, 1986; Kulu ir kt., 2007): nors gimstamumo lygio skirtumai tarp Lietuvos miestų ir kaimo vietovių pastaruoju metu sparčiai mažėjo, iki šiol dar išlieka gana dideli. Su gyventojų surašymu sujungtų gimstamumo registrų duomenų pagrindu atlikta Puasono regresinė analizė dideliu patikimumo laipsniu rodo, kad skirtumas tarp Lietuvos miesto ir kaimo gimstamumo lygių 2011–2013 m. buvo lygus 1,24. Miesto ir kaimo prokreacinės elgsenos kalendoriai, nors ir panašėja, tačiau taip pat dar gana ženkliai skiriasi: ir mieste, ir kaime vykstant gimstamumo modelių kaitai – vaikų susilaukiant mažiau ir vis vyresnio amžiaus, kaimo moterys vis dar gimdo ne tik daugiau vaikų, bet ir prokreacinę elgseną pradeda anksčiau nei miesto moterys. Didžiausi skirtumai išryškėja jautniausiame reproduktyviame amžiuje: kaimo moterys prokreacinę elgseną intensyviai pradeda jau nuo 20 metų amžiaus. Miesto moterų prokreacinės elgsenos intensyvumo rodikliai nuo kaimo moterų atsilieka keleriais metais, tačiau artėjant prie 30 metų amžiaus, pasiekus maksimalias reikšmes, vyresnėse amžiaus grupėse jas lenkia. Miesto moterų prokreacinės elgsenos kalendorius jau yra gerokai pasislinkęs į vyresnį reproduktyvų amžių ir yra labiau nei kaimo moterų pažymėtas antrojo de-

mografinio perėjimo metu vykstančio gimstamumo „senėjimo“. Tačiau prokreacinių nuostatų lygmeniu jau ryškėja nauja tendencija: didžiųjų, dinamiška raida pasižymi miestų (pirmiausia Vilniaus) moterys ir ypač vyrai pasižymi didžiausiais prokreacinių lūkesčių rodikliais. Nors taikant inovacinius metodus maksimaliai eliminuojama kitų veiksnių įtaka gimstamumui, vis dėlto Sharlin (1989) darytos išvados, kad gimstamumo skirtumai tarp miesto ir kaimo yra indikatoriai ir kur kas sudėtingesnių procesų, šiuo atveju didžiųjų miestų intensyvesnės ekonominės raidos, stabilesnių užimtumo perspektyvų konteksto, matyt, pasitvirtina.

Taikant mikroduomenų bazių jungimo metodologiją, sujungus 2011 m. gyventojų ir būstų surašymo ir gimusiųjų registracijos 2011–2013 m. mikroduomenis gauti rezultatai Lietuvos atvejui patvirtina teorinę hipotezę, kad modernėjant visuomenei gimstamumo skirtumų ryšys su išsilavinimu jau nebėra negatyvus ir įgauna U formos priklausomybę (Hazan, Zoabi, 2013). Nors žemiausio išsilavinimo moterų (žemesnio nei vidurinis) prokreacinės elgsenos intensyvumo (gimstamumo lygio) rodikliai Lietuvoje dar tebėra aukščiausi, tačiau moterų su aukštesniu išsilavinimu šių rodiklių reikšmės jau mažai atsilieka. Mažiausiais gimstamumo lygio rodikliais išsiskiria moterys, turinčios vidurinį išsilavinimą. Šio išsilavinimo moterų prokreacinės elgsenos rodikliai yra nepalankiausi demografinio tvarumo užtikrinimui. Ir vis dėlto prokreacinės elgsenos kalendoriaus pagal amžių ir moterų išsilavinimą modeliai iliustruoja tebesančius dar gana nemažus įvairaus išsilavinimo moterų prokreacinės elgsenos skirtumus. Gimstamumo rodiklių pagal amžių trajektorijos pagal įvairaus moterų išsilavinimo grupes turi gerokai skirtingas formas: moterų su žemesniu nei vidurinis išsilavinimas prokreacinės elgsenos modelis dar yra „jaunas“ (dar pasižymi intensyvia prokreacine elgsena jauname amžiuje); moterų su aukštesniu išsilavinimu – jau gerokai „senstelijęs“ (prokreacinė elgsena ženkliai perkelta į vyresnį reproduktyvų amžių); moterų su viduriniu išsilavinimu prokreacinės elgsenos modelis pagal slinkimą į vyresnį amžių užima tarpinę poziciją. Tyrimas atskleidė, kad nors tarp skirtingo išsilavinimo moterų prokreacinės elgsenos trajektorijų Lietuvoje dar tebėra gana nemaži skirtumai, tačiau naujos kartos duomenys, gauti jungiant surašymo ir gimstamumo registracijos mikroduomenis, rodo, kad Lietuvoje jau stebima modernioms valstybėms būdinga tendencija (Tesching, 2012): moterų išsilavinimo lygio didėjimas nebėra vienareikšmiškai gimstamumo lygį negatyviai veikiantis veiksnys ir jau įgauna pozityvų poveikį.

Nei Lietuvos demografinės statistikos, nei gyventojų surašymų agreguoti duomenys neteikia informacijos apie gimstamumo lygį pagal tautybes. Tik kai kurių atrankinių tyrimų (apklausų) rezultatų analizėse sutinkama fragmentinė tokio pobūdžio gimstamumo diferenciacijos vertinimo informacija. Tik šio tyrimo metu Lietuvoje pradėta taikyti inovacinė gimstamumo tyrimo metodologija pirmą kartą suteikė galimybę patikimai vertinti gimstamumo skirtumus pagal pagrindines Lietuvos tautybes (lietuvių, lenkų, rusų). 2001–2002 ir 2011–2013 m. periodams paskaičiuoti gimstamumo rodikliai suteikė žinių ne tik apie įvairių tautybių gimstamumo lygį ir prokreacinės elgsenos kalendorius, bet ir apie gimstamumo kitimo pagal tautybes dinamiką transformacijos į naują gimstamumo modelį antrojo demografinio perėjimo, šeimos politikos plėtros ir ekonominės raidos svyravimų kontekste. Tyrimo rezultatai rodo, kad prokreacinės elgsenos skirtumai pagal tautybes nors ir yra demografiškai reikšmingi, tačiau pagal periodus yra gana priešaringi, be to, priklauso nuo analizei taikomų metodų galimybių eliminuoti kontekstinius veiksnius ir pasiekti aukštą gimstamumo rodiklių tikslumo laipsnį. Gimstamumo lygį vertinant mikroduomenų bazių jungimo metodu, gautų suminių gimstamumo rodiklių pagal tautybes diferenciacijos pobūdis pagal lyginamus periodus skiriasi ir tam nemažą poveikį galėjo turėti pagal tautybes skirtingas moterų išsilavinimo lygis, kuris tampa papildomu gimstamumo lygį diferencijuojančiu veiksmu ekonominių nestabilumų ir ženklių šeimos politikos pokyčių, vykusių analizuojamu periodu, kontekste. Siekiant aukštesnio tikslumo laipsnio papildomai taikyta Puasono regresinė analizė vis dėlto leidžia teigti, kad lietuvių moterų gimstamumo lygio rodikliai yra didesni nei lenkių ir rusių, t. y., didžiausi tarp tyrimo metu išskirtų trijų pagrindinių tautybių sub-populiacijų: lenkės pasižymi mažiausiais gimstamumo rodikliais, o rusių gimstamumo rodikliai tik minimaliai skiriasi nuo lietuvių.

Skiriasi ir prokreacinės elgsenos kalendorių modeliai pagal tautybę: lenkių moterų prokreacinės elgsenos kalendorius yra „jauniausias“, o lietuvių „seniausias“ ir koncentruotas ties 30 metų amžiumi. Rusės pagal vaikų susilaukimo kalendorių tarp analizuojamų tautybių išlieka tarpinėje pozicijoje. Tai vertinant antrojo demografinio perėjimo teorijos kriterijais, galima teigti, kad lietuvių moterų gimstamumo modelis yra labiausiai modifikuotas modernėjimo linkme (vaikų susilaukimas labiausiai perkeltas į vyresnį reproduktyvų amžių), o lenkių – mažiausiai.

Prokreacinės elgsenos slinktį iš jauniausio reproduktyvaus amžiaus į vyresnį vertinant dinamikoje (atliekant lyginamąjį vertinimą pagal analizuojamus periodus) galima teigti, kad ryškiausias prokreacinės elgsenos sumažėjimas šiuo periodu jauname amžiuje buvo lietuvių, o „atsigavimas“ (padidėjimas) vyresniame amžiuje – lietuvių ir rusių. Lenkių prokreacinės elgsenos kalendorius analizuojamu periodu keitėsi mažiausiai: lenkių gimstamumo rodikliai gerokai silpniau slinko į vyresnį amžių ir kur kas labiau išsaugojo „jaunai“ prokreacinei elgsenai būdingą formą.

4. SANTUOKŲ IR IŠTUOKŲ DIFERENCIACIJA

4.1. Santuokinio elgesio socioekonominė diferenciacija

Santuoka ir partnerystė Lietuvoje nebėra vienas ir tas pats. Pradėdami gyvenimą kartu žmonės dažnai neregistruoja santuokos, atideda tai artimai ar tolimesnei ateičiai. Pasikeitęs santuokos vaidmuo ir jos kūrimo laikas asmeniniuose šeiminių karjeros kalendoriuose vis dėlto nerodo, kad kaip institucija ji praranda vaidmenį. Daugeliui santuoka išlieka asmeninio gyvenimo siekiamybė, yra suvokiama kaip palankiausia šeimos forma partneriams ir vaikams. Kyla klausimas, kaip minėtos siekiamybės įgyvendinimo šansai yra paskirstyti visuomenėje, ar jie lemiami išimtinai asmeninių pasirinkimų, ar modeliuojami struktūrinių pranašumų ir barjerų. Kitaip tariant, mus domina, ar ir kaip perėjimas į santuoką Lietuvoje yra sąlygotas individo pozicijos socialinėje struktūroje, apibrėžiančioje išteklius, gyvenimo būdą ir pasirinkimų galimybes.

Domėjimasis santuokinio elgesio demografinė ir socialine ekonomine diferenciacija Lietuvos demografijoje bei sociologijoje nėra naujas. Daugiau nei prieš du dešimtmečius prasidėję šeimos formavimo pokyčiai, juos skatinantys veiksniai bei pasekmės susilaukė aktyvaus tyrėjų dėmesio ir nagrinėti skirtingais rakursais (Stankūnienė, 1995; 1997; 2003; 2009; Maslauskaitė, 2006; 2009; 2012; Maslauskaitė, Baublytė, 2014; Stankūniene, Maslauskaite, Baublyte ir kt., 2009; Puur, Rahnu, Maslauskaite, Stankūniene, Zakharov, 2012; Česnuitytė, Kanopienė, Mikulionienė, 2014), remtasi įvairiais informacijos šaltiniais³. Vis tik šioje studijoje pateikta santuokinio elgesio socioekonominės diferenciacijos analizė turi keletą reikšmingų naujumo elementų. Pirma, remiamasi unikaliais Lietuvos ir tarptautiniu mastu duomenų šaltiniais: 2011 m. Lietuvos gyventojų surašymo duomenimis, sujungtais su gyventojų santuokų registru įrašais. Taigi, analizuojamos visos santuokos, sukurtos nuo 2011 m. balandžio iki 2013 m. pabaigos. Tokia informaci-

---

³ Remtasi demografinės statistikos, 2001 m. Lietuvos gyventojų surašymo ir inovatyviais atrankinių tarptautinių lyginamųjų sociodemografinių tyrimų duomenimis („Šeimos ir gimstamumo tyrimu“ (Stankūnienė, 1997), „Kartų ir lyčių tyrimu“ (Stankūnienė, Maslauskaitė, 2009)). Atlikti ir atskirų kohortų atrankiniai lyginamieji tyrimai (Česnuitytė, Kanopienė, Mikulionienė, 2014).

ja suteikia galimybes tiksliausiai fiksuoti santuokinį elgesį ir jo veiksnius, tad turi neabejotinų kokybinių ir kiekybinių pranašumų prieš atrankinius tyrimus. Antra, toliau pateikiamoje analizėje Lietuvos situaciją siekiama aptarti atsižvelgiant į *state of the art* teorines įžvalgas, plėtojamas šiuolaikinės sociologijos ir demografijos diskurse. Taip dar kartą grįžtama prie kiek bendresnio klausimo, ar šeimos formavimo kaita Lietuvoje yra ideacinių veiksnių („vakarietišku vertybių perėjimo“), ar struktūrinių ir galimybių nelygybių rezultatas.

4.1.1. Santuokinis elgesys ir socialinė klasė: trys teoriniai argumentai

Šiuolaikiniame šeimos demografijos diskurse išskirtinos trys stovyklos, savaip interpretuojančios, kurios socialinės-ekonominės grupės ir kodėl atideda ar iš viso atsisako kurti santuokas, kaip individualus demografinis elgesys susijęs su bendresniais kultūriniais ir struktūriniais visuomenės pokyčiais ir, pagaliau, kokios gali būti santuokinio elgesio socialinės-ekonominės diferenciacijos pasekmės. Bendra tai, kad demografiniai pokyčiai individų lygmeniu suprantami kaip difuzinis procesas, prasidedantis vienose visuomenės grupėse ir plintantis į kitas, taigi pripažįstant inovatyvaus elgesio „pionierius“ ir adeptus, palaipsniui įsisavinančius naujus elgesio modelius ir taip skatinančius demografinius pokyčius.

Kalbant apie panašius demografinio elgesio modelius pasirenkančias gyventojų grupes, iškyla jų pozicijos socialinėje struktūroje klausimas: ar tai yra moterys ir vyrai, disponuojantys aukštesniais ar žemesniais ekonominiais ištekliais, turintys daugiau ar mažiau prestižo, galios ir privilegijų visuomenėje. Akivaizdu, kad materialiniai, socialiniai ir simboliniai ištekliai, susiję su individo struktūrine padėtimi visuomenės hierarchijos sistemoje, rodo socialinę klasinę poziciją. Vis tik priskirti individus atskiroms klasėms, pateikti darnų visuomenės klasinės struktūros vaizdą nėra lengva užduotis (diskusijai žr. Norkus, 2014). Tai pripažindami toliau tekste nusižengsime akademinio griežtumo kanonams ir socialinės klasės sąvoką vartosime instrumentiškai, kaip pagalbinę analitinę priemonę, padedančią diskutuoti apie individo struktūrinės pozicijos ir santuokinio elgesio skirtumus.

ADP: kuo aukštesnė socialinė klasė, tuo „mažiau“ šeimos?

Diskusija dėl santuokinio elgesio socialinės-ekonominės diferenciacijos negali prasidėti praleidžiant antrojo demografinio perėjimo (ADP) teoriją (van de Kaa, 1987; Lesthaeghe, 1983; 2010). Ji reprezentuoja bendrosios modernizacijos teorijos taikymą aiškinant demografinius gimstamumo ir šeimos procesus, išsivysčiusiose visuomenėse pradėjusius reikštis nuo XX a. 6–7 dešimtmečio. Modernizacijos teorijos logika suponuoja, kad struktūriniai pokyčiai išsilavinimo, užimtumo, teisės, valstybės, religijos institutuose sąlygoja individų elgesio pokyčius, o tai savo ruožtu transformuoja ir šeimos institutą. Augantis moterų išsilavinimas ir užimtumas, religijos instituto socialinio vaidmens kaita, ekonominė gerovė ir gerovės valstybės plėtra, socialiniai ir pilietiniai sąjūdžiai, medicinos technologijų pasiekimai, taikytini reprodukcijos kontrolei, ne tik keitė struktūrinę moterų ir vyrų pozicijas visuomenėje, socialinius bei ekonominius šeiminio gyvenimo pagrindus, bet ir esmingai transformavo kultūrinius orientyrus, siejamus su individo ir šeimos gyvenimu. Jie dažnai įvardijami kaip savirealizacijos, saviraiškos ir autonomijos vertybės, kurios prieštaravo nusistovėjusioms lūkesčių bei socialinių normų sistemoms, organizavusioms „tradicinės šeimos“ gyvenimą, ir kurios motyvavo naujas santuokinio elgesio formas.

Kadangi šiuolaikinėje visuomenėje individo išsilavinimas yra viena pagrindinių jo socialinės klasinės pozicijos prielaidų, vadovaujantis ADP teorija, aukštesnių klasių moterys ir vyrai, kuriems būdingi ne tik aukštesni materialinio gyvenimo standartai, bet ir didesnis savirealizacijos poreikis, darys gyvenimo kelio sprendimus, konfrontuojančius su „tradiciniais“ individą saistančiais šeiminio gyvenimo įsipareigojimais. Taigi, jie dažniau rinksis gyvenimą ne santuokoje, ilgiau ar ir iš viso nesituoks, jų partnerystės bus mažiau stabilios. Esping-Andersen ir Billari tokius šeimos gyvenimo pasirinkimus taikliai įvardijo – „mažiau šeimos“ (Esping-Andersen, Billari 2015).

ADP perspektyva individų lygmeniu suponuoja, kad inovatyvaus demografinio elgesio procesai yra nuoseklūs. Jie anksčiau pradeda reikštis labiausiai modernizaciniu požiūriu „pažengusiose“ grupėse (t. y. daugiau išsilavinusiose), o vėliau plinta, vyksta vadinamoji inovatyvaus demografinio elgesio difuzija socialinės stratifikacijos laiptais žemyn, todėl apskritai visuomenėje santuokų ir stabilių partnerystės turėtų mažėti (Lesthaeghe 2010). ADP difuzinis ne tik socialinių grupių, bet ir visuome-

nių atžvilgiu. Kaip suponuoja modernizacijos teorijos logika, struktūrinių pokyčių inicijuoti procesai yra neapgręžiami, jie vyksta palaipsniui, daugiau modernizacinio potencialo turinčios visuomenės anksčiau stoja į ADP kelią, tuo tarpu kitos – jas veja.

Žvelgiant į tris keturis paskutiniuosius XX a. dešimtmečius, išsivysčiuosiose Vakarų visuomenėse atrodė, kad ADP neabejotinai išlaiko empirinę verifikaciją⁴. Įvairių šalių tyrimai dokumentavo moterų su aukštauju išsilavinimu žemesnius santuokos rodiklius, didesnį santuokų nestabilumą (žr. apžvalga Goldscheider, Bernhardt, Lappegård, 2015). Dar daugiau ADP požymių fiksuota šalyse, esančiose ne tik Europos žemyne, Šiaurės Amerikoje, bet ir Azijos, Lotynų Amerikos šalyse (Lesthaeghe, 2010).

ADP žmės, susijusios su šeimos formavimo kaita, kai kuriose Baltijos ir Vidurio Rytų Europos regiono šalyse prasidėjo dar gerokai iki 1990 m. (Puur, Rahnu, Maslauskaite, Stankuniene, 2012). Atsižvelgiant į ADP teorijos dominuojančią poziciją demografijos diskurse, jos analitinį aiškumą ir pritaikomumą, empirinę verifikaciją XX a. 6–8 dešimtmečiais Vakarų ir Šiaurės Europos šalyse, gana dėsninga, kad „vakarietišų vertybių“ perėmimo argumentas iš už „geležinės uždangos“ ištrūkusių šalių demografijoje skambėjo *crescendo*. Teigta, kad ADP vertybės dalyje šio regiono šalių jau buvo susiformavusios iki politinių pokyčių kaip sovietinės struktūrinės modernizacijos rezultatas (ypač įvertinant moterų užimtumą ir išsilavinimą, religijos vaidmens kaitą ir kt.), tačiau institucinės aplinkybės (būstų trūkumas, ribotas šiuolaikinės kontracepcijos prieinamumas, išplėstinės šeimos vaidmuo užtikrinant materialinę gerovę ir kt.) veikė kaip kliuvinys jų raiškai (Sobotka, 2004; Frejka, 2008; Gerber, Berman, 2010). Vadovaujantis šiuo požiūriu radikalūs visuomenės pokyčiai XX a. pabaigoje panaikino institucinius barjerus ir paskatino inovatyvaus santuokinio elgesio difuziją. Vis tik pasigirdavo ir oponuojančių balsų, skeptiškų dėl ADP prielaidų ir/ar raiškos Vidurio Rytų Europos ir Baltijos šalių regione. Jie šeimos formavimo kaitą aiškino struktūriniais argumen-

---

⁴ Aptariant ADP verifikaciją būtina pažymėti reikšmingą šios teorinės perspektyvos aspektą, susijusį su dvejopa ADP siūlomų analitinių išteklių vartoseną, o šis dvilypumas, tikėtina, susijęs tiek su teorijos gyvybingumu, tiek lemia ir jos kritikos ribas. ADP gali būti naudojamas kaip eurisitinis įrankis, kuriuo įvardijama demografinių šeimos ir gimstamumo indikatorių kaitos sanaupa (pavyzdžiui, kohabitacijų atsiradimas, vėlesnis santuokos amžius ir pan.) arba kaip analitinis aiškinamasis įrankis, kuris ne tik įvardija ir sistemina šiuolaikinės šeimos pokyčius, bet ir jų kilmės, palaikymo socialinius mechanizmus. Žvelgiant į šiuolaikinę šeimą nekyla abejonių, kad instrumentinė ADP panauda išlieka aktuali, vis tik neretai tyrėjų darbuose nėra lengva nuspręsti, kurie ADP panaudos būdai pasirenkami.

tais: ekonominiu nuosmukiu, nedarbu, būstų stygiumi, išaugusiu nesaugumu, skurdu ir kitais ekonominius šeimos gyvenimo pagrindus sudrebinusiais veiksniais, iškilusiais kapitalistinio ūkio kūrimo laikotarpiu (Macura ir kt., 2002). Dispute pasigirdavo ir integruojančių balsų, bandančių suderinti abi perspektyvas, išryškinančių skirtingo pobūdžio veiksmų etapišką dominavimą (apžvalga žr. Stankuniene, Maslauskaite, 2008).

Tačiau stipriausias iššūkis ADP tapo XXI a. pirmųjų dešimtmečių empiriniai faktai dėl šeimos formavimo, šeimos stabilumo ir gimstamumo iš daugelio išsivysčiusių Vakarų, Šiaurės Europos ir Amerikos visuomenių. Jie pasirodė netikėtai prieštaringi ADP teoriniam modeliui ir netgi privertė suabejoti jo aiškinamąja galia (Esping-Andersen, Billari, 2015; Goldscheider, Bernhardt, Lappegård, 2015). Šiandien akivaizdus ne tik šios teorijos prieštarumas empiriniams faktams, bet kvestionuojami ir pagrindiniai ADP teorijos argumentai, kuriais keletą dešimtmečių buvo interpretuojami XX a. antrosios pusės šeimos procesai.

Struktūrinis ekonominis argumentas: daugiau nesaugumo – „mažiau šeimos“?

XXI a. šeimos demografijos tyrimų empiriniai rezultatai rodo, kad daugelyje išsivysčiusių šalių Europoje ir JAV ryšys tarp socialinės klasinės padėties ir šeimos gyvenimo pasirinkimų (perėjimo į santuoką, partnerystės stabilumo, susilauktų vaikų skaičiaus) „apsivertė“. Aukštesnio išsilavinimo, dirbančios moterys, kurių gyvenimai, vadovaujantis ADP teorija, turėtų įkūnyti „mažiau šeimos“ (Esping-Andersen, Billari, 2015) modelį, priešingai, demonstruoja labiausiai „tradicinius“, t. y. „daugiau šeimos“ pasirinkimus. Nustatyta, kad įgijusieji aukštąjį išsilavinimą, stabilų ir perspektyvų užimtumą dažniau tuokiasi ir gyvena stabiliose partnerystėse, rečiau skiriasi ir susilaukia daugiau vaikų, taigi, jų gyvenimo kelias paženklintas „daugiau tradicinės“ šeimos bruožų (žr. apžvalga tyrimo rezultatų Esping-Andersen, Billari, 2015; Goldscheider, Bernhardt, Lappegård, 2015). Taip pat nustatyta, kad turintieji žemus socialinius ekonominius išteklius (žemą išsilavinimą, prastai apmokamą, neperspektyvų užimtumą, žemas pajamas) rečiau po gyvenimo kohabitacijoje susituokia (Oppenheimer, 2003; Liefbroer, 2005; Bernardi, Nazio, 2005; Kalmijn, 2011). Moterys su žemu išsilavinimu turi didesnius šansus susilaukti vaikų kohabitacijoje arba negyvenant partnerystėje, kaip rodo Vakarų, Šiaurės Europos šalių, JAV tyrimai (Perelli-Harris ir kt., 2010; Kennedy, Thomson, 2010; McLanahan, Jacobsen, 2015). Taigi, yra rimtų empirinių

įrodymų, kad santuokinio elgesio socialinė klasinė diferenciacija šiuolaikinėse išsivysčiusiose visuomenėse juda priešinga nei ADP teorijos prognozuota linkme. Kaip paaiškinti šiuos netikėtus ir ne pavienius, bet bendrą šeiminių gyvenimo kaitą šiuolaikinėse išsivysčiusiose visuomenėse iliustruojančius empirinius faktus?

Vienas iš atsakymų ryškėjantį naują santuokinio elgesio modelį sieja su kapitalistinio ūkio transformacija, kuri išsivysčiuosime pasaulyje prasidėjo nuo 1980-ųjų. Ji pasireiškė tradicinių industrinių gamybos sektorių iškelimu į mažiau išsivysčiusias šalis, paslaugų sektoriaus plėtra, orientacija į aukštą pridėtinę vertę kuriančias technologijas, darbo rinkų liberalizacija ir augančiu užimtumu ir socialiniu nesaugumu. Naujosios ekonominės sąlygos ypač nepalankiai paveikė žemesnio išsilavinimo jaunimą, tačiau bendras užimtumo nestabilumas, pasikeitęs darbo pobūdis turi įtakos ir kitai jaunimo daliai (Mills, Blossfeld, 2005). Nesaugumas, susijęs su užimtumu, kai kurių tyrėjų nuomone, sąlygoja santuokų ir pirmų vaikų atidėjimą (Sobotka, Toulemon, 2008), kohabitacijų augimą. Vyrų ribotos galimybės užtikrinti šeimos gerovę suvokiamos kaip mažesnė problema, kai gyvenama kohabitacijoje, bet ne santuokoje, kuri siejama su ilgalaikiu įsipareigojimu (Kalmijn, 2011). Privilegiuotas pozicijas postindustriniame kapitalizme turi aukštesnio išsilavinimo asmenys, kurie užtikrina stabilę ir daugiau perspektyvų teikiantį užimtumą, apsaugantį nuo socialinių bei ekonominių rizikų.

Priešingai nei suponuotų ADP prieiga, santuoka, nepaisant patirtų socialinių kultūrinių turbulencijų, išlieka, kaip rodo tyrimai, asmeninio gyvenimo aspiracija, statuso simbolis (Kalmijn, 2007), paskutinė sėkmingo asmens perėjimo į suaugusiųjų pasaulį žymė, kurios prielaidos yra perspektyvi profesinė veikla ir būsto įsigijimas (Cherlin, 2010). Tačiau galimybės realizuoti šiuos du gyvenimo kelio tikslus vis netolygiau paskirstomos šiuolaikinėje postindustrinio kapitalizmo visuomenėje. Terminuoti darbo kontraktai, nepilnos darbo dienos užimtumas, vadinamasis prekariteto užimtumas, kuriam būdingas nesaugumas, žemas darbo užmokestis, nekontroliuojamos darbo sąlygos, taip pat struktūriniai barjerai įsilietai į darbo rinką dalį jaunimo verčia atidėti santuoką iki „geresnių laikų“, bent jau kol bus stabilizuota profesinė pozicija ir išaiškės būsto įsigijimo perspektyvos. Laikinais renkamas mažiau susaistanti gyvenimo kartu forma signalizuoja ne pasikeitusias vertybes, bet pasikeitusias kontekstines šeimos formavimo sąlygas, prailginančias kelią iki santuokos ar stabilios partnerystės.

Žinoma, visi šie struktūriniai ekonominiai argumentai taikytini kalbant apie pirmojo pasaulio, kapitalizmo centro šalis, kurioms nepriklauso nei Lietuva, nei kitos Baltijos šalys (Norkus, 2014). Tačiau šių šalių sugrįžimas į kapitalistinio pasaulio sistemą daugiau nei prieš du dešimtmečius leidžia ieškoti ekonominių struktūrinių paralelių, kuriančių ekonominę ir socialinę nesaugumą bei turinčių įtakos vyrų ir moterų šeiminių gyvenimo pasirinkimams. Tyrėjai, žvelgiantys į Vidurio ir Rytų bei Baltijos šalių tranziciją, vykstančią nuo 1990 m., linkę Baltijos šalis išskirti į vieną klasterį ir įvardyti kaip atstovaujančias neoliberalaus kapitalizmo su rinkos radikalizmu tipui (Bohle, Greskovits, 2007). Kitaip nei buvusios Višegrado šalys, trys Baltijos valstybės privalėjo sukurti rinkas „nuo nulio“ ir tai lėmė jų kapitalizmo raidą tranziciniu periodu, kuriam būdingas didesnis rinkos radikalizmas, de-industrializacija, ženkliai mažesnis industrinės transformacijos ir industrinės gamybos atsigavimo lygis, didelės nelygybės ir žema socialinė įtrauktis (Bohle, Greskovits, 2007). Baltijos šalys išsiskiria ir minimaliu gerovės valstybės intervenciniu vaidmeniu, kurią iliustruoja žemiausios ES išlaidos socialinei apsaugai (Lauristin, 2011). Joms taip pat būdingos didelės nelygybės, siejamos su pajamų skirtumais išsilavinimo grupėse (Zaidi, 2009), ir bendras nelygybių visuomenėje augimas (Heyns, 2005). Nors nekilnojamojo turto rinkoje įvykę pokyčiai iš esmės pakeitė būsto įsigijimo ar nuomos sąlygas lyginant su būdingomis sovietinėms jaunimo kartoms, savarankiško būsto prieinamumo barjerai išliko aukšti. Lietuvoje 22 proc. 30–35 metų žmonių gyvena kartu su tėvais, Šiaurės Europoje šis rodiklis svyruoja tarp 1–5 proc., kontinentinėje Europoje tarp 2–12 proc., o Pietų Europos šalyse panašus į mūsų regiono šalis, išskyrus Estiją, kurioje jis kiek žemesnis (Aassve, 2014). Tad net ir labai apibendrintai žvelgiant į kontekstines sąlygas, kuriomis šiuolaikinis Lietuvos jaunimas kuria šeimas, nesunku aptikti socialinio ekonominio nesaugumo paralelių su kapitalizmo centro šalimis, o tai leidžia tikėtis panašaus klasinės padėties efekto santuokiniam elgesiui.

Struktūrinis argumentas: lyčių revoliucija

Dar viena ryškėjanti teorinė perspektyva, aiškinanti santuokinio elgesio diferenciacijos pokyčius, susitelkia ne tik į socialinę klasę, bet ir į lyčių vaidmenų privačioje ir viešojoje sferoje pokyčius. Atrodo, kad dvi tyrėjų grupės – Esping-Andersen ir Billari (2015) bei Goldscheider, Bernhardt, Lappegård (2015) – maždaug sinchroniškai suformulavo teorinius argumentus, esmiškai kvestionuojančius ADP teorijos siūlomą interpretacinį

šeimoms pokyčių modelį. Nors abi stovyklos naudoja skirtingą analitinį žodyną, vis tik abiejų dėmesio centre – lyčių režimo, apimančio kultūrinės nuostatos ir struktūrinės pozicijos viešojoje ir privačiojoje sferose, transformacija, jos sąveikos su šeima dinamika per praėjusį pusę amžiaus.

Teigiama, kad vakarietiškoje visuomenėje pokarinis moterų vaidmens viešojoje sferoje pasikeitimas, kai moterys įsitraukė į darbo rinką ir vis aktyviau siekė išsilavinimo, kūrė konfrontaciją su nusistovėjusiais lyčių vaidmenų lūkesčiais šeimoje. Įsiliejusios į darbo rinką ir prisiėmusios vaidmenis viešojoje sferoje, jos nebuvo atleistos nuo privačiosios sferos vaidmenų. Dirbanti moteris privalėjo būti namų šeimininke, motina, žmona ir atitikti kultūrinių lūkesčių standartą, suformuotą moteriai – namų šeimininkei ir įkūnytą XIX a. pab. – XX a. pirmos pusės vidurinioji klasės moterų gyvenime. Įvyko moterų vaidmenų „maskulinizacija“, tačiau jos nesukėlė vyrų vaidmenų „feminizacija“ (Esping-Andersen, 2009). Ir tai turėjo pasekmių šeimai.

Moterų „antroji pamaina“ (Hochschild, Machung, 1990) ir užimtumo garantuotas „nepriklausomybės efektas“ kūrė sąlygas moterims priimti sprendimus, kurie keitė šeimos demografinę ir socialinę būklę. Santuokų ir motinystės atidėjimas ar atsisakymas, augantis šeimos nestabilumas signalizavo apie rezonansą tarp pakitusio moterų ekonominio vaidmens ir šeiminių lyčių vaidmenų sistemos, „sukirptos“ vieno dirbančiojo, t. y. vyro, šeimos modeliui. Moterų užimtumas ir išsilavinimas, ypač aukštesnis išsilavinimas, užtikrino ekonominę nepriklausomybę bei galimybes susikurti gyvenimą „už“ ar „be“ šeimos. Goldscheider, Bernhardt, Lappegård (2015) šį periodą įvardija pirmąja lyčių revoliucijos dalimi, kuomet įvykus struktūriniais moterų vaidmenų privačiojoje sferoje pokyčiams neįvyko vyrų vaidmenų šeimoje pokyčiai, o kultūriniai lūkesčiai ir lyčių vaidmenų praktikos sumišo (p. 211). Esping-Andersen ir Billari (2015) teigia, kad buvo pereita į „normatyvinės painiavos“ (p. 9) etapą, kai pasikeitusios struktūrinės sąlygos atveria kelius steigti naujiems normatyviniams režimams, bet tuo pačiu dar nėra išsikristalizavę vyraujantys.

„Antrasis lyčių revoliucijos etapas“, kaip teigia Goldscheider, Bernhardt, Lappegård (2015), prasideda tuomet, kai ima keistis vyrų vaidmenys šeimoje, jie vis labiau įsitraukia į privačiosios sferos, namų ir vaikų priežiūros darbus. Moterų darbas ir gaunamos pajamos iš užimtumo pradedamos suvokti kaip teikiančios naudą šeimai, o vyrų įsitraukimas į privačiosios sferos veiklas – kaip teikiantis naudą moters ir vyro partnerystės kokybei, vyro ir vaikų santykiams ir paties vyro gerovei.

Susiformuoja nauja normatyvinė pusiausvyrą, paženklinta egalitariškų lyčių vaidmenų ir harmonizuota su struktūriniais moterų vaidmenų viešojoje sferoje pokyčiais. „Normatyvinės painiavos“ sąlygotas spaudimas šeimai sumažėja, o pirmiausia šie pokyčiai pradeda reikštis aukštesniuose socialiniuose sluoksniuose. Būtent aukštesnis išsilavinimas yra susijęs su moterų ir vyrų egalitariniais lyčių vaidmenų lūkesčiais ir praktikomis privačioje sferoje (Esping-Andersen, 2009). Manoma, kad būtent naujasis normatyvinis lyčių režimas paaiškina daugelyje šalių fiksuojamą teigiamą ryšį tarp aukštesnės socialinės klasės ir „daugiau šeimos“ pasirinkimų, susijusių su šeimos formavimu, jos stabilumu ir gimstamumu.

Perėjime į „antrąjį lyčių revoliucijos etapą“ svarbūs yra ir kontekstiniai veiksniai, tokie kaip institucinė parama šeimai bei lyčių lygybės politikos priemonės, kurios ne tik skatina bendrą visuomenės lyčių egalitarinį klimatą, bet taip pat egalitarines lyčių šeiminių vaidmenų praktikas ir galiausiai turi įtakos šeimai bei gimstamumui (Goldscheider, Bernhardt, Lappegård, 2015). Perėjimo tempas priklauso nuo visuomenės socialinės stratifikacijos: kuo visuomenėje daugiau nelygybės, visuomenė labiau segmentuota, mažesni socialinio mobilumo šansai, tuo lėčiau pereinama į „antrąjį lyčių revoliucijos etapą“, nes aukštesnėms socialinėms klasėms būdingi egalitariški lyčių šeiminiai vaidmenys lėčiau plinta socialinės struktūros laiptais žemyn (Esping-Andersen, Billari, 2015).

Žvelgiant į Lietuvos padėtį iš „lyčių revoliucijos“ teorinės perspektyvos, galėtume kelti hipotezę, kad esame gerokai nutolę nuo šalių, kuriose ryškūs perėjimo į „antrąjį lyčių revoliucijos etapą“ ženklai. Nors struktūrinė moterų užimtumo ir išsilavinimo revoliucija mūsų visuomenėje įvyko gerokai anksčiau nei daugelyje pirmojo pasaulio šalių, kai dar sovietmečiu, XX a. šeštame dešimtmetyje, moterys masiškai buvo įtrauktos į profesinę veiklą, o jų išsilavinimo rodikliai ėmė pranokti vyrų, vis dar dominuoja tradicinis privačiosios ir viešosios sferos padalijimas pagal lytį. Privačioji sfera Lietuvoje kultūros ir socialinių praktikų požiūriu vis dar siejama su moterimis ir šiuo požiūriu Lietuva gerokai nusileidžia kitoms regiono šalims, nors pagal viešosios sferos lyčių lygybės rodiklius rikiuojasi gana progresyviose pozicijose (Gender Equality Index, 2013). Kaip rodo lyginamieji tyrimai, „normatyvinių lūkesčių painiava“ moters motinos ir moters darbuotojos atžvilgiu Lietuvoje taip pat yra santykinai didelė (Matysiak, 2013). Priemonės, skatinančios lyčių lygybės politiką derinant darbą ir šeimą, įtraukiant vyrus į namų ūkio ir šeimos priežiūros darbus, Lietuvos paramos šeimai ir gyventojų politikoje taip pat dar nėra

suvoktos ir tapusios prioritetinėmis (Stankūnienė, Maslauskaitė, Baublytė, 2013). Moterų išsilavinimo rodikliai išlieka aukštesni nei vyrų ir nors per pastaruosius du dešimtmečius jaunimo su aukštuoju išsilavinimu dalis augo abiejose lyčių grupėse, išsilavinimo atotrūkis tarp moterų ir vyrų išlieka reikšmingai didelis. 2014 m. 25–34 metų moterų su aukštuoju (universitetiniu ir kolegijos lygmenis) išsilavinimu dalis sudarė 61 proc., o vyrų – 44 proc. (Eurostat duomenų bazė, 2015). Taigi, vargu ar būtų galima kalbėti apie bendrai visuomenės lygmeniu įvykusį poslinkį link „antrojo lyčių revoliucijos etapo“. Vis tik „progreso židinių“ tikėtis galima ir jie sietini su didelių miestų aukštos socialinės klasinės padėties grupėmis.

4.1.2. Moterų santuokinio elgesio diferenciacija Lietuvoje

Aptartos teorinės diskusijos bei empiriniai kitų šalių faktai intriguoja kelti klausimus ir dėl santuokinio elgesio socialinės diferenciacijos pobūdžio Lietuvos visuomenėje. Ar galime tikėtis, kad aukštesni socialiniai ekonominiai ištekliai, signalizuojantys priklausomybę aukštesnei socialinei klasei, turės teigiamos įtakos jaunimo santuokų kūrimui (kad ir vyresniame amžiuje), ar, priešingai, bus susiję su santuokų atidėjimu, ilgalaikiu gyvenimu kohabitacijoje ar santuokos nesukūrimu? Kita vertus, prasminga klausti, ar socialinių-ekonominių išteklių ir santuokinio elgesio ryšys yra identiškas vyrų ir moterų atveju, juk, kaip jau aptarėme, lyčių šeiminiai vaidmenys ir lūkesčiai reikšmingai formuoja santuokinio elgesio tendencijas. Ankstesniuose darbuose nustatyta, kad aukštesniais socialiniais ir ekonominiais ištekliais disponuojantys jauni Lietuvos vyrai turi didesnius šansus susituokti nei jų bendraamžiai su žemesniu išsilavinimu ar prastesniu užimtumo statusu (Maslauskaitė, Jasilionis, 2015). Panašūs rezultatai gauti ir analizuojant vyresnių gimimo kohortų vyrų santuokinį elgesį. Nustatyta, kad sovietmečiu sukūrusių santuokas vyrų su aukštuoju išsilavinimu dalis buvo gerokai didesnė nei žemesnio išsilavinimo vyrų grupėse (Stankūnienė, 2006).

Toliau šioje studijoje dalyje aptarsime empirinius rezultatus apie jaunų Lietuvos moterų ir vyrų perėjimą į santuoką 2011–2013 m. Pradžioje pristatysime aprašomosios analizės duomenis apie santuokas sukūrusiųjų demografines, socialines ir ekonomines charakteristikas. Vėliau Puasono regresijos analizės metodais įvertinsime socialinių ekonominių požymių įtaką santuokos sukūrimo tikimybei. Taigi stebėdami 15–34 metų amžiaus Lietuvos populiaciją fiksuosime, kaip demografinės, socialinės ir ekonominės charakteristikos lemia perėjimą į santuoką. Pa-

minėtina, kad stebimos grupės apatinė amžiaus riba pasirinkta atsižvelgiant į įprastą demografijoje tiriant santuokinį elgesį.

4.1 ir 4.2 lentelėse pateikti aprašomosios statistikos duomenys apie 2011–2013 m. santuokas įregistruvusius jaunesnius nei 34 metų amžiaus Lietuvos gyventojus. Atsižvelgiant į tyrimo tikslus, pirmiausia aptarsime su išsilavinimu ir užimtumu susijusius rezultatus (4.1 lentelė), vėliau – demografinius ir socialinius požymius (4.2 lentelė).

4.1 lentelė. 2011–2013 m. susituokusios moterys ir vyrai pagal išsilavinimą, išsilavinimo statusą ir ekonominio aktyvumo statusą (proc.)

	Moterys	Vyrai
<i>Išsilavinimas</i>		
Aukštasis	44,9	38,3
Vidurinis	41,1	45,9
Žemesnis nei vidurinis	14,0	15,8
<i>Išsilavinimo statusas</i>		
Mokosi	47,5	65,5
Nesimoko	52,5	34,5
<i>Ekonominio aktyvumo statusas</i>		
Dirbantis	57,7	71,6
Bedarbis	10,7	15,0
Neįgalus	0,4	0,5
Kitas ekonomiškai neaktyvus	31,1	11,9
Nežinoma	0,0	1,0
<i>Viso (abs. skaičius)</i>	33442	29383

Šaltinis: su 2011 m. surašymu sujungta 2011–2013 m. pirmųjų santuokų registrų duomenų bazė.

Matome, kad tarp susituokusių moterų 44,9 proc. yra įgijusių aukštąjį, 41 proc. – vidurinį ir tik 14 proc. – žemesnį nei vidurinis išsilavinimą. Taigi, tarp susituokusiųjų daugiausia yra moterų su aukštuoju išsilavinimu, panaši dalis su viduriniu, o mažiausia – su žemesniu nei vidurinis išsilavinimas. Tarp sukūrusių santuoką daugiau buvo dirbančių moterų (57,7 proc.), trečdalis buvo ekonomiškai neaktyvios, t. y. studijavo, buvo namų šeimininkės ar pan. 4.2 lentelėje pateikti rezultatai rodo, kad analizuojamu periodu didžioji dalis santuokas sukūrusių jaunų moterų buvo 25–29 metų amžiaus (45,6 proc.). Tarp susituokusiųjų dauguma buvo miesto gyventojos, iki surašymo metus gyvenusios Lietuvoje, lietuvės.

4.2 lentelė. 2011–2013 m. susituokusios moterys ir vyrai pagal amžių, gyvenamosios vietos požymius, tautybę ir migracijos patirtį (proc.)

	Moterys	Vyrai
Amžius		
15–17	0,6	0,0
18–19	4,2	1,2
20–24	37,4	22,1
25–29	45,6	54,2
30–34	12,2	22,5
Gyvenamoji vieta		
Miestas	71,5	69,4
Kaimas	28,5	30,6
Tautybė		
Lietuvis	83,2	84,4
Rusas	4,5	4,6
Lenkas	7,1	6,9
Kita	5,1	4,1
Gimimo vieta		
Miestas	70,3	71,1
Kaimas	28,2	27,1
Kita šalis	1,5	1,8
Gyvenamoji vieta (metai iki surašymo)		
Ta pati	83,5	83,7
Kita (miestas)	5,9	4,8
Kita (kaimas)	1,0	1,0
Užsienis	1,4	1,9
Viso (abs. skaičius)	33442	29383

Šaltinis: su 2011 m. surašymu sujungta 2011–2013 m. pirmųjų santuokų registru duomenų bazė.

Šias susituokusiujų charakteristikas daugiausia lemia bendros išsilavinimo, užimtumo ir kitos struktūros, tad aprašomosios analizės metais gauti duomenys reikšmingos informacijos apie perėjimą į santuoką neteikia. Toliau pristatysime regresinės analizės rezultatus, kurie leidžia pašalinti kompozicinius efektus ir įvertinti atskirų požymių poveikį tiki- mybei sukurti santuoką.

4.3 ir 4.4 lentelėse pateikta informacija apie 1977–1996 m. gimimo kohortos moterų ir vyrų santykinės tikimybes sukurti santuoką 2011–2013 m. periodu, atsižvelgiant į demografinius, socialinius ir ekonomi- nius požymius. Čia išsamiau aptarsime moterų subpopuliacijos rezulta-

tus, nes vyrų perėjimą į santuoką sąlygojantys veiksniai jau analizuoti, nustatyta, kad aukštesnis išsilavinimas turi teigiamos įtakos vyrų šansams sukurti santuoką (Maslauskaitė, Jasilionis, 2015). Lentelėse vyrų santykinės rizikos sukurti santuoką rezultatai pateikti tik kaip kontekstinė informacija moterų subpopuliacijos analizei.

4.3 lentelė. Santykinė pirmosios santuokos rizika, 1977–1996 m. gimimo kohorta, moterys ir vyrai (Lietuva, Puasono regresija)

	Moterys		Vyrai	
	Santykinė rizika	P reikšmė	Santykinė rizika	P reikšmė
<i>Išsilavinimo lygis</i>				
Aukštasis (<i>lyginamoji grupė</i>)	1		1	
Vidurinis	0,74	0,000	0,76	0,000
Žemesnis nei vidurinis	0,60	0,000	0,54	0,000
<i>Išsilavinimo statusas</i>				
Mokosi (<i>lyginamoji grupė</i>)	1		1	
Nesimoko	1,09	0,000	1,12	0,000
<i>Užimtumo statusas</i>				
Dirbantis (<i>lyginamoji grupė</i>)	1		1	
Bedarbis	0,79	0,000	0,57	0,000
Neįgalus	0,21	0,000	0,15	0,000
Kita ekonomiškai neaktyvus	0,62	0,000	0,40	0,000
Nežinoma	0,29	0,211	0,70	0,000

Šaltinis: su 2011 m. surašymu sujungta 2011–2013 m. pirmųjų santuokų registrų duomenų bazė

*Kiti kontroliuojami požymiai: amžius, tautybė, gyvenamoji vieta, gimimo vieta, migracijos patirtis.

Su 2011 m. surašymu sujungtų pirmųjų santuokų registrų duomenų bazės analizė moterų atveju taip pat atskleidžia diferencijuojantį išsilavinimo ir užimtumo poveikį santuokiniam elgesiui (4.3 lentelė). 2011–2013 m. laikotarpiu, kuris yra mūsų stebėjimo periodas, jaunos moterys (iki 34 metų amžiaus) su aukštuoju išsilavinimu turėjo didesnę santykinę riziką sukurti pirmas santuokas nei turinčios žemesnį išsilavinimą. Moterų su viduriniu išsilavinimu šansai sukurti santuokas buvo beveik 30 proc. mažesni, o moterų su žemesniu nei vidurinis išsilavinimas – 40 proc. mažesni nei turinčių aukštąjį išsilavinimą. Tai nustatyta standartizuojant daugelį kitų socialinių, kultūrinių ir demografinių požymių (regresinės Puasono analizės modeliuose buvo kontroliuojami daugelis kitų 2011 m. sura-

šyme fiksuotų požymių, t. y. amžius, tautybė, gimimo ir gyvenamoji vieta, migracijos patirtis). Būtina pastebėti ir tai, kad išsilavinimo ir santuokos sukūrimo ryšys yra identiškasis moterų ir vyrų subpopuliacijose, taigi tiek moterims, tiek vyrams aukštasis išsilavinimas teikia pranašumą kuriant santuokas. Moterys, kaip ir vyrai, su aukštesniu išsilavinimu yra „paklausesnės“ santuokinėje rinkoje.

4.4 lentelė. Santykinė pirmosios santuokos rizika, 1977–1996 m. gimimo kohorta, moterys ir vyrai (Lietuva, Puasono regresija)

	Moterys		Vyrai	
	Santykinė rizika	P reikšmė	Santykinė rizika	P reikšmė
Amžius				
15–17	0,22	0,000	0,09	0,000
18–19	0,63	0,000	0,41	0,000
20–24	0,04	0,000	0,01	0,000
25–29 (palyginamoji grupė)	1,00		1,00	
30–34	0,62	0,000	0,93	0,000
Tautybė				
Lietuvis (palyginamoji grupė)	1,00		1,00	
Rusas	1,09	0,001	0,89	0,000
Lenkas	1,27	0,000	1,17	0,000
Kita	0,99	0,879	0,89	0,021
Gyvenamoji vieta				
Miestas	1,00		1,00	
Kaimas	1,10	0,000	1,03	0,108
Gimimo vieta				
Miestas	1,00			
Kaimas	1,07	0,000	1,07	0,000
Kita šalis	1,02	0,062	1,02	0,631
Gyvenamoji vieta (metai iki surašymo)				
Ta pati	1,00		1,00	
Kita (miestas)	0,96	0,073	1,13	0,000
Kita (kaimas)	1,24	0,000	1,46	0,000
Užsienis	0,74	0,000	0,97	0,407

Šaltinis: su 2011 m. surašymu sujungta 2011–2013 m. pirmųjų santuokų registrų duomenų bazė.

*Kiti kontroliuojami požymiai: išsilavinimas, mokymosi statusas, užimtumo statusas.

Aukštesnis išsilavinimas transliuojasi į aukštesnį materialinį atlygį, taip pat ir į kitus išsilavinimo teikiamus privalumus: stabilesnį užimtumą, didesnį socialinį ekonominį saugumą, specifinius gyvenimo būdo pasirinkimus. Tai moterims su aukštuoju išsilavinimu suteikia santuokinėje rinkoje privalumų prieš žemesnio išsilavinimo moteris.

Išsilavinimo įgijimas yra reikšminga sprendimo dėl santuokos kūrimo prielaida ir, kaip rodo rezultatai, šis sprendimas atidedamas kol bus baigtas išsimokslinimas. Šie du gyvenimo kelio įvykiai atskiriami, jie „nepersidengia“, kitaip nei buvo būdinga vyresnėse, sovietmečio jaunimo kohortose (Kraniauskienė, 2011). Jaunų moterų, kurios jau buvo įgijusios išsilavinimą, santykinė rizika susituokti buvo reikšmingai didesnė nei tų, kurios stebėjimo periodu dar studijavo. Vėlgi, būtina priminti, kad šie rezultatai gauti pašalinant kompozicinius efektus, t. y. kitų socialinių ir ekonominių požymių įtaką.

Reikšmingai jaunų moterų šansus sukurti santuoką diferencijuoja ir jų užimtumo statusas (4.3 lentelė). Jaunos bedarbės, neįgalios ar dėl kitų priežasčių ekonomiškai neaktyvios moterys turi statistiškai reikšmingai žemesnius šansus sukurti santuoką nei dirbančios moterys. Palyginus su jomis bedarbių rizika sukurti santuoką yra 21 proc. mažesnė, ekonomiškai neaktyvių dėl kitų priežasčių – 40 proc., o ekonomiškai neaktyvių dėl negalios net 80 proc. mažesnė nei užimtų moterų.

Aptarkime ir kitus santuokinį moterų elgesį modeliuojančius veiksnius, kurie, atsižvelgiant į darbo tikslus, nėra pagrindiniai, tačiau taip pat teikia svarbios informacijos. 4.4 lentelėje pristatyti jaunų moterų santykiniai pirmos santuokos sukūrimo šansai, atsižvelgiant į amžių, tautybę, gyvenamąją vietą, gimimo vietą ir migracijos patirtį, taip pat kontroliuojant tokius požymius kaip išsilavinimas, mokymosi ir užimtumo statusas. Atlikta analizė rodo, kad palyginus su 25–29 metų amžiaus moterimis, jaunesnės ir vyresnės moterys turi statistiškai reikšmingai mažesnius šansus įregistruoti santuoką.

Šie rezultatai harmoningi demografiniams rodikliams, pagal kuriuos vidutinis moters amžius kuriant pirmąją santuoką Lietuvoje tyrimo periodu 2011–2013 m. buvo 27 metai (Lietuvos statistikos rodiklių duomenų bazė, 2015). Palyginus su lietuvėmis, jaunos rusės ir lenkės turėjo daugiau šansų susituokti. Didesnė rizika būdinga jaunoms lenkų moterims, ji, lyginant su lietuviais, buvo 27 proc. didesnė, o rusių – 9 proc. Priename, kad šie rezultatai gauti pašalinus kitų reikšmingų santuokos kūrimui socialinių demografinių požymių efektą. Tai, labai tikėtina, nuro-

do į specifinius šioms etninėms Lietuvos gyventojų grupėms būdingus kultūrinius veiksnius, turinčius įtakos šeimos formavimo elgsenai. Gyvenamoji vietovė taip pat turi diferencijuojantį poveikį jaunų moterų perėjimui į santuoką. Kaimo moterys turi didesnę riziką susituokti nei gyvenančios mieste, lygiai taip pat ir tos, kurios yra gimusios kaime. Vis tik būtina pastebėti, kad paskutiniu atveju efekto reikšmė nėra labai didelė, vadinasi, gyvenamosios vietos skirtumai nėra esmiškai diferencijuojantys perėjimo į santuoką šansus. Moterų migracinė patirtis taip pat reikšminga jų santuokiniam elgesiui. Per metus iki surašymo iš kaimo į miestą gyventi persikėlusios moterys turėjo didesnius šansus susituokti nei nekeitusios gyvenamosios vietos. Jų rizika yra 24 proc. didesnė. Tačiau moterys, kurios prieš metus iki 2011 m. gyveno užsienyje ir vėliau grįžo į Lietuvą, turi žemesnius šansus susituokti. Negatyvi užsienio migracijos patirtis gali rodyti keletą dalykų. Tikėtina, kad re-emigravusios moterys susiduria su socialinių tinklų „sutrūkinėjimu“, joms tenka iš naujo (at)kurti socialinius ryšius, o tai pratęsia partnerio paieškas. Kita vertus, gali būti, kad re-emigracija įneša laikino nestabilumo, nes tenka spręsti darbo, būsto klausimus ir pan. Vėlgi įdomu tai, kad moterų ir vyrų atveju veiksniai, turintys įtakos santuokos kūrimui, yra beveik identiški.

Taigi, 2011–2013 m. su surašymų sujungtų santuokų registru įrašų duomenų analizė atskleidė, kad socialiniai ir ekonominiai ištekliai, susiję su išsilavinimu, užimtumu, užbaigtu pasirengimu profesinei veiklai, turi įtakos jaunų moterų perėjimui į santuoką.

Universitetinį išsilavinimą įgijusių jaunų moterų perspektyvos sukurti santuoką yra palankesnės nei moterų su žemesniu išsilavinimu, dirbančių – geresnės nei bedarbių, o baigusią studijas – nei besimokančių. Tai rodo, kad Lietuvoje fiksuojamas pozityvus socialinės klasės ir tikimybės sukurti santuoką ryšys, kuris nustatytas ir kai kuriose kitose išsivysčiusiose šalyse. Aukštesnė moterų socialinė klasinė padėtis, jei išsilavinimą ir užimtumą vertinsime kaip jos aproksimacijas, susijusi su „daugiau šeimos“ pasirinkimais (Esping-Andersen, Billari, 2015).

Šie rezultatai rodo keletą reikšmingų dalykų. **Pirma**, jie nesuteikia empirinio pagrindo verifikuoti ADP teorijos Lietuvoje, bent jau analizuojant jaunų moterų santuokinį elgesį 2011–2013 m. Kitaip nei suponuotą ADP teorija, jaunos, geriau išsilavinusios moterys renkasi šeiminio gyvenimo kelią, kuris konfrontuoja su savirealizacijos, autonomijos orientyrais ir yra nukreiptas į „tradicinius“ šeimos pasirinkimus. Turint omeny šiuos rezultatus svarstytina, kiek apskritai „vakarietišku“ vertybių

perėmimo“ hipotezė yra adekvati interpretuojant ne tik šiuolaikinę padėtį, bet ir XX a. paskutinį dešimtmetį Lietuvoje vykusių pokyčius. **Ant-ra**, išsilavinimo skirtumai Lietuvoje transliuojasi į išsiskiriančias šeiminių gyvenimo trajektorijas. Aukštesnio išsilavinimo asmenys turi daugiau šansų pereiti į santuoką (dažniausiai po gyvenimo kohabitacijoje) nei žemesnio išsilavinimo. Šį procesą lemia išsilavinimo sąlygoti skirtumai individams įsitvirtinti profesinėje srityje, užsitikrinti pajamas ir gyvenimo gerovę. Aukštasis išsilavinimas susijęs su privilegijų akumuliacija: geresnėmis profesinėmis perspektyvomis, pajamomis, būsto įsigijimo perspektyvomis, gyvenimo būdo privalumais, didesniu socialiniu bei ekonominiu saugumu ir perėjimu į santuoką, kuri teikia asmeninio gyvenimo privalumų (McLanahan, Jacobsen, 2015). Išsilavinimo teikiamos (ne)privilegijos atspindi visuomenei būdingą nelygybių struktūrą, kuri nėra amortizuojama ir esminiu būdu veikia šeimos demografinę būklę. Taigi, Lietuvos rezultatai remia struktūrinio nesaugumo (Mills, Blossfeld, 2005) teorinę hipotezę. **Trečia**, moterų aukštojo išsilavinimo pozityvi įtaka perėjimui į santuoką rodo slinktis santuokinėje rinkoje, susijusias su lyčių vaidmenimis. Tyrimai, analizavę vyresnes kohortas, atskleidė, kad moterys su aukštuoju išsilavinimu dažniau nei kitos nesukurdavo santuokos (Stankūnienė, 2006), taigi buvo mažiau patrauklios santuokinėje rinkoje. Mūsų rezultatai rodo priešingą padėtį jaunų moterų grupėje, tai galima paaiškinti keleriopai. Kylantis vyrų išsilavinimo lygis gali sąlygoti aukšto išsilavinimo moterų patrauklumą, nes išsilavinimo homogamija yra svarbus partnerio(-ės) pasirinkimo kriterijus. Kita vertus, moterų išsilavinimo vaidmens santuokinėje rinkoje kaita gali signalizuoti, kad jis pripažįstamas kaip reikšmingas žmogiškasis kapitalas, kuris generuoja šeimos pajamas, o tai galėtų reikšti šeiminių lyčių vaidmenų slinktis labiau egalitariško modelio link. Deja, mūsų šaltiniai nėra pakankami tikrinti „lyčių revoliucijos“ hipotezę (Goldscheider, Bernhardt, Lappegård, 2015), todėl ši interpretacija – spekuliatyvi.

4.2. Ištuokų socioekonominė diferenciacija

Vienos santuokos išyra, o kitos – ne. Nors gali atrodyti, kad toks asmeninio gyvenimo sprendimas pirmiausia nulemtas partnerių asmeninių savybių ar atsitiktinumu, sociologinis šio fakto aiškinimas žengia toliau ir siekia įžiūrėti socialines jėgas, lemiančias ar turinčias įtakos partnerystės

iširimui. Tyrimai rodo, kad skyrybos ne tik dažnesnės vienose šalyse, bet ir tai, kad jų daugiau tam tikrose socialinėse grupėse (Härkönen, 2014), o keičiantis visuomenei didesnes ištuokų rizikos grupes keičia kitos. Dar daugiau, skyrybų rizikai „imlesnės“ socialinės ir ekonominės grupės kai kuriais atvejais yra panašios tarp šalių, vadinasi, galime išskirti bendrus sociologinius mechanizmus, peraugančius nacionalinių valstybių sienas ir veikiančius ten, kur susiklosto panašios politinės, ekonominės, kultūrinės, socialinės ir struktūrinės sąlygos. Todėl pirmiausia ir aptarsime teorinius argumentus, aiškinančius skyrybų socialinę kompoziciją. Vėliau aptarsime empirinius rezultatus, gautus atlikus 2011–2013 m. Lietuvoje registruotų ištuokų analizę.

4.2.1. Skyrybos, socialinė klasė ir visuomenės kaita

Williame Goode buvo pirmasis, kuris dar XX a. 7-o dešimtmečio pradžioje susiejo socialinę klasę, skyrybas ir visuomenės modernizaciją, taip pat sugebėjo tiksliai prognozuoti, kaip parodė laikas, skyrybų ir socialinės klasės sąryšio kaitą (Goode, 1962, 1993). Jo įžvalgos išgyvena renesansą, nes ne tik empiriškai pasitvirtina nacionaliniuose ir lyginamuosiuose tyrimuose (Härkönen, Dronkers, 2006; Matysiak, Styr, Vignoli, 2014), bet ir atliepia šiuolaikinio socialinių mokslų diskurso *Zeigeist*, kai vis daugiau dėmesio skiriama augančioms pajamų ir atitinkamai socialinės klasės nelygybėms. Toks poslinkis, žinoma, padiktuotas šiuolaikinės postindustrinio kapitalizmo visuomenės raidos, kurios rezultatas, kaip kartais teigiama, yra grįžimas prie ankstesniems istoriniams periodams būdingos kraštutinės socialinės diferenciacijos (Piketty, 2014), o tuo pačiu ir egalitariškos visuomenės iliuzijų, sietų su pokariniu gerovės kapitalizmu, žlugimu (Esping-Andersen, 1999).

Goode idėja susieja visuomenės modernizaciją, kuri lemia išorinius skyrybų barjerus (teisinius, socialinius, ekonominius), ir individų išteklius, sąlygojančius jų galimybes šiuos barjerus įveikti (1962; 1993). Pradiniuose visuomenės modernizacijos etapuose, kuriuos jis siejo su XX a. pirma puse, teisinės skyrybas reglamentuojančios normos yra griežtos, skyrybų procedūra sudėtinga ir finansiškai brangi, tad teisiniai skyrybų barjerai yra aukšti ir juos įveikti pajėgūs tik aukštesnių socialinių klasių santuoka nepatenkinti individai, kurie turi pakankamai finansinių išteklių teisinėms paslaugoms. Be to, šiuo periodu aukšti ir socialiniai skyrybų barjerai, nes skyrybos ir nekonvencinės gyvenimo kartu formos yra retos, dominuoja

santuokinės šeimos, tad visuomenės nuostatos skyrybų ir išsiskyrusiųjų atžvilgiu yra negatyvios. Įveikti socialinius skyrybų barjerus daugiau šansų turi taip pat aukštesnių socialinių klasių atstovai, kurie yra labiau emancipuoti ir autonomiškai kolektyvinių vaizdinių, organizuojančių gyvenimą, atžvilgiu, turi didesnę manevro laisvę socialinės kontrolės lauke ir daugiau galimybių kultivuoti asmeninius gyvenimo kelio pasirinkimus. Ekonominiai skyrybų barjerai sietini su galimybėmis išgyventi išsiskyrus, savarankiškai užsitikrinti pragyvenimą, tai ypač aktualu kalbant apie moteris. Visuomenė, kurioje moterų dalyvavimas darbo rinkoje ribojamas struktūrinių ir kultūrinių barjerų, pasižymi ir aukštais moterų patiriamais ekonominiais skyrybų barjeriais. Taigi, kai išoriniai ištuokų barjerai aukšti, juos įveikti gali tik privilegijuotos socialinės klasės, disponuojančios finansiniais ištekliais ir socialinėmis privilegijomis.

Tačiau su modernizacijos raida išoriniai skyrybų barjerai žemėja. Teisinių normų liberalizacija, skyrybų visuomenėje dažnėjimas, ją lydintys kiti šeimos de-institucionalizacijos procesai (pavyzdžiui, kohabitacijos plitimas, vienišos motinos šeimos), moterų įsijungimas į darbo rinką ir jų išsilavinimo lygio augimas mažina teisinius, socialinius ir ekonominius skyrybų barjerus. Esant šioms visuomeninėms sąlygoms, skyrybos tampa dažnesnės žemesnėse socialinėse klasėse. Skyrybų koncentracija socialinės hierarchijos „apačioje“ siejama su didesnėmis „vidinėmis šeimos įtampomis“ (Goode, 1962). W. Goode (1962) teigė, kad „vidinės šeimos įtampos“ yra sąlygotos ekonominių nepriteklių, žemesnio pasitenkinimo santuokiniu gyvenimu ir mažesnio vyro įsitraukimo į namų ūkio bei vaikų priežiūros darbus kai žmona dirba. Šiuolaikiniai tyrėjai, svarstydami „vidinės šeimos įtampas“, dar atkreipia dėmesį ir į žemesnių klasių partneriams būdingus tarpasmeninių santykių gebėjimų ribotumus. Amato (1996) pažymi, kad žmonės su žemesniu išsilavinimu prasciau valdo konfliktus, turi prastesnius verbalinius įgūdžius. Taigi, jų šeimos ne tik patiria daugiau streso, susijusio su materialiniais nepritekliais, socialiniu ir ekonominiu nesaugumu, bet turi ir mažiau asmeninių komunikacinių išteklių su juo susidoroti.

Praėjus daugiau nei pusei šimto metų W. Goode (1962) teorinis modelis susilaukia vis daugiau empirinio palaikymo. JAV dauguma tyrimų fiksuoja neigiamą socialinės klasės ir skyrybų ryšį, t. y. ištuokų koncentraciją visuomenės socialinės struktūros „apačioje“ (Martin, Parashar, 2006; Amato, Jones, 2010). Europoje panašūs rezultatai fiksuoti Nyderlanduose (de Graaf, Kalmijn, 2006), Jungtinėje Karalystėje (Chan, Halpin,

2005). Viena naujausių ir reikšmingiausių lyginamųjų Europos šalių studijų, kurią atliko Matysiak, Styrac, Vignoli (2014), pagrįsta visų šios tematikos tyrimų rezultatų meta-analize, kurioje socialinės klasės indikatoriumi yra išsilavinimas. Tyrimai rodo, kad apskritai teigiamas skyrybų ir socialinės klasės ryšys silpnėja: Šiaurės Europoje jis iš teigiamo virto griežtai neigiamu, Pietų Europos šalyse išlieka pozityvus, Vakarų Europos šalyse – neutralus, o Vidurio ir Rytų Europoje stebima didelė įvairovė.

Taigi, atrodo, kad yra pakankamo empirinio pagrindo teigti, jog šiua laikiniėje visuomenėje aukštesnių socialinių klasių moterys ir vyrai be kitų su savo socialine padėtimi susijusių gyvenimo būdo, ekonominių, sveikatos privilegijų gauna ir stabilios partnerystės privilegiją, o žemesnės klasės yra neprivilegijuotos ne tik ekonominiu ir socialiniu, bet ir šeimos stabilumo požiūriu. Ryškėja ir tai, kad šeiminius gyvenimus organizuojanti nelygybių struktūra yra gajesnė ir tvaresnė nei gerovės valstybės pastangos apsaugoti ar pridengti individų šeiminius gyvenimus nuo neigiamų rinkos įtakų. Skyrybų klasinės kompozicijos panašios empirinės indikacijos iš šalių, atstovaujančių skirtingiems gerovės valstybės režimams, atskleidžia ir gerovės valstybės ribotumus susidoroti su nelygybės reprodukuojančiais ir neigiamos įtakos šeimai turinčiais ekonominiais ir socialiniais mechanizmais.

4.2.2. Skyrybos, lytis ir socialinė klasė

Jau aptartas Goode (1962, 1993) teorinis modelis aiškina socialinės klasės ir skyrybų sąryšį, jo dinamiką kintant socialiniam ir ekonominiam kontekstui, tačiau neatsižvelgia į kitą reikšmingą socialinę skirtybę – lytį bei jos įtaką šeimos stabilumui. Šiame poskyryje aptarsime teorinius argumentus, kurių dėmesio centre – susipinantis lyties ir klasės poveikis šeimos stabilumui. Mokslinėje literatūroje egzistuoja dvi konkuruojančios hipotezės, kurios mikrolygmeniu siekia paaiškinti lyties, socialinės klasės ir šeimos nestabilumo sąryšius. Abi jos jau buvo išsamiai pristatytos Lietuvos auditorijai ankstesniuose darbuose (Maslauskaitė, Baublytė, 2012), todėl čia tik trumpai aptarsime ir aktualizuosime naujų empirinių tyrimų rezultatų šviesoje. Prieš pereinant prie pristatymo, būtina paminėti ir jų atsiradimo kontekstą, kuris suteikia reikšmingos informacijos pagrindžiant abiejų teorinių argumentų logiką.

Pirmoji hipotezė priklauso JAV ekonomistui, šeimos mikroekonomikos teorijos autoriui Garry Becker (Becker, Landes, Michael, 1977; Becker,

1991) ir įvardijama *lyčių vaidmenų specializacijos hipoteze*. Ji buvo išplėta tuomet, kai JAV išgyveno pokarinio moterų išstūmimo iš darbo rinkos atoslūgį, tačiau moterų užimtumas ir dalyvavimas aukštajame moksle dar išliko santykinai žemas. Šiuo periodu JAV, kaip ir dauguma kitų Vakarų šalių, dar gyveno pokarinio įspūdingo ekonominio augimo atmintimi, nepaisant jau prasidėjusių ekonominės recesijos ženklų, pasireiškusių nuo 8-o dešimtmečio vidurio. Vis tik šiuo periodu ekonomikos struktūra ir būklė dar užtikrino galimybes daugeliui šeimų užsitikrinti komfortišką pragyvenimą iš vieno dirbančiojo atlygio. Becker'io teorinių įžvalgų gimimo socialinį kontekstą ženklino ir beprecedentį ištuokų rodiklių augimą JAV (Martin, 2004). Be to, šeimos pokyčių sociologinis aiškinimas vis dar buvo stipriai paženklintas struktūrinio funkcionalizmo, padiktuoto lyčių šeiminių ir visuomeninių vaidmenų suvokimo ir menkai revizuotas feministinės teorijos.

Pasak lyčių specializacijos hipotezės, šeimos solidarumas ir tuo pačiu stabilumas yra pagrįstas emocinės/ekspresyvos ir instrumentinės naudos mainais (Becker ir kt., 1977), o šių naudų kūrimas paskirstytas pagal tradicinius lyčių diferenciacijos šeimoje ir visuomenėje vaidmenis. Moterims įsitraukus į profesinį darbą, ši solidarumo sistema sugriūva. Pirmiausia, moterims dalį aktualumo praranda vyrų teikiama instrumentinė nauda, nes būdamos ekonomiškai aktyvios jos pačios gali užsitikrinti pragyvenimą. Antra, šeimos solidarumą silpnina ir tai, kad moterims prisiėmus ekonominio šeimos aprūpintojo vaidmenį, vyrai neprisiima namų ūkio ir globos užduočių. Moterys susiduria su „antrąja pamaina“, kaip teigia Arlie Hochschild ir Anne Machung (1990), kai po profesinio darbo dienos privalo atlikti visus namų ūkio ir vaikų priežiūros darbus, o tokia situacija turi įtakos moterų žemesniam pasitenkinimui santuoka ir, savo ruožtu, didina skyrybų riziką.

Remiantis lyčių specializacijos teorine perspektyva, moterų užimtumas gali turėti įtakos skyryboms ir dėl to, kad dirbančios moterys daugiau investuoja į su darbo rinka (*market specific*) nei į su partneryste susijusį kapitalą (*union specific*) (Becker, 1991). Kadangi investicijos į su partneryste susijusį kapitalą mažesnės nei nedirbančių moterų, jos gali lengviau priimti sprendimą skirtis. Nepatenkintas santuoka dirbančias moteris skirtis paskatinti gali ir didesnė tikimybė rasti kitą partnerį, nes jos įsitraukusios į didesnį socialinių ryšių tinklą. Svarbiausia, žinoma, kad dirbančios moterys įgyja materialinę nepriklausomybę (vadinamasis *nepriklausomybės efektas*). Tačiau, suprantama, nedirbančių moterų galimybės

savarankiškai išgyventi nulemtos jų išsilavinimo ir profesinio statuso. Darbas turės mažesnę nepriklausomybės efektą dalį dienos dirbančiai ar/ir gaunančiai varganą atlygį moteriai. Taigi, lyčių specializacijos hipotezė suponuoja, kad moterų darbas didina santuokos iširimo riziką, ir, priešingai, moterų buvimas namų šeimininke teigiamai veikia šeimos stabilumą.

Antroji hipotezė gimė daugiau nei po dviejų dešimtmečių ir priklausoma taip pat JAV sociologei – Valerie Oppenheimer (1997) bei jos idėjas vėliau vysčiusiems JAV ekonomistams Betsey Stevenson ir Justin Wolfers (2007). Oppenheimer rašė tuo metu, kai JAV jau gyveno postindustrinio kapitalizmo sąlygomis, tradicinės „sunkiosios“ industrijos buvo iškeltos į trečiojo pasaulio šalis, jas pakeitė besiplečianti paslaugų rinka, o veikiančis ūkis persiorientavo į aukštą pridėtinę vertę kuriančius produktus, reikalaujančius aukšto žmogiškojo kapitalo. Minėta socialinė ir ekonominė dinamika, pasak Oppenheimer (1997), iš esmės paveikė vyrų padėtį visuomenėje, ypač turinčių žemesnę išsilavinimą ir tradiciškai užimtų „sunkiojoje“ industrijoje. Šis periodas siejamas ir su rekordiniu moterų skaičiaus įsiliejimu į darbo rinką, jų išsilavinimo lygio kilimu ir dviejų dirbančių šeimos narių normatyviniu ir praktiniu įsitvirtinimu.

Oppenheimer (1997) suformuota ir jos pasekėjų plėtota lyčių vaidmenų kombinacijos hipotezė (*role combination*) teigia, kad abiejų partnerių profesinis užimtumas turi teigiamą įtakos šeimos stabilumui. Moters darbas įvairiausiai stabilizuoja santuoką. Jis atneša materialinę naudą, šeimos išlaikymo užduotys dalijamos tarp partnerių ir sumažėja „duondirbio“ (*breadwinner*) vaidmens spaudimas vyrams, be to, abu dirbantys partneriai turi daugiau bendrų interesų, o tai pozityviai veikia pasitenkinimą santuoka. Taigi, šeimos nestabilumą skatina ne moterų darbas, bet iš esmės pasikeitusios vyrų užimtumo struktūrinės galimybės, kurios riboja jų galimybes prisidėti prie materialinio šeimos išlaikymo.

Pratęsdami Oppenheimer (1997), Stevenson ir Wolfers (2007) taip pat pabrėžia santuoką stabilizuojančio abiejų partnerių užimtumo svarbą. Pasak jų, šiuolaikinėje visuomenėje šeima ir namų ūkis yra ne gamybos, bet vartojimo vienetas. Dviejų dirbančiųjų šeimose vartojimas optimizuojamas, taip pat apsisaugoma nuo ekonominių ir socialinių rizikų (pajamų praradimo dėl nedarbo, ligos ir pan.) (Stevenson, Wolfers, 2007). Tad vadovaujantis šia hipoteze ne tik abiejų partnerių užimtumas, bet aukštesnes pajamas generuojantis ir perspektyvus užimtumas stabilizuoja santuoką. Kadangi ekonominė grąža yra tiesiogiai susijusi su išsilavinimo kapitalu, partneriai su aukštesniu išsilavinimu ne tik

turės aukštesnes vartojimo galimybes, geriau apsisaugos nuo rizikų, bet ir mažiau patirs vidinių įtampų šeimoje.

Vyrų atveju abi hipotezės susilaukia neprieštaringo empirinio pagrindimo, tuo labiau kad prognozės yra panašios. Vyrų socialinės klasės aproksimacijai tyrimuose įprastai naudojant aukštesnį išsilavinimą ir/ar užimtumo statusą nustatyta, kad vyrai su aukštesniu išsilavinimu, aukštesniu profesiniu statusu, stabilesnėmis užimtumo perspektyvomis rečiau skiriasi, o bedarbiai ar turintys žemesnį išsilavinimą – dažniau (Oppenheimer, 1997; Jalovaara, 2001; Amato, James, 2010; Lyngstad, Jalovaara, 2010; Styrac, Matysiak, 2012; Maslouskaitė, Jasilionis ir kt., 2013). Įdomu, kad tai nustatyta šalyse, atstovaujančiose iš esmės skirtingiems lyčių kultūros, užimtumo modeliams ir gerovės valstybės kontekstams, t. y. tokiose šalyse kaip Suomija, JAV, Lenkija, Lietuva. Tai rodo, kad, nepaisant reikšmingų lyčių kultūros poslinkių moterų atžvilgiu, lūkesčiai vyrams, kaip šeimos aprūpintojams, išlieka.

Kitaip nei vyrų atveju, empirinis pagrįstumas dėl moterų išsilavinimo ir užimtumo įtakos šeimos stabilumui yra gana prieštaringas. Vienose šalyse nustatyta, kad moterų darbas didina ištuokų riziką (Jalovaara, 2001, 2003; Chan, Halpin, 2002), kitos studijos rodo priešingai (Svarer, Verner, 2006). Lyginamoji studija, pagrįsta „Šeimos ir gimstamumo tyrimo“ duomenų rinkiniu, sukauptu XX a. paskutinįjį dešimtmetį ir bene pirmą kartą leidžiančiu patikimais duomenimis nagrinėti šią problemą Vidurio ir Rytų Europos šalyse, taip pat rodo gana skirtingus rezultatus (Liefbroer, Dourleijn, 2006). Nustatyta, kad moters užimtumas didina ištuokos riziką Lietuvoje, Lenkijoje, mažina Latvijoje ir neturi įtakos Čekijoje, Rytų Vokietijoje, Vengrijoje (ten pat). Didelė įvairovė taip pat nustatyta dėl moterų išsilavinimo poveikio šeimos stabilumui. Šiaurės Europos šalyse moterys su žemesniu išsilavinimu turi didesnę ištuokos riziką, o Pietų Europoje daugiau skiriasi turinčios aukštąjį išsilavinimą, daugelyje Vakarų Europos šalių moterų išsilavinimas įtakos šeimos stabilumui neturi, o Vidurio ir Rytų Europos šalyse fiksuojama didelė įvairovė (Matysiak, Styrac, Vignoli, 2014).

Moterų užimtumo ir šeimos stabilumo ryšio variacija tarp šalių aiškina atsižvelgiant į tarpininkaujančius veiksnius. Poros lygmens argumentai teigia, kad svarbu yra namų ūkio darbų pasiskirstymas ir lūkesčiai, kuriuos partneriai turi vienas kitam organizuodami namų ūkio darbus (Cooke, 2006; Sigle-Rushton, 2010; Frisco, Williams, 2010; Bellani, Esping-Andersen, 2011). Jei moterys neturi lūkesčių susilaukti paramos iš partnerio, jei „antra pamaina“ yra suvokiama ir priimama kaip norma, jos užimtumas ir išsilavinimas neturės neigiamos įtakos šeimos stabilumui. Svarbu,

kaip pora vertina ir supranta teisingą darbų pasiskirstymą, tačiau teisinga, kaip pabrėžia tyrėjai, nebūtinai yra egalitariška (Cooke ir kt., 2013).

Kiti atkreipia dėmesį į makrolygmens kontekstinius veiksnius. Dalis tyrėjų pabrėžia moterų užimtumo modelių svarbą (Jalovaara, 2001) ir teigia, kad visuomenės, kuriose moterų užimtumas ir profesinė karjera yra skatinami, didesnė tikimybė dėl namų šeimininkų skyrybų, nes jos su šiais lūkesčiais prasilenkia. Kiti tyrėjai siekia žvelgti kompleksiščiau ir įvertina gerovės valstybės vykdomą politiką, skatinančią tam tikrus lyčių vaidmenų bei šeimos modelius, struktūrinėmis priemonėmis veikiančius moterų užimtumo ir šeimos derinimą. Bossfeld ir Müller (2002), Cooke ir kt. (2013) atliko išsamias studijas, kuriose lygino moterų užimtumo, jų klasinės padėties poveikį šeimos stabilumui skirtingos gerovės valstybės šalyse. Teigiama, kad konservatyviose-korporatyvinėse ir Pietų Europos gerovės valstybėse moters užimtumas, ypač susijęs su aukštu profesiniu statusu, turi neigiamą įtaką šeimos stabilumui. Šiose valstybėse yra remiamas vyro – pagrindinio maitintojo – šeimos modelis, tradicinis lyčių darbo pasiskirstymas, kuris sieja moterį su namais, o valstybė taiko minimalias intervencijas, padedančias moterims derinti užimtumą ir globos darbus. Taigi šiose šalyse dirbančios ir į profesinę veiklą investuojančios moterys patiria ne tik normatyvinę opoziciją, nes renkasi gyvenimo kelią, nesutampantį su kultūriniais lūkesčiais, bet ir nesulaukia institucinės paramos šeimos ir darbo derinimui. Tokia situacija užprogramuoja nepasitenkinimą santuoka ir skatina dirbančių moterų ištuokas. Panašus moterų užimtumo efektas būdingas ir liberalaus gerovės režimo šalims, nes jose socialiai ir kultūriškai vyraujantis dviejų dirbančiųjų modelis nėra lydimas valstybės vykdomų lyčių lygybės ir globos de-familiarizacijos politikos. Dar daugiau, globos infrastruktūrų kūrimo ir išlaikymo perkėlimas rinkai sąlygoja tai, kad tik dalis moterų gali naudotis paslaugomis, padedančiomis derinti darbą ir šeimą. Suprantama, kad ši dalis yra aukštesnių socialinių klasių moterys, kurios išgali pirkti brangias globos paslaugas. Todėl liberalios gerovės valstybės visuomenėse moterų darbas turi neigiamos įtakos žemesnių klasių moterims, tačiau nedestabilizuoja aukštesnių klasių moterų šeimų. Socialdemokratinis gerovės valstybės modelis orientuotas į globos paslaugų de-familiarizaciją ir aktyvias lyčių užimtumo skatinimo bei lyčių lygybės politikos priemones, sukuria palankiausias sąlygas šeimos stabilumui, todėl moterų darbas ir aukštesnis išsilavinimas neskatina ištuokų ar partnersčių iširimo.

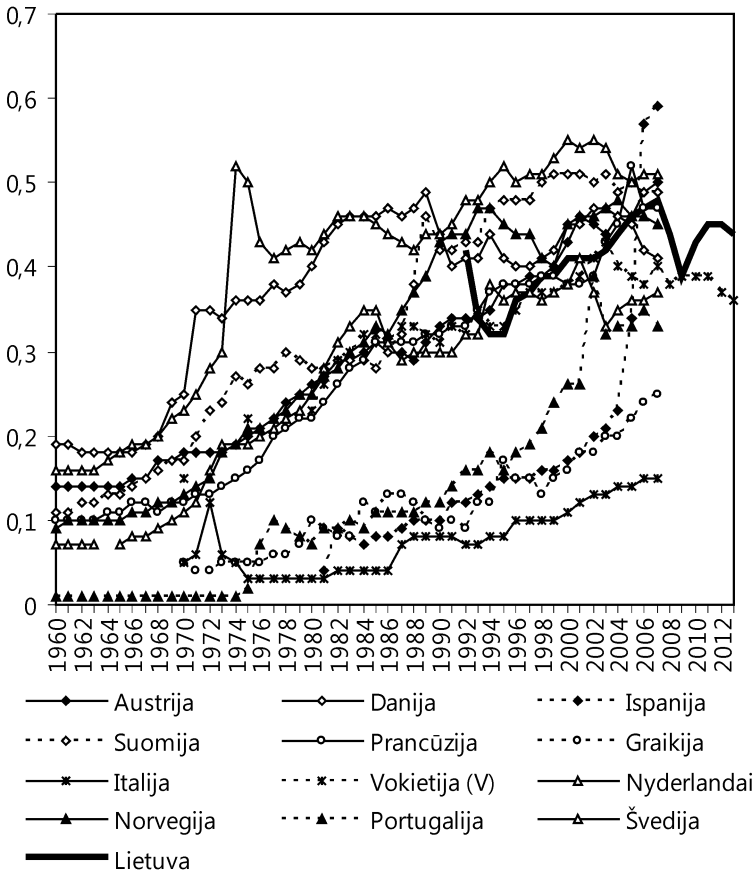
4.2.3. Ištuokų demografinė raida: Lietuva lyginamojoje perspektyvoje

Nors pagrindinis šio skyriaus dėmesys yra ištuokų socialinė ir ekonominė diferenciacija, pradžioje trumpai aptarkime demografinę ištuokų raidą Lietuvoje ir kitose Europos šalyse. Ši kontekstinė informacija svarbi, nes suteikia galimybę įvertinti skyrybų normatyvumą visuomenėje, tuo pačiu atskleidžia ir socialinius skyrybų barjerus. Kuo ilgesnį periodą ir labiau paplitusios skyrybos, tuo socialiniai skyrybų barjerai žemesni, skyrybos vertinamos nuosaikiau, o išsiskyrusieji mažiau stigmatizuojami. Plintant skyryboms plinta ir kitos šeiminio gyvenimo formos, tokios kaip gyvenimas nesusituokus, kuris dažnai pasirenkamas partnerystei po skyrybų, vienišų motinų šeimos. Tad dėl skyrybų atsirandanti šeiminio gyvenimo įvairovė transformuoja visuomenės nuostatas skyrybų atžvilgiu ir, kaip teigė Goode (1962), žemina socialinius skyrybų barjerus.

Maždaug nuo XX a. šešto dešimtmečio daugelyje išsivysčiusių šalių skyrybų rodikliai pradeda augti. Tai vyksta pirmiausia dėl įgyvendinto ištuokų teisės normų liberalizavimo, taip pat ir dėl kitų socialinių bei ekonominių visuomenės kaitos procesų. Skyrybų plitimo pradžios laikas, augimo tempai, pasiektas lygis ir raida įvairuoja, tačiau žvelgiant į praėjusį daugiau nei pusę šimto metų laikotarpį galima išskirti keletą akivaizdžių modelių, sutampančių su geografiniais Europos regionais, ir jų atžvilgiu pozicionuoti Lietuvos ištuokų demografinę raidą. Išsamiai ištuokų raida Lietuvoje nuo 1945 m. jau buvo nagrinėta ir pristatyta (Maslauskaitė, Baublytė, 2012), todėl čia tik trumpai aptarsime pagrindines ištuokų raidos Europoje tendencijas.

Ilgalaikiai aukšti ištuokų rodikliai būdingi Šiaurės Europos šalims, kuriose skyrybų rodiklių augimas startavo anksčiausiai, jis buvo staigus ir stabilizavosi aukštame lygyje (4.1 pav.). Tačiau šiame šalių klasteryje taip pat yra reikšmingų variacijų. Švedijoje ir Danijoje skyrybų augimas prasidėjo kone dešimtmečiu anksčiau (1960-aisiais), buvo staigus, o Suomijoje ir Norvegijoje jis kiek vėlavo, lyginant su pirmosiomis dvejomis šalimis. Nuo XX a. 9 dešimtmečio antros pusės Šiaurės Europos šalių ištuokų rodikliai išlieka vieni aukščiausių (4.1 pav.).

4.1 pav. Suminis ištuokų rodiklis Lietuvoje, Šiaurės, Vakarų ir Pietų Europos šalyse, 1960–2013 m.

Šaltinis: GGP Kontekstinė duomenų bazė; Vokietijos federalinis gyventojų tyrimų institutas; Spijker, Solsona 2012.

Vakarų Europos šalyse – Vokietijoje (Vakarų), Austrijoje, Prancūzijoje, Belgijoje, Nyderlanduose – ištuokų rodikliai pradėjo augti nuo 1960-ųjų, tačiau augimas buvo nuoseklus, ne toks šuoliškai staigus kaip Šiaurės Europos šalyse (4.1 pav.). Pasiektas lygis šioje šalių grupėje yra žemesnis nei Šiaurės Europoje, tačiau tarp šalių yra reikšmingų skirtumų. Pavyzdžiui, pastaruoju metu Prancūzijoje ištuokų rodikliai yra aukšti (suminis ištuokų rodiklis svyruoja apie 0,48) ir prilygsta Šiaurės Europos šalims, o

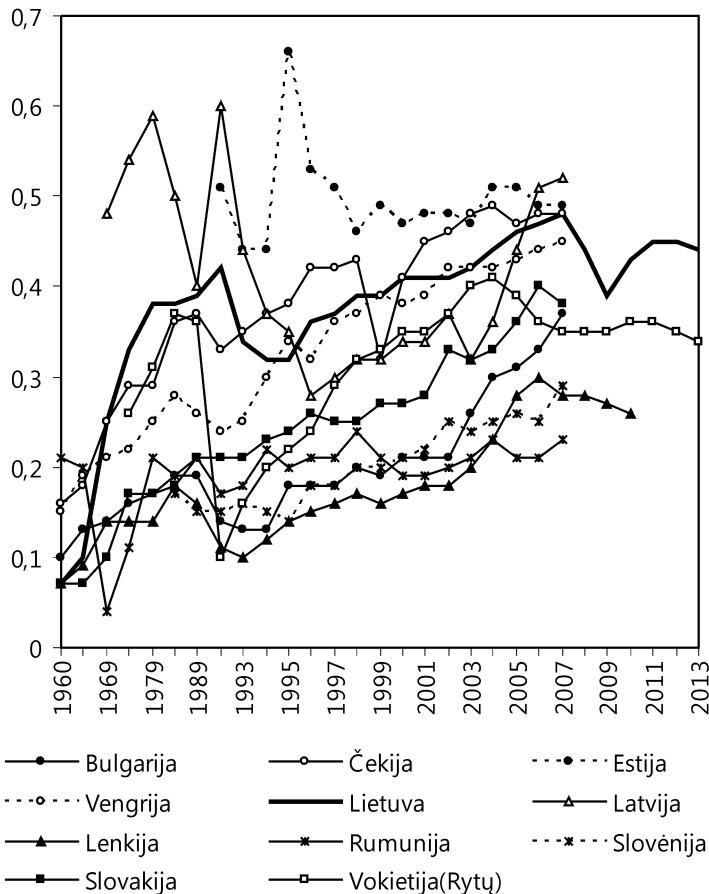
Nyderlanduose, Vokietijoje (vakarinėje jos dalyje) rodikliai yra žemesni (suminis ištuokų rodiklis svyruoja apie 0,38).

Pietų Europa (Graikija, Ispanija, Italija, Portugalija) reprezentuoja ištuokų raidos modelį, kuriam būdingi ilgalaikiai žemi skyrybų rodikliai. Ten vėliau nei kituose Europos regionuose pasireiškė rodiklių augimas, skyrybos ir šiuo metu daugelyje regiono šalių išlieka retos lyginant su kitomis šalimis. Išimtis šiuo požiūriu yra Ispanija ir iš dalies Portugalija (4.1 pav.), kurios reikšmingai lenkia Italiją, Graikiją. Pirmosiose dvejose šalyse, kurių suminis ištuokų rodiklis pranoksta net būdingus Šiaurės Europos šalims, demografiniai pokyčiai pirmiausia sietini su po 2005 m. pasikeitusiomis santuokos nutraukimą reglamentuojančiomis teisinėmis normomis (Spijker, Solsona, 2012).

Ištuokų demografinės raidos požiūriu labiausiai nevienalytis yra Vidurio Europos ir Baltijos šalių regionas, kuriame aptinkami keli, iš esmės skirtingi ištuokų raidos modeliai (4.2 pav.). Baltijos šalys pagal skyrybų augimo pradžią, tempą ir rodiklius yra artimiausios Šiaurės Europos šalims. Šiose šalyse dar sovietiniu periodu ištuokų rodikliai buvo labai aukšti (Blossfeld, Müller, 2002). Visose trijose valstybėse staigus skyrybų augimas prasideda XX a. 7–8 dešimtmečiais, vėliau ištuokų rodikliai stabilizuojasi ir yra aukšto lygio, tačiau tarp šalių išlieka reikšmingų skirtumų. Pavyzdžiui, 1979 m. Latvijoje suminis ištuokų rodiklis siekė 0,59, tuo tarpu Lietuvoje – 0,38. Po beveik dviejų dešimtmečių, 2007 m. (tai vėliausi metai, kuriems galimi lyginamieji duomenys), suminis ištuokų rodiklis Estijoje sudarė 0,49, Latvijoje – 0,52, Lietuvoje – 0,48.

Taigi, visoms šalims buvo būdinga panaši santuokų iširimo tikimybė, jei išliktų tokios pačios santuokų trukmės tendencijos. Šiaurės Europos šalių ištuokų demografinės raidos modelį atkartoja ir Čekija, iš dalies Vengrija, kurių skyrybų raidos modelis labai panašus į Lietuvos. Kitos Vidurio Europos šalys pagal skyrybų raidos tendencijas artimesnės Vakarų ar Pietų Europos regionui. Pavyzdžiui, Lenkijoje, Rumunijoje, Slovėnijoje ir Slovakijoje yra kitaip nei Baltijos šalyse, kuriose skyrybų šuolis įvyksta dar 1960-aisiais, skyrybų plitimas sietinas su 1990-aisiais, iki šio periodo ištuokos buvo retos. Dabartiniai rodikliai panašūs į Pietų Europos šalių.

4.2 pav. Suminis ištuokų rodiklis Lietuvoje ir kitose Baltijos bei Vidurio Europos šalyse, 1960–2013 m.

Šaltinis: GGP Kontekstinė duomenų bazė; Vokietijos federalinis gyventojų tyrimų institutas; Spijker, Solsona 2012.

Taigi, apibendrinant galima daryti keletą išvadų. Pirmą, žvelgiant į Europos kontekstą matyti, kad aukščiausi ištuokų rodikliai būdingi Šiaurės Europos ir Baltijos šalims, Prancūzijai, Ispanijai, Austrijai, Čekijai ir Vengrijai. Šios grupės šalių skyrybų rodiklių augimo tendencijos turėjo individualių bruožų (skyrybų augimo pradžios ir tempo požiūriu), pastaruoju metu visos jos sudaro aukšto santuokinio nestabilumo šalių grupę Europoje. Antra, šeimos nestabilumo požiūriu Europai būdinga

Šiaurės – Pietų diferenciacija, nors akivaizdus ir šalių konvergencijos procesas, kai kurioms Pietų Europos šalims artėjant prie Šiaurės šalims būdingų ištuokų rodiklių. Taigi, demografinė ištuokų raida rodo, kad Lietuvoje, kaip ir kitose Baltijos ar Šiaurės Europos šalyse, socialiniai ištuokų barjerai yra žemi.

4.2.4. Ištuokų socialinė ekonominė diferenciacija Lietuvoje

Apžvelgę skyrybų raidos demografines tendencijas grįžkime prie pagrindinio šios studijos dalies klausimo apie skyrybų socialinę ekonominę diferenciaciją. Prisimenant anksčiau aptartą teorinę diskusiją ir kitų šalių empirinių tyrimų rezultatus, šis klausimas turi du tikėtinus atsakymo variantus: arba Lietuvoje aukštesni socialiniai ekonominiai ištekliai didina skyrybų riziką, arba, priešingai, gali būti susiję su santuokos stabilumu. Aptariamas klausimas nėra naujas. Ankstesni tyrimai, kurie fiksavo ištuokų riziką įtakos turinčius socialinius ekonominius veiksnius 2001–2003 m., rodė, kad Lietuvoje moterims ir vyrams žemesnis išsilavinimas yra susijęs su didesne skyrybų rizika (Maslauskaitė, Jasilionienė, Jasilionis, Stankūnienė, 2013). Nustatyta, kad žemiausios išsilavinimo grupės (su žemesniu nei vidurinis išsilavinimas) moterys ir vyrai turi didesnę riziką įregistruoti skyrybas nei turintys aukštąjį išsilavinimą, tačiau vidurinio ir aukštojo išsilavinimo grupėse nebuvo reikšmingų skirtumų. Moterų ir vyrų užimtumo statusas turėjo skirtingą įtaką šeimos stabilumui. Dirbančios moterys susidūrė su didesne skyrybų rizika, o vyrų atveju atvirkščiai – didesnė rizika bedarbiams ir ekonomiškai neaktyviems vyrams (ten pat). Taigi, XXI a. pradžioje Lietuvoje aukštesnis išsilavinimas ir užimtumas turėjo pozityvios įtakos vyrų santuokos stabilumui, moterų atveju išsilavinimo ir užimtumo efektai veikė priešinga kryptimi: aukštesnis išsilavinimas didino santuokos stabilumą, tačiau užimtumas mažino. Žemesnius šansus išsiskirti turėjo dėl vienu ar kitu priežasčių nedirbančios moterys. Svarbu pastebėti ir tai, kad išsilavinimo atveju abiem lytims skirtumai buvo reikšmingi tik tarp kraštutinių išsilavinimo grupių.

Vadovaujantis Goode (1962, 1993) teoriniais argumentais apie dinamišką skyrybų, socialinės klasės ir visuomeninio konteksto santykį, pagrįsta klausti, ar per pirmąjį XXI a. dešimtmetį Lietuvoje įvyko socialinės klasės ir skyrybų rizikos ryšio poslinkių. Kitaip tariant, ar žemų socialinių ekonominių išteklių neigiamas efektas santuokos stabilumui išlieka, ar jis stabilizavosi, o galbūt, priešingai, stiprėja. Pastarąją tendenciją ga-

lėtų skatinti per dešimtmetį dar labiau sumažėję socialiniai skyrybų barjerai, nulemti šeimos de-institucionalizacijos procesų, kurie praktikos ir normatyvinių lūkesčių lygmeniu įtvirtino vis įvairesnių šeiminių gyvenimo formų koegzistenciją. Tokioje socialinėje terpėje skyrybos nebėra išskirtinis šeiminių gyvenimo pasirinkimas, jos tuo pačiu nepritraukia ir neformalių socialinių sankcijų. Kita vertus, galima tikėtis, kad vidinės šeiminių gyvenimo įtampos, kylančios žemesnės socialinės klasės šeimose dėl skurdo ir materialinių nepriteklių, aptariamam periodu augo. Tyrimai rodo, kad XXI a. pirmąjį dešimtmetį Lietuvoje didėjo pajamų nelygybės, augo skurdas (Skučienė, 2008; Šileika, Zabarauskaitė, 2009).

4.5 ir 4.6 lentelėse pristatyti 2011–2013 m. visų įregistruotų ištuokų pasiskirstymai pagal socialinius, ekonominius ir demografinius požymius Lietuvoje. Analizei naudota duomenų bazė, gauta sujungus 2011 m. Visuotinio gyventojų ir būstų surašymo ir 2011–2013 m. gyventojų ištuokų registro duomenų įrašus. Stebėti gyventojai iki 60 metų amžiaus, viršutinė amžiaus riba nustatyta atsižvelgiant į tai, kad skyrybų rizika labai sumažėja išgyvenus santuokoje ilgiau nei keturis dešimtmečius. Apatinė amžiaus riba taip pat nustatyta atsižvelgiant į demografijoje nusistovėjusią praktiką skaičiuojant matrimonialinio elgesio rodiklius. Ši duomenų bazė turi keletą apribojimų, susijusių su santuokinio statuso fiksavimu 2011 m. Lietuvos gyventojų surašyme. Jo metu nebuvo renkama informacija apie pirmosios santuokos registravimo datą, todėl atliekant ištuokų analizę negalima kontroliuoti tokio reikšmingo veiksnio kaip santuokos trukmė. Siekiant bent jau iš dalies išspręsti minėtą problemą, naudojamas individo amžiaus ištuokos metu požymis.

4.5 lentelė rodo, kad 2011–2013 m. ištuoką įregistravusių moterų ir vyrų daugumą sudarė įgiję vidurinį išsilavinimą, atitinkamai 54,3 proc. ir 60,9 proc. Analizuojamu laikotarpiu išsiskyrė 33,9 proc. moterų su aukštesniu išsilavinimu ir 20,4 proc. to paties išsilavinimo vyrų. Žemesnio nei vidurinio išsilavinimo moterų buvo kiek daugiau nei dešimtadalis (11,8 proc.), o vyrų 18,7 proc.

Išsiskyrusių moterų ir vyrų užimtumo statusai buvo panašūs. Beveik septyni iš dešimties išsiskyrusių buvo dirbantys (atitinkamai 69,5 proc. moterų ir 67,2 proc. vyrų). Ištuokas įregistravo 15,1 proc. bedarbių moterų ir 23,5 proc. bedarbių vyrų. Ekonomiškai neaktyvių (dėl kitų priežasčių nei neįgalumas) moterų išsytuokė 12,7 proc., o vyrų 3,9 proc. Šioje grupėje yra studijuojančios(-ys), namų šeimininkės(-ai). Dauguma išsiskyrusiųjų buvo 25–49 metų amžiaus, vienoda tendencija būdinga moterims ir vyrams (4.6 lentelė).

4.5 lentelė. 2011–2013 ištuokas įregistravę vyrai ir moterys pagal išsilavinimą, ekonominio aktyvumo statusą (proc.)

	Moterys	Vyrai
<i>Išsilavinimas</i>		
Aukštasis	33,9	20,4
Vidurinis	54,3	60,9
Žemesnis nei vidurinis	11,8	18,7
<i>Ekonominio aktyvumo statusas</i>		
Dirbantis	69,5	67,2
Bedarbis	15,1	23,5
Neįgalus	2,7	3,6
Kitas ekonomiškai neaktyvus	12,7	3,9
Nežinoma	0,0	1,8
<i>Viso (abs. skaičius)</i>	18017	16438

Šaltinis: su 2011 m. surašymu sujungta 2011–2013 m. ištuokų registrų duomenų bazė.

4.6 lentelė. 2011–2013 ištuokas įregistravę vyrai ir moterys pagal amžių, gyvenamąją vietą, tautybę (proc.)

	Moterys	Vyrai
<i>Amžius</i>		
15–19	0,2	0,0
20–24	6,2	2,4
25–29	17,3	12,4
30–34	18,1	18,6
35–39	17,1	18,2
40–44	15,3	17,2
45–49	11,9	14,0
50–54	9,1	10,9
55–59	4,8	6,1
<i>Gyvenamoji vieta</i>		
Miestas	72,6	69,1
Kaimas	27,4	30,9
<i>Tautybė</i>		
Lietuvis	84,4	85,0
Rusas	6,3	6,0
Lenkas	6,2	6,0
Kita	3,2	3,0
<i>Viso (abs. skaičius)</i>	18017	16438

Šaltinis: su 2011 m. surašymu sujungta 2011–2013 m. ištuokų registrų duomenų bazė.

Didžioji dalis įregistruotų ištuokų yra mieste, lietuvių tautybės moterų ir vyrų. Šie rodikliai pateikia tik bendrą vaizdą apie išsiskyrusiųjų socialines bei demografines charakteristikas ir atspindi pirmiausia bendras gyventojų struktūras, todėl tai yra tik kontekstinė pagalbinė informacija siekiant nustatyti, kurioms gyventojų grupėms būdinga didesnė ištuokų rizika.

4.7 lentelėje pristatyti santykinės skyrybų rizikos 2011–2013 m. Lietuvoje standartizuoti rodikliai, stebimi visi susituokę ne vyresni nei 60 metų gyventojai. Tiriant išsilavinimo ir užimtumo efektus skyrybų rizikai, taip pat atsižvelgta į gyvenamąją vietą, tautybę ir amžių ištuokos registravimo momentu, požymiai standartizuoti. Dėl 2011 m. surašymo duomenų rinkinio apribojimų, susijusių su pirmų ir pakartotinių santuokų fiksavimu, šioje analizėje stebimos visos santuokos, taip pat neatsižvelgiama į iširusios santuokos trukmę.

Analizės rezultatai rodo, kad išsilavinimas ir užimtumo statusas yra reikšmingi socioekonominiai skyrybų riziką lemiantys požymiai. Moterų ir vyrų su viduriniu, žemesniu nei viduriniu išsilavinimu santykinė skyrybų rizika yra statistškai reikšmingai didesnė nei turinčių aukštąjį išsilavinimą. Moterys su viduriniu išsilavinimu turi 23 proc. didesnę tikimybę patirti skyrybas nei įgijusios aukštąjį išsilavinimą, o su žemesniu nei viduriniu išsilavinimu – net 63 proc. didesnę tikimybę. Panašūs rezultatai gauti ir vyrų populiacijai: vyrai su viduriniu išsilavinimu turi 20 proc. didesnę ištuokos tikimybę nei įgiję aukštąjį išsilavinimą, o turintys žemesnį nei vidurinis – net 68 proc. didesnę. Taigi, akivaizdu, kad Lietuvoje skyrybų rizikos ir išsilavinimo sąryšio kryptis yra „apsivertusi“: aukštesnis išsilavinimas turi apsauginį efektą santuokos stabilumui ir tai vienodai reiškiasi moterų ir vyrų populiacijoms.

Dar daugiau, atotrūkis tarp aukštojo išsilavinimo ir kitų išsilavinimo grupių auga: 2001–2003 m. reikšmingi skirtumai fiksuoti tik kraštutinėms išsilavinimo grupėms (aukštasis ir žemesnis nei vidurinis), o po dešimtmečio, 2011–2013 m., neigiamas efektas išsiplečia ir į vidurinio išsilavinimo grupę. Šis atotrūkis tarp aukštojo ir kitų išsilavinimo grupių gali signalizuoti apie kokybiškai skirtingus aukštojo išsilavinimo teikiamus privalumus (ekonominius, socialinius, santykių lygmens) lyginant su kitomis išsilavinimo grupėmis.

Užimtumo statusas taip pat reikšmingai diferencijuoja moterų ir vyrų ištuokų riziką. Bedarbėms moterims būdinga 24 proc. didesnė santykinė ištuokos rizika nei dirbančiosioms. Vyrų atveju neigiamas bedarby-

tės efektas santuokos iširimui yra dar didesnis ir sudaro 60 proc. Ekonomiškai neaktyvių dėl negalios ar kitų priežasčių (pavyzdžiui, buvimo namų šeimininke/šeimininku) moterų ir vyrų santykinė rizika išsiskirti yra mažesnė nei dirbančiųjų.

4.7 lentelė. Santykinė skyrybų rizika 2011–2013 m., moterys ir vyrai, Lietuva, Puasono regresija

	Moterys		Vyrai	
	Santykinė rizika	P reikšmė	Santykinė rizika	P reikšmė
<i>Išsilavinimas</i>				
Aukštasis (<i>lyginamoji grupė</i>)	1		1	
Vidurinis	1,23	0,000	1,29	0,000
Žemesnis nei vidurinis	1,63	0,000	1,68	0,000
<i>Ekonominio aktyvumo statusas</i>				
Dirbantis (<i>lyginamoji grupė</i>)	1		1	
Bedarbis	1,24	0,000	1,20	0,000
Neįgalus	1,10	0,043	0,74	0,000
Kitas ekonomiškai neaktyvus	0,89	0,000	0,69	0,000
Nežinoma	-		2,38	0,000
<i>Amžius</i>				
20-24	1,48	0,000	1,25	0,000
25-29 (<i>lyginamoji grupė</i>)	1		1	
30-34	0,72	0,000	0,78	0,000
35-39	0,58	0,000	0,62	0,000
40-44	0,48	0,000	0,51	0,000
45-49	0,36	0,000	0,39	0,000
50-54	0,25	0,000	0,28	0,000
55-59	0,17	0,000	0,19	0,000
<i>Gyvenamoji vieta</i>				
Miestas (<i>lyginamoji grupė</i>)	1		1	
Kaimas	0,79	0,000	0,87	0,000
<i>Tautybė</i>				
Lietuvis (<i>lyginamoji grupė</i>)	1		1	
Rusas	1,07	0,027	1,05	0,141
Lenkas	0,77	0,000	0,79	0,000
Kita	1,05	0,215	0,94	0,144

Pastaba: statistiškai reikšminga santykinė skyrybų rizika išryškina.

Šaltinis: su 2011 m. gyventojų surašymu sujungta 2011–2013 m. gyventojų ištuokų registru duomenų bazė.

Vyrų užimtumo statuso įtaka skyrybų rizikai iš esmės atkartoja rodiklius, fiksuotus ir ankstesniame tyrime (Maslauskaitė, Jasilionienė, Jasilionis, Stankūnienė, 2013), tačiau 2011–2013 m. stebime reikšmingus užimtumo ir skyrybų rizikos ryšio pokyčius moterų atveju. 2001–2003 m. santuokos stabilumui moterų bedarbystė įtakos neturėjo, bedarbių ir dirbančių moterų šansai išsiskirti buvo panašūs, o po dešimtmečio fiksuojama jau neigiama bedarbystės įtaka. Šie rezultatai gali signalizuoti keletą dalykų. Stiprėja moterų iš darbo gautų pajamų svarba šeimos gerovei, dvejų pajamos yra šeimos gyvenimo ekonominė būtinybė, o jų netekus dėl bedarbystės intensyvėja „vidinės šeimos įtamos“ (Goode, 1962). Moterų bedarbystė santuokos stabilumą neigiamai gali veikti ir santykių lygmeniu. Visuomenė, kurioje moterų užimtumo rodikliai yra aukšti (tokia visuomenė yra ir Lietuvoje), bedarbystė konfrontuoja su vyraujančiais moterų vaidmenimis, o tai gali turėti neigiamos įtakos asmens psichologinei būsenai, pasitenkinimui santuoka ir, savo ruožtu, skatinti skyrybas.

Kitaip nei bedarbės, ekonomiškai neaktyvios moterys, kaip minėjome, patiria mažesnę skyrybų riziką nei dirbančiosios. Kadangi ekonomiškai neaktyvių moterų grupėje yra ir namų šeimininkės, šiose šeimose moterų nedalyvavimas profesiniame darbe gali būti racionaliai pasirenkamas kaip šeimos strategija. Pagal ją disponuojami ekonominiai ištekliai, namų ūkio darbų poreikiai nusveria potencialią moterų profesinio darbo teikiamą materialinę naudą. Kita vertus, moters namų šeimininkės statusas gali būti susijęs su ribotomis struktūrinėmis galimybėmis moteriai išsiskirti, nepaisant žemo pasitenkinimo santuokinio gyvenimo kokybe.

Pabaigoje paminėsime kitus santuokos stabilumui įtakos turinčius požymius, kurie buvo fiksuoti 2011 m. gyventojų ir būstų surašyme. Pirmia, skyrybų rizika Lietuvoje yra didesnė mieste nei kaime, tai galioja ir moterų, ir vyrų subpopuliacijoms. Fiksuota statistiškai reikšminga skyrybų rizikos diferenciacija pagal etnines grupes. Lenkių moterų ištuokos rizika mažesnė nei lietuvių, rusių – didesnė. Vyrų subpopuliacijoje reikšmingi skirtumai fiksuojami tik lenkų etninei grupei, kurios skyrybų šansai reikšmingai mažesni nei lietuvių grupėje.

Apibendrinant galime teigti, kad skyrybos Lietuvoje yra socialiai diferencijuotos. Jei išsilavinimą ir užimtumą vertinsime kaip socialinės klasės aproksimacijas, galime teigti, kad santuokos stabilumas yra netolygiai paskirstytas visuomenėje. Labiausiai privileijuotos yra aukštesnės sociali-

nės klasės, kurių išsilavinimas ir su juo susiję socialiniai, ekonominiai, gyvenimo būdo pranašumai lemia ir santuokinio gyvenimo stabilumą. Skyrybų rizikos koncentracija žemesnėse socialinėse klasėse atskleidžia, kad Lietuvoje įvyko Goode (1962, 1993) prognozuotas klasės ir skyrybų ryšio apsivertimas. Lietuva išgyveno slinktį iš visuomenės, kurioje aukštesnės klasės turėjo skyrybų privilegiją, į visuomenę, kurioje santuokos stabilumas yra aukštesnių klasių privilegija. Per pirmąjį XXI a. dešimtmetį aukštojo išsilavinimo efektas santuokos stabilumui išaugo.

****

Šioje studijos dalyje nagrinėjome santuokos kūrimo ir ištuokų socialinę-ekonominę diferenciaciją Lietuvoje remiantis 2011 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo ir 2011–2013 m. gyventojų santuokų ir ištuokų registrų įrašų sujungta informacija. Tyrimo empiriniai pagrindai suteikia duomenis apie visus Lietuvos gyventojus, kurie gali patirti analizuojamus įvykius, todėl yra tiksliausi ir suteikia neabejotinų pranašumų prieš atrankinių tyrimų duomenų rinkinius. Analizuojant santuokos kūrimo ir skyrybų socialinę-ekonominę diferenciaciją, atsižvelgta į išsilavinimo lygio ir užimtumo statuso požymius, kurie dažnai lemia individo poziciją socialinėje struktūroje.

Tyrimas atskleidė, kad Lietuvai būdinga reikšminga socialinė ekonominė santuokinio elgesio diferenciacija. Gyventojų grupės, esančios socialinės struktūros „viršuje“, t. y. turintys aukštesnį išsilavinimą, yra užimti, turi didesnius šansus sukurti santuoką. Jiems taip pat būdinga mažesnė skyrybų rizika. Priešingai pasakytina apie gyventojus, esančius žemesnėse socialinės struktūros pozicijose, turinčius vidurinį ar žemesnį nei vidurinis išsilavinimą ar tuo labiau bedarbius. Jų šansai sukurti santuoką mažesni, bet išsiskirti – didesni. Dauguma išsilavinimo ir užimtumo efektų vyrams ir moterims yra panašūs stebint perėjimą į santuoką ar ištuokos galimybes. Reikšminga, kad lyginant XXI a. pirmo ir antro dešimtmečio pradžią rizika išsiskirti asmenims su žemesniu nei aukštasis išsilavinimas augo.

Tyrimo rezultatai iš esmės siejasi su būdingais daugeliui išsivysčiusių šalių, atstovaujančių skirtingiems gerovės valstybės režimams. Stebima bendra tendencija, kad įgiję aukštąjį išsilavinimą, turintys stabilų ir perspektyvų užimtumą dažniau tuokiasi ir gyvena stabiliose partnerystėse, rečiau skiriasi ir susilaukia daugiau vaikų, o turintys žemus socialinius

ekonominius išteklius rečiau po gyvenimo kohabitacijoje susituokia (Oppenheimer, 2003; Liefbroer, 2005; Bernardi, Nazio, 2005; Kalmijn, 2011), moterys su žemu išsilavinimu turi didesnius šansus susilaukti vaikų kohabitacijoje arba negyvenant partnerystėje (Perelli-Harris ir kt., 2010). Esping-Andersen ir Billari (2015) ryškėjančias tendencijas taikliai įvardijo kaip „daugiau šeimos“ aukštesnėse socialinėse klasėse ir „mažiau šeimos“ žemesnėse. Sara McLanahan šeiminių gyvenimo kelių klasinius skirtumus įvardijo kaip „likimų divergenciją“ (*diverged destinies*) (McLanahan, 2004; McLanahan, Jacobsen, 2015). Vieną jų reprezentuoja stabilios partnerystės, egalitariški lyčių vaidmenys, vaikų gyvenimas dviejų tėvų šeimoje, išteklių akumuliacija ir perdavimas tarp kartų, socialinis mobilumas, o kitą – nestabilios partnerystės, vieniša motinystė, skyrybos, nepritekliai ar skurdas, žemi vaikų išsilavinimo pasiekimai ir ypač apribotos socialinio mobilumo galimybės. „Likimų divergenciją“ generuoja augančios išsilavinimo skirtumų nulemtos gyvenimo kelio, kokybės ir galimybių nelygybės, būdingos daugeliui išsivysčiusių visuomenių ir sąlygotos postindustrinio kapitalizmo raidos. Akivaizdu, kad Lietuva pagal savo išsivystymo lygį ir kapitalizmo raidos stadiją atstovauja kitam šalių „klubui“, tačiau neoliberalaus pobūdžio politinė ekonominė tranzicija, jos socialinės pasekmės leidžia ieškoti paralelių ne tik aiškinant veiksnius, bet ir ieškant politinio atsako.

5. MIRTINGUMO DIFERENCIACIJA

5.1. Mirtingumo kitimas ir diferenciacijos vertinimas

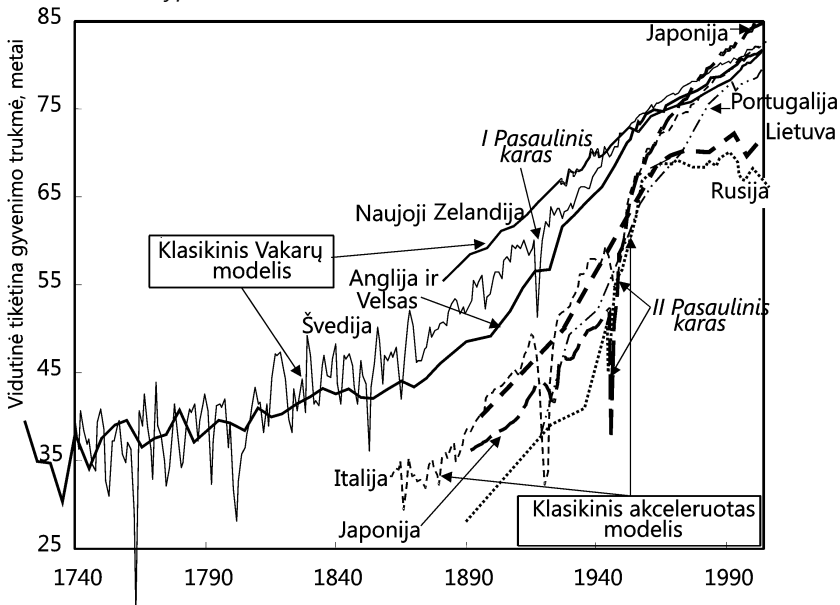
5.1.1. Mirtingumo raida ir diferenciacijos vertinimo problema

Interpretuojant ilgalaikę gyventojų mirtingumo raidą ir jos dėsningumus, dažniausiai taikoma Abdelio Omrano epidemiologinio perėjimo teorija, kuri susieja bendrojo mirtingumo lygio ir vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės pokyčius su mirties priežasčių struktūros kaita (Oman, 1971; Caselli, Meslé, Vallin, 2002). Epidemiologinis perėjimas – esminis pasikeitimas istorinėje mirtingumo raidoje, kai aukštą mirtingumo lygį, mirties priežasčių struktūroje dominuojant infekcinėms ligoms, pakeičia žemas ir mažėjantis mirtingumo lygis, kurį lemia degeneraciniai susirgimai (Caselli, 1995). Remiantis šiuo teoriniu modeliu, vykstant visuomenės modernizacijai gyventojų mirtingumas nuosekliai mažėja, tuo pačiu kinta ir mirties priežasčių struktūra – mažėja mirčių nuo infekcinių ligų dalis ir didėja degeneracinių ligų (kraujotakos sistemos ligų ir vėžio) dalis (Stankūnienė, Jasilionis, 2011). Su nedideliais nukrypimais šio teorinio modelio bruožai stebimi daugumoje išsivysčiusių ir besivystančių šalių bei regionų (Caselli, Meslé, Vallin, 2002). Lietuvos ir kitų Rytų bei Vidurio Europos šalių gyventojų mirtingumo raida, iki XX a. septinto dešimtmečio sekusi šio modelio gairėmis, vėliau tapo išimtimi – mirtingumo lygis nekito ar net didėjo (Stankūnienė, Jasilionis, 2011) (5.1 pav.). Šis reiškinys mokslinėje literatūroje vadinamas „sovietine mirtingumo krize“ (Meslé, 2004). Nepaisant nuo 2007 m. stebimų teigiamų pokyčių – bendro mirtingumo lygio mažėjimo ir vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės augimo, dar anksti teigti, kad Lietuva „sugrįžo“ į epidemiologinio perėjimo „kelią“, užtikrinantį tolesnį nuoseklių gyventojų mirtingumo situacijos gerėjimą.

Vienas pagrindinių šiuolaikinių gyventojų mirtingumo pokyčių veiksnių išsivysčiusiose industrinėse šalyse – sėkmė kovojant su mirties priežasčių struktūroje dominuojančiomis kraujotakos sistemos ligomis. Būtent „kraujotakos sistemos ligų revoliucija“, XX a. aštuntame dešimtmetyje įvykusi Vakarų šalyse, lėmė tolesnį nuoseklių vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės ilgėjimą šiame regione (Vallin, Meslé, 2004). Sudėtingesni epidemiologiniai, technologiniai ir socialiniai procesai lėmė naujos kompleksiškesnės epidemiologinės raidos teorijos poreikį.

Caselli, Meslé ir Vallin (2002) siūlo naują platesnį teorinį modelį – sveikatos perėjimo teoriją, pagal kurį epidemiologinis perėjimas yra tik pirma sveikatos perėjimo stadija. Sveikatos perėjimas ir jo stadijos siejamos su bendra sveikatos būkle, visuomenės reakcija į ją, tam tikrų mirties priežasčių „svorio“ kaita mažėjant mirtingumui ir ilgėjant vidutinei gyvenimo trukmei.

5.1 pav. Klasikinio Vakarų ir klasikinio akceleruoto epidemiologinio perėjimo modeliai pagal vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės rodiklių raidos ypatumus

Šaltiniai: Jasilionis, 2003; Caselli, Meslé, Vallin, 2002.

Remiantis šia teorija, XX a. septintame dešimtmetyje galutinai įveikus mirties priežasčių struktūroje dominavusias infekcines ligas, išsivysčiusios šalys susiduria su naujais epidemiologiniais iššūkiais – visų pirma su kraujotakos sistemos ligomis ir „žmogaus sukurtomis“ ligomis (su elgsena susijusios mirties priežastys, pavyzdžiui, su rūkymu susijęs plaučių vėžys arba išorinės mirties priežastys), kurių poveikis vykstant bendram visuomenės progresui smarkiai išauga (Valin, Meslé, 2004). Sėkmingai įveikusios ir šiuos iššūkius, žemo mirtingumo Vakarų šalys šiuo metu žengia į dar vieną sveikatos perėjimo etapą, kuriame vyrauja su biologi-

niu žmogaus senėjimu susijusios mirties priežastys (pavyzdžiui, Alzheimerio liga) ir vėžys (Valin, Meslé, 2004). Tuo tarpu Lietuvai, Latvijai ir kitoms buvusioms Sovietų Sąjungos šalims iki šiol nepavyksta pasiekti esminio proveržio kovojant su kraujotakos sistemos ligomis ir tai lemia jų atsilikimą tiek sveikatos perėjimo etapų požiūriu, tiek ir pagal bendrųjų mirtingumo ir vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės kriterijus (Jasilionis ir kt., 2011). Reikia pastebėti, kad Lenkijai, Čekijai, Slovakijai ir (nuo maždaug 2005 m.) Estijai pavyko daug sėkmingiau susidoroti su šiuo iššūkiu ir labiau priartėti prie Vakarų šalių rodiklių.

Meslé ir Vallin (2006) atskirų šalių ar regionų deviacijas nuo sveikatos perėjimo modelio gairių aiškina divergencijos-konvergencijos procesu. Jų nuomone, kiekvienas fundamentalus sveikatos progresą lemiantis veiksnys lemia vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės ir mirtingumo lygio divergencijos fazę. Taip atsitinka todėl, kad atskirose šalyse ar regionuose sąlygos (pavyzdžiui, žinios, technologijos ir finansiniai resursai) esminiams sveikatos pokyčiams susiformuoja ne vienu metu (Meslé, Vallin, 2006). Pirmiausia palankios sąlygos susiformuoja „avangardo“ šalyse ir jos išsiveržia į priekį nurodydamos šio progreso gaires atsiliekančioms šalims. Pavyzdžiui, pagal mirtingumo nuo kraujotakos sistemos ligų ir vyrų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės rodiklius Lietuva atsilieka nuo Vakarų šalių keliais dešimtmečiais. Esminių epidemiologinių proveržių veiksniai yra labai sudėtingi ir apima ne tik medicininės dimensijas. Remiantis Meslé ir Vallin (2006), „kraujotakos sistemos ligų revoliucija“ Vakarų šalyse įvyko dėl šių veiksnių grupių:

- ✓ Medicininiai veiksniai: prevencija, stebėseną, nauji vaistai ir medicinos technologijos;
- ✓ Ekonominiai-struktūriniai veiksniai: sveikatos apsaugos sistemos reorganizavimas ir šalių gebėjimas padengti išaugusius gydymo kaštus;
- ✓ Socialiniai ir elgsenos veiksniai: alkoholio ir tabako vartojimo sumažėjimas bei sveikesnės mitybos paplitimas.

Svarbu pastebėti, kad divergencijos-konvergencijos procesas kaip neatsiejama sveikatos perėjimo proceso dalis vyksta ir kiekvienos šalies viduje. Kaip ir šalių lygmeniu, kiekvienas sveikatos progreso (mirtingumo mažėjimo) veiksnys pirmiausia pasiekia tam tikras privilegijuotas visuomenės grupes (Meslé ir Vallin, 2006). Pavyzdžiui, naujausios medicinos žinios, technologijos ir su sveikata susietos elgsenos modeliai pirmiausia prieinami išsilavinusiems ar labiau pasiturintiems gyventojams. Šią prie-

laidą patvirtina ir empiriniai duomenys, kurie rodo, kad po XX a. aštunto dešimtmečio „kraujotakos sistemos ligų revoliucijos“ daugelyje Vakarų šalių buvo stebimas gyventojų mirtingumo sociodemografinių ir socioekonominių skirtumų augimas (Valkonen, 2001; Mackenbach ir kt., 2003; Shkolnikov ir kt., 2006, 2012). Pavyzdžiui, remiantis Suomijos duomenimis, gyventojų mirtingumas vyko labai selektyviai pagal išsilavinimo ir santuokinio statuso grupes (Martikainen, 2005). Šis tyrimas akcentuoja, kad didžiausi mirtingumo mažėjimo tempai buvo stebimi vedusių/ištekėjusių ir išsilavinusių (su aukštesniu išsilavinimu) grupėse, nors būtent šiose grupėse mirtingumas buvo žymiai mažesnis pačioje stebėjimo pradžioje (XX a. aštunto dešimtmečio pradžioje). Kadangi mirtingumo mažėjimo tempai buvo gerokai lėtesni (ar net buvo stebimi mirtingumo lygio stagnacijos požymiai) gyvenančių ne santuokoje ir mažiau išsilavinusiųjų grupėse, tai lėmė augančią mirtingumo rodiklių diferenciaciją pagal šiuos sociodemografinius požymius (Martikainen, 2005). Panašus ar net labiau išreikštas gyventojų mirtingumo skirtumų augimas buvo stebimas Norvegijoje ir Švedijoje (Jasilionis ir kt., 2014). Kadangi Lietuvoje pastaraisiais metais stebimi tik pirmieji „kraujotakos sistemos ligų revoliucijos“ požymiai, akivaizdu, kad šis progresas gali lemti dar didesnę gyventojų mirtingumo diferenciaciją.

5.1.2. Šiuolaikiniai gyventojų mirtingumo diferenciacijos veiksniai: teorinės tyrimo prielaidos

Socialinis statusas, su sveikata susijusi elgsena ir mirtingumo skirtumai

Gyventojų mirtingumo veiksnių tyrinėtojai vis labiau sutaria, kad šiuolaikiniame postmoderniame išsivysčiusių industrinių visuomenių raidos etape didesnę dėmesį reikėtų kreipti į mikrolygmenį. Viena vertus, tai būtina dėl dominuojančių mirties priežasčių (ligų) ypatumų, antra vertus, dėl antrojo demografinio perėjimo metu įvykusių/tebevykstančių fundamentalių pokyčių individų pasaulėžiūroje (vertybėse, normose ir požiūriuose), taip pat dėl besiformuojančio ir naujo demografinės elgsenos modelio, pagrįsto individualizmo ideologija. Postmodernioje visuomenėje silpnėjant tradicijų varžtams, būtent individai yra skatinami pasirinkti vieną iš daugelio gyvenimo stiliaus galimybių (tarp jų ir betarpiškai susijusių su sveikata) (Cockerham, 1995). Tačiau vis dėlto dauguma gyventojų mirtingumo sociodemografinių ir socioekonominių skirtumų veiksnių tyrimų iki šiol remiasi priežastingumo (*causal*) mechanizmu pa-

grįstomis hipotezėmis, t. y. keliama prielaida, kad individo priklausomybė vienai ar kitai sociodemografiniai ar socioekonominei grupei lemia individo sveikatą ir mirtingumo riziką (Marmot, 1999). Specifinės šių gyventojų grupių charakteristikos kiekvienos grupės narį veikia per tarpinius mikrolygio ir makrolygio veiksnius – individų gyvenimo stilių, psichosocialinį stresą (Stronks, 1997). Šis požiūris remiasi deterministine Maxo Weberio socialinio statuso grupės apibrėžtimi, kuria remiantis teigiama, kad kiekviena socialinio statuso grupė suburia individus su panašia materialine padėtimi, prestižo požymiais, išsilavinimu, politine įtaka ir, svarbiausia, gyvenimo stiliumi (*lifestyle*) (Weber, 1978; Cockerham, 1995).

Williamas Cockerhamas susieja bendrą gyvenimo stiliaus apibrėžimą su sveikatos dimensija – individų bandymais su(si)kurti gerą sveikatą, kurie ir priklauso nuo motyvacijos, pastangų ir galimybių (Weber, 1978; Cockerham, 1995). Cockerhamas suformulavo ir su sveikata susijusio gyvenimo stiliaus apibrėžimą: „Su sveikata susijęs gyvenimo stilius – tai į sveikatą orientuotas gyvenimo stiliaus potipis – kolektyvinis su sveikata susijusios elgsenos modelis, kuris yra pagrįstas galimais elgsenos pasirinkimais, kurie savo ruožtu priklauso nuo individo gyvenimo šansų“ (Cockerham, 1995). Gyvenimo šansus Weber apibūdina kaip „tikimybę patenkinti savo interesus, norus ir poreikius“. Tuo pačiu tai yra ir tikimybė „įgyti“ tam tikrą gyvenimo stilių. Taigi, individas turi turėti atitinkamus finansinius resursus, statusą, teises ir socialinius santykius, kurie galėtų padėti jo pasirinkimui (Weber, 1978; Cockerham, 1995). Remiantis tokiu deterministiniu požiūriu, teigiama, kad priklausomybė tam tikrai socialinei grupei atspindi individo gyvenimo šansus, kurie daug lemia su sveikata susijusius elgsenos modelių (gyvenimo stiliaus) pasirinkimus.

Cockerhamo (1995) pasiūlyta su sveikata susijusio gyvenimo stiliaus teorinė prieiga susilaukė didelio populiarumo šiuolaikiniuose gyventojų sveikatos tyrimuose. Savo turiniu artimos šiuolaikinei postmoderniajai ideologijai, su sveikata susijusio gyvenimo stiliaus idėjos buvo sėkmingai pritaikytos tiriant įvairius gyventojų mirtingumo aspektus (kraujotakos sistemos ligų rizikos veiksnius, mirtingumo sociodemografinius skirtumus, sveikatos krizes socialinių transformacijų periodais). Ši teorinė prielaida vis dėlto kritikuotina, nes atlikti epidemiologiniai tyrimai pateikia prieštarigus duomenis apie su sveikata susijusius elgsenos skirtumų įtaką gyventojų mirtingumo sociodemografiniai ir socioekonominei diferenciacijai. Vienas žinomiausių šios srities tyrimų – Whitehall longitiudinis tyrimas (Marmot ir kt., 1991), sukaupęs duomenis apie 28 tūkst. Didžiosios Britanijos valstybės tarnautojų. Nors šio tyrimo metu buvo nu-

statyta, kad nesveikos gyvensenos praktikos (rūkymas, žemas fizinis aktyvumas, atsvoris, didesnis polinkis vartoti alkoholinius gėrimus) buvo būdingesnės žemesnei valstybės tarnautojų socialinei klasei, šie sveikatos rizikos veiksniai paaiškino tik palyginti nedidelę dalį nustatytų mirtingumo rizikos skirtumų tarp skirtingų tarnautojų grupių (Marmot ir kt., 1991). Pavyzdžiui, net pritaikius prielaidą, kad visų socialinių grupių tarnautojai per dieną surūko vienodą cigarečių skaičių, mirtingumo nuo plaučių vėžio rizika vis vien išliko didesnė žemesnėje tarnautojų socialinėje klasėje. Dideli mirtingumo dėl kraujotakos sistemos ligų rizikos skirtumai tarp tarnautojų grupių buvo stebimi nepaisant beveik vienodų šių tarnautojų socioekonominių sąlygų: visiems tarnautojams užtikrinama socialinė apsauga ir sveikatos priežiūra, palyginti nedidelė pajamų nelygybė (Marmot ir kt., 1991). Remdamiesi šio tyrimo duomenimis, autoriai pasiūlė alternatyvias hipotezes – visų pirma iškėlė „bendrojo jautrumo“ (*general susceptibility*) prielaidą, kuri nustatytus mirtingumo skirtumus aiškina nevienodu psichosocialinio streso pasiskirstymu (Marmot ir kt., 1991).

Sociologinė kultūrinio kapitalo teorinė prieiga: išsilavinimo reikšmė

Pastaruoju metu sociologiniuose gyventojų sveikatos ir mirtingumo skirtumų veiksnių tyrimuose buvo pradėti taikyti P. Bourdieu (1986) pasiūlyti ir sociologijos moksle taikomi teoriniai modeliai bei teorijos, kurios iš dalies atsisako griežto Makso Weberio deterministinio socialinės stratifikacijos modelio.

Bourdieu socialinės praktikos teorija akcentuoja ir netolygų galios bei išteklių pasiskirstymą šiuolaikinėse visuomenėse, o tai yra svarbu siekiant paaiškinti pamatines sveikatos nelygybės priežastis ir pasekmes (Grineski, 2009). Be to, ši teorinė prieiga nagrinėja socialinės struktūros poveikį individo elgesiui, todėl suteikia tyrėjui galimybę įvertinti socialinės grupės arba makrosocialinio lygmens veiksnių poveikį individo sveikatos statuso ir mirtingumo rizikos diferenciacijai (Veenstra, 2007; Cockerham, 2007a; Cockerham, 2007b; Cockerham, 2013). Ši teorija sutelkia dėmesį į individo sukauptą kapitalą, o ne į tam tikrų išteklių trūkumą. Taip yra atveriamas kelias platesnei analizei, kurioje gali būti nagrinėjamos įvairios socialinio ir kultūrinio kapitalo formos bei skirtingų kapitalo rūšių sąveika (Pinxten, Lievens, 2014).

Remiantis P. Bourdieu socialinės praktikos teorija, į sveikatos sociologiją įvedama socialinės struktūros dimensija (Cockerham, 2013). Viena iš pagrindinių socialinės praktikos teorijos sąvokų yra *socialinio lauko*

(pranc. *champs sociaux*) sąvoka, kuri gali būti suvokiama kaip tam tikra socialinės struktūros dalis. *Socialinis sveikatos laukas* arba tiesiog *sveikatos laukas* gali būti apibrėžtas kaip socialinės struktūros dalis, tam tikra socialinių santykių visuma, kurioje veikia socialinės grupės, institucijos ir atskiri veikėjai, disponuojantys ištekliais, būtinais užtikrinti gerą individo sveikatą. Remiantis P. Bourdieu teorija, *sveikatos lauke* nuolat kintančias socialinių veikėjų pozicijas apibūdina *habitus* sąvoka, reiškianti *interiorizuotas struktūruojančias struktūras*, kurios organizuoja socialinių veikėjų praktikas ir daro įtaką tų praktikų suvokimui (Poviliūnas, 2010). Pats P. Bourdieu pateikia ne vieną *habitus* apibrėžimą, tačiau apibendrinant galima teigti, kad *habitus* – tai individo internalizuotos socialinio pasaulio, kuriame jis gyvena, patirtys (Korp, 2010). W. C. Cockerhamas (2013) teigia, kad *habitus* veikia kaip kognityvinis žemėlapis arba minčių aibė, kuri rutiniškai veda individą, atsižvelgdama į gyvenimo suteikiamas galimybes (arba M. Weberio teorijoje įvardijamus *gyvenimo šansus*).

Šiuolaikinėje sociologijoje itin svarbią vietą užima P. Bourdieu kapitalų teorija, akcentuojanti įvairių kapitalų tipų įtaką tiek individo padėčiai socialinėje hierarchijoje, tiek ir visuomenės socialinei stratifikacijai. P. Bourdieu (1986, 1987) savo darbuose išskiria keturias pagrindines kapitalo formas: kultūrinį, socialinį, ekonominį ir simbolinį kapitalą. Nepaisant to, kad P. Bourdieu kapitalų teorija plačiai taikoma socialiniuose moksluose, sveikatos nelygybės tyrimuose ši teorija pradėta taikyti tik pastaraisiais metais (Carpiano, 2006; Song, 2013; Pinxten, Lievens, 2014 ir kt.).

Gyventojų sveikatos ir mirtingumo sociodemografinės ir socioekonominės diferenciacijos tyrimų lauke dažniausiai taikomos kultūrinio, socialinio ir ekonominio kapitalo poveikio prieigos. Iš minėtų kapitalų formų išsiskiria institucionalizuotas kultūrinis kapitalas. Tai tokia kultūrinio kapitalo forma, kuri yra visuotinai pripažįstama, išduodant tam tikrą dokumentą, patvirtinantį įgytas žinias ir kompetencijas. Tai suteikia galimybę išmatuoti ir palyginti sukaupto institucionalizuoto kultūrinio kapitalo lygius tarp skirtingų individų (Bourdieu, 1986). Vienas iš institucionalizuoto išsilavinimo panaudojimo mirtingumo diferenciacijos tyrimuose pavyzdžių galėtų būti gyventojų mirtingumo rodiklių skirtumų įvertinimas atsižvelgiant į įgyto išsilavinimo grupes.

Svarbu pažymėti, kad išsilavinimas, įgytas ankstyvose gyvenimo stadijose, paverčiamas kitomis kapitalų rūšimis vėlesnėse gyvenimo stadijose. Išsilavinimas turi daug įtakos individo statusui visuomenėje, kitoms kapitalo formoms (ekonominiam ir simboliniam) bei priklausomybei ekonominio aktyvumo statuso ar profesijų grupėms.

Išsilavinimas yra unikalus sociodemografinis veiksnys, nes jo poveikis individo sveikatai (kartu ir mirtingumo rizikai) gali būti labai daugiaplanis ir nebūtinai tiesioginis. Kai kurie autoriai teigia, kad išsilavinimo poveikis individų sveikatai siejamas su *kumuliaciniu efektu*. Šis reiškinys gali būti apibūdinamas kaip gebėjimas generuoti daugybę mažesnių efektų, kurie vėliau susijungia į bendrą teigiamą efektą individo sveikatai (Mirowsky, Ross, 2003). Šias hipotezes galima susieti ir su anksčiau aptartu ilgalaikiu kultūrinio kapitalo kaupimu.

Johnas Mirowsky ir Catherine E. Ross (2003) išskiria tris pagrindines išsilavinimo kumuliacinio efekto formas:

- A) socioekonominę akumuliaciją;
- B) elgesio akumuliaciją;
- C) biologinę akumuliaciją.

Elgesio akumuliacija susijusi su individo polinkiu į sveiką gyvenimą. Aukštesnį išsilavinimą turintis individas turi daugiau žinių apie žalingų įpročių sukeltą neigiamą poveikį sveikatai, rūpinasi sveika mityba ir fiziniu aktyvumu. Kitas svarbus aspektas – įgytos žinios suteikia geresnes galimybes kontroliuoti gyvenimo įvykius (*kontrolės lokusas*). Aukštesnį išsilavinimą turintys asmenys įgyja daugiau galimybių suvokti kylančias grėsmes jų sveikatai ir turi daugiau galimybių pasirinkti tai, kas jiems naudinga. Suvokimas, kad pats gali kontroliuoti savo gyvenimą, suteikia daugiau pasitikėjimo savimi, mažina neigiamą streso poveikį sveikatai (Mirowsky, Ross, 1998).

Biologinė akumuliacija susijusi su individo fiziologija ir teigiamais bei neigiamais socialinės aplinkos efektais, kurie gali paveikti individo sveikatą. Išsilavinęs individas turi daugiau galimybių išvengti neigiamų biologinių efektų akumuliacijos – tokių kaip stresas, antsvoris ar kenksmingų medžiagų, galinčių neigiamai veikti organizmą darbo vietoje (Mirowsky, Ross, 1998). Išsilavinimo efektas individo sveikatą veikia trimis etapais. Visų pirma efektas pasklinda (angl. *permeate*) į įvairias individo gyvenimo sritis, tuomet šis efektas yra akumuliuojamas (angl. *accumulate*) ir taip jo poveikis individo sveikatai yra sustiprinamas (angl. *amplificate*) (Mirowsky, Ross, 2005).

Išsilavinimas turi tiesioginį ryšį ar net tiesiogiai lemia ir kitas individo socioekonominės dimensijas – ekonominio aktyvumo statusą ir profesiją. Tyrimai rodo, kad ilgalaikis nedarbas ir žemesnė profesijos grupė yra labai susieti su žemesniu išsilavinimu (Bartley ir Owen, 1996). Tai ypač išryškėja susidarius nepalankioms makroekonominėms sąlygoms – darbo visų pirma netenka mažiau išsilavinę ir nekvalifikuoti specialistai (Bartley ir Owen, 1996).

Psichosocialinio streso teorinės prielaidos

Vienas didžiausių kada nors atliktų su sveikata susijusios elgsenos tyrimų (Multiple Risk Factor Intervention Trial, 1982) patvirtino anksčiau minėto Whitehall tyrimo rezultatus. Šio tyrimo pradžioje tyrėjai kėlė prielaidą, kad pakeitus tam tikros pasirinktos rizikos grupės mitybos, rūkymo ir fizinio aktyvumo įpročius pakis ir šios grupės sergamumo bei mirtinumo rizika (Wilkinson, 1996). Tačiau po kelerių metų nuoseklių tyrimų buvo nustatyta, kad šių teigiamų gyvenenos pokyčių poveikis mirtinumo rizikai yra labai nedidelis (Wilkinson, 1996). Panašios išvados buvo gautos ir vertinant tarpvalstybinių mirtinumo skirtumų priežastis – su sveikata susijusios elgsenos skirtumai gali paaiškinti tik nedidelę jų dalį (Ginter, 1995). Per pastaruosius du dešimtmečius imta ieškoti alternatyvių hipotezių, galinčių paaiškinti mirtinumo raidos ypatumus postmoderniajame visuomenės raidos etape. Viena iš labiausiai teoriškai ir empiriškai pagrįstų teorijų – psichosocialinio streso teorija, kuri į savo schemą įtraukė ir su sveikata susijusią elgseną (Wilkinson, 1996). Stresas (tiek siaurąja, tiek ir plačiąja prasme) ėmė dominti mokslininkus ir dėl postmodernaus gyvenimo būdo ypatumų, kurie siejami su urbanistiniu gyvenimo stiliumi bei nuolatine įtampa.

Medicininio požiūriu stresą galime apibūdinti kaip „padidintą dvasinės būklės ir biologinio organizmo reakciją į tam tikrą išorinę stimuliaciją, kurios metu kyla nerimo ir baimės jausmas“ (Pearlin, 1989; Cockerham, 1995). Sociologiniu požiūriu streso fenomeną galima apibrėžti gerokai plačiau. Simbolinio interakcionizmo teorijos požiūriu streso formavimosi priežastis analizavo Cooley, Thomas ir Goffman (Cockerham, 1995). Cockerhamo požiūriu, socialinis interakcionizmas mato individą kaip kūrybingą, mąstantį organizmą, kuris gali savarankiškai pasirinkti vieną ar kitą elgsenos tipą, o ne mechaniškai priima socialinių procesų diktuojamas sąlygas (Cockerham, 1995). Tokiu būdu sureiškminamas suvokimo elementas jį laikant esminiu stresą sąlygojančiu veiksmu. Nuo to, kaip žmonės suvokia (vertina) save ir apibrėžia situacijas ar valdo savo įspūdžius, priklauso streso poveikio galimybės (Cockerham, 1995). Galima teigti, kad dažniausiai individai bando „susidoroti“ su stresu bandydami pakeisti savo situaciją, valdydami jos reikšmes (prasmes) arba stengiasi „įsprausti“ streso simptomus į priimtinius, valdomus rėmus (Pearlin, 1989).

Funkcionalizmo teorija svarbesniu laiko bendruomenės (ar jos grupių) poveikį individams (Cockerham, 1995). Šios teorijos pradininkas

Emile Durkheim sureiškina socialinius veiksnius ir apribojimus, kurie integruoja individus į socialinę bendruomenę: kuo bendruomenė yra labiau integruota, tuo joje stipresni individų kontrolės mechanizmai. Durkheimas savo veikle „Savižudybė“ išskiria kelis savižudybių tipus ir apibrėžia atitinkamus streso perdavimo mechanizmus bendruomenėje. Pastarųjų kelių dešimtmečių Lietuvos ir kitų posovietinių šalių kontekstui taikytina anominių savižudybių koncepcija, kurios plinta vykstant staigiams bendruomenės normų ir vertybių sistemų pokyčiams. Nusilpus bendruomenės kontrolės mechanizmams, jie daugiau neberiboja individų deviantinės elgsenos (savižudybių) (Durkheim, 1989).

Remiantis Durkheimu, bendruomenė per kolektyvinės sąmonės mechanizmus gali veikti ir atskirų individų stresinę būklę. Durkheimo požiūris ir savižudybių samprata „prigijo“ daug labiau nei simbolinio intereakcionizmo šalininkų hipotezės apie individą, „sąlyginai laisvą nuo išorinės aplinkos poveikio“. Funkcionalizmo požiūriu savižudybes galime vertinti ir kaip bendruomenės kuriamo streso paplitimo rodiklius ir kaip pačią bendruomenę apibūdinantį bruožą. *Anomie* reiškiniai ir anominės savižudybės yra būdingos besikeičiančioms visuomenėms, todėl savižudybių rodikliai iš dalies atspindi ir streso lygį. Todėl, nesant patikimų tyrimų duomenų apie streso paplitimą, savižudybių rodikliai gali netiesiogiai rodyti ir streso poveikį bendruomenėse ar jos grupėse (Durkheim, 1989; Cockerham, 1995).

Funkcionalizmo požiūriu rėmėsi ir kiti tyrinėtojai, kurie siejo sveikatos pokyčius su socioekonominėmis sąlygomis. Brenner (1987) teigė, kad ekonominė recesija turi didelę įtaką streso plitimui, o kartu tai veikia ir individo sveikatą, pavyzdžiui, ekonominių krizių periodais smarkiai padaugėja infarkto atvejų (Brenner, 1987). Stresą sukeliančiu veiksmu galima laikyti pagrindinių pragyvenimo reikmių (pavyzdžiui, maisto, drabužių, medicinos paslaugų ir pan.) trūkumą. Be to, tokiomis sąlygomis pažeidžiamas *pastangų-atlygio santykis* (kai, pavyzdžiui, individas negauna adekvataus atlyginimo ir nebegali atlikti savo socialinių vaidmenų) ir todėl prarandamas pasitenkinimo savimi ir savo socialiniu statusu jausmas (Siegrist, 2000). Remiantis šiomis idėjomis, buvo suformuluotas psichosocialinio streso apibrėžimas. Kaplan požiūriu, „psichosocialinis stresas – tai būseną, kurią lemia ryškėjantys prieštaravimai tarp individo poreikių (kuriuos savo ruožtu formuoja socialinė aplinka) ir ribotų individo resursų šiems poreikiams patenkinti“ (Kaplan, 1996).

Biologiniai psichosocialinio streso poveikio sveikatai mechanizmai iki galo nėra išaiškinti. Fiziologiniu požiūriu moksliniai duomenys rodo,

kad yra tiesioginis ryšys tarp psichosocialinio streso ir kraujotakos sistemos ligų bei savižudybių rizikos (House, 1974). Reikia pastebėti, kad psichosocialinio streso poveikis nebūtinai gali būti tiesioginis. Pavyzdžiui, žalingi įpročiai (nesaikingas alkoholio vartojimas, rūkymas) gali būti savotiška tarpine grandimi tarp psichosocialinio streso ir individo sveikatos (Wilkinson, 1996). Alkoholis, rūkymas ar nesaikingas maisto vartojimas gali tapti savotiškais streso malšinimo „įrankiais“, sukeliančiais (nors ir trumpalaikį) komforto ar „atlyginimo už pastangas“ jausmą (Wilkinson, 1996; Siegrist, 2000). Kitaip tariant, toks psichosocialinio poveikio sveikatai modelis į savo schemą sėkmingai integruoja ir gyvenimo stiliaus komponentą kaip tarpinę ar jungiamąją grandį.

Gyvenimo šansų skirtumai tarp socialinių gyventojų grupių gali formuoti gyvenimo pasirinkimų galimybių nelygybes. Tokios visuomenės socialinės diferenciacijos pasekmė – auganti įtampa (psichosocialinis stresas) mažiau „privilegiuotose“ socialinėse grupėse, o tai atitinkamai tiesiogiai ir netiesiogiai veikia individų elgsenos pasirinkimus. Jeigu socialinės paramos resursai taip pat yra labai riboti, pastarųjų individų reakcija į psichosocialinį stresą gali būti išreikšta (auto)destrukcijos arba „kompensacinėmis“ (pavyzdžiui, nesaikingas alkoholio vartojimas) priemonėmis. Taigi riboti žemesnio socialinio statuso grupių gyvenimo šansai ne tik neleidžia adaptuoti sveikesnius gyvenimo stilius, tačiau psichosocialinio streso priemonėmis gali sąlygoti autodestrukcinės elgsenos apraiškas.

Epidemiologinių tyrimų duomenys patvirtina prielaidas, kad tiek tiesioginis, tiek ir netiesioginis psichosocialinis stresas labiau veikia mažiau išsilavinusius ir labiau nekvalifikuotus gyventojus. Tyrimai patvirtina didesnę psichosocialinio streso riziką žemesnio socialinio statuso (žemesnio išsilavinimo, dirbančių nekvalifikuotą rankinį darbą) gyventojų grupėse. Ši padidėjusi rizika yra susijusi su didesne neigiamų gyvenimo įvykių ir stresorių tikimybe, prastesne gyvenimo aplinka, mažesniais asmeniniais finansiniais resursais ir žiniomis (kaip rasti išeiti stresinėse situacijose), žemesne gyvenimo kontrolės savijauta (Pearlin ir kt., 2005; Browning ir Cagney, 2003; Mirowsky, Ross, 2003). Siegrist (2000, 2005) atlikti tyrimai rodo, kad aukštesnis mirtingumo lygis nekvalifikuotų darbininkų grupėje yra susijęs su aukštesniu psichosocialiniu stresu, kurį savo ruožtu daugiausia lemia itin mažas *pastangų-atlygio santykis*. Vilniuje (Lietuva) ir Linčiopinge (Švedija) atlikto LiVicordia epidemiologinio suaugusių vyrų mirtingumo nuo išeminės širdies ligos skirtumų tyrimo duomenimis, nekvalifikuotą rankinį darbą dirbantys vyrai taip pat turėjo mažesnius bio-

loginius atsparumo streso poveikiui rodiklius nei kvalifikuotą nerankinį darbą dirbantys vyrai (Kristenson ir kt., 2001). Socialinis kapitalas (pavyzdžiui, šeimos ryšiai ir susiję socialinės paramos mechanizmai) yra taip pat susijęs su psichosocialinio streso lygiu ir jo kontroliavimo galimybėmis.

Gyventojų mirtingumas ir socialinis kapitalas: santuokinio statuso svarba

Remiantis P. Bourdieu (1986, 1987), socialinis kapitalas, kurį nusako asmens socialinių santykių ir ryšių tinklas, taip pat užima labai svarbią vietą individo gyvenimo socialinėje trajektorijoje. Gyventojų mirtingumo diferenciacijos veiksnių tyrimuose dažniausiai taikoma tik viena ir griežtai apibrėžta individo socialinio kapitalo dimensija – šeimos ryšiai (oficialusis santuokinis statusas). Individo požiūriu, šeima užima ypatingą vietą, nes būtent šiai asmeninei erdvei būdingi artimiausi ryšiai, tinklaveika ir socialinė parama. Mokslininkai, remdamiesi tyrimų duomenimis, akcentuoja „apsauginę“ santuokos reikšmę.

Santuokoje per socialinės kontrolės ir paramos mechanizmus formuojami tvaresni sveikos gyvensenos įpročiai bei efektyviau susidorojama su psichosocialinio streso iššūkiais (Goldman, 2001; Blomgren ir kt., 2012). Nagrinėjant santuokos ir geros sveikatos santykio priežastinius mechanizmus taip pat nustatyta, kad santuoka gali veikti ir kaip svarbus ekonominės paramos veiksnys (Goldman, 2001). Kita vertus, gyvenimas ne santuokoje ir (ypač) santuokos nutraukimas ar sutuoktinio praradimas yra siejamas su staigiu streso poveikiu sveikatai, lemiančiu mirtingumo nuo kai kurių mirties priežasčių rizikos padidėjimą, ir kitais mirtingumo riziką didinančiais nepalankiais veiksniais, pavyzdžiui, socialinės ir ekonominės paramos praradimu (Smith, Zick, 1994). Įvairiose šalyse atlikti tyrimai patvirtina gyvenančių oficialioje ar net neregistruotoje santuokoje pranašumus – mažesnį mirtingumą, ilgesnę vidutinę tikėtiną gyvenimo trukmę ir geresnius subjektyvios ir objektyvios sveikatos rodiklius (Robards ir kt., 2012).

Mirtingumo skirtumų pagal tautybę ir miesto-kaimo gyvenamąją vietą veiksniai

Dėl įvairiose šalyse taikomų tautybės ir miesto bei kaimo vietovių apibrėžimų skirtumų gerokai sunkiau interpretuoti gyventojų mirtingumo skirtumus pagal tautybę ir miesto-kaimo gyvenamąją vietą. **Tautybė** dažniausiai apibrėžiama kaip nekintantis veiksnys (nors individualus savo tautybės suvokimas gali kisti). Priklausomai nuo šalies konteksto, priklausomai

mybė tautybės grupei gali būti taip pat siejama su nevienodais gyvenimo šansais, struktūriniais apribojimais, kurie savo ruožtu lemia sveikatos statuso ir mirtingumo rizikos skirtumus. Kita vertus, tautybė gali būti siejama ir su paveldimais kultūriniais veiksniais bei tradicijomis, kurios taip pat lemia individų su sveikata susijusių elgsenos modelių pasirinkimus, socialinės paramos mechanizmus ir išgyvenimo stresinėse situacijose strategijas.

Miesto ir kaimo gyvenamosios vietos poveikis dažnai siejamas su specifiniais urbanizacijos proceso raidos bruožais, miesto ir kaimo gyventojų sudėtimi pagal sociodemografinės ir socioekonominės charakteristikas (pavyzdžiui, pagal išsilavinimą ir užimtumo pobūdį), aplinkosaugos veiksniais bei kultūriniais skirtumais (gyvenimo stilių) (Leonavičius ir Jasilionis, 2007). Socioekonominės ir epidemiologinės raidos netolygumai bei nevienodas sveikatos apsaugos sistemos paslaugų prieinamumas (kurios galima interpretuoti kaip svarbius struktūrinius ribojančius faktorius) taip pat lemia miesto-kaimo gyventojų mirtingumo skirtumus (Woods, 2003; Jasilionis, 2003).

Gyventojų sveikatos ir mirtingumo skirtumų tyrimų išvadose dažnai rekomenduojama, kad siekiant objektyviai įvertinti tikruosius „išgrynintus“ tautybės ir miesto bei kaimo gyvenamosios vietos kintamųjų poveikius, būtina pašalinti bent svarbiausių struktūrinių charakteristikų (pavyzdžiui, amžiaus ir išsilavinimo) skirtumų poveikį.

Gyventojų mirtingumo diferenciacija ir natūrali/socialinė atranka

Natūraliosios arba sveikatos atrankos hipotezė yra paremta prielaida, kad socialiniai mirtingumo skirtumai gali būti paaiškinti sveikatos kaip formuojančio socialines grupes mechanizmo poveikiu (Goldman, 1993, 2001). Remiantis šiuo požiūriu sociodemografinės ir socioekonominės grupės iš dalies formuojamos natūralios (sveikatos)/socialinės atrankos būdu. Todėl dauguma prastos sveikatos individų lieka žemesnio statuso (padidintos rizikos) grupėse ir tai lemia aukštesnius šių gyventojų grupių mirtingumo rodiklius (Stronks, 1997; Leonavičius ir Jasilionis, 2007). Prastesnės sveikatos individai turi daug mažesnius šansus patekti į aukštesnio statuso socialines grupes, priešingai, egzistuoja nemaža galimybė „nukristi“ į dar žemesnį statusą (Stronks, 1997). Netiesioginė atranka vyksta per medijuojančius mechanizmus – tėvų socioekonominį statusą ar kitas gyvenimo kelio aplinkybes.

„Klasikiniu“ sveikatos atrankos pavyzdžiu laikomi mirtingumo skirtumai pagal santuokinį statusą. Teigiama, kad žemesni vedusių/ištekėjusių mirtingumo rodikliai yra sveikatos atrankos padarinys: prastesnės sveika-

tos individai tiesiog lieka už vedybinės rinkos ribų – tai yra turi daug mažiau šansų susirasti partnerį ir sukurti šeimą (Goldman, 1993). Be to, atranka gali remtis nebūtinai sveikatos statusu, bet ir kitomis individo savybėmis – su sveikata susieta elgsena (alkoholio vartojimas, rūkymas), emociniu stabilumu ar pajamomis (Goldman, 1993, 2001). Tokie patys atrankos mechanizmai gali lemti ir skyrybas. Dėl atrankos mechanizmo poveikio prastesnės sveikatos individai koncentruojasi nesusituokusių statusuose (vieniši, išsiskyrę), o geresnės – tarp vedusių/ištekėjusių.

West ir Wilkinson susistemino ir suskirstė sveikatos atrankos mechanizmus į tiesioginius ir netiesioginius. Sveikatos atranka veikia tiesiogiai, kai formuojant socialines grupes remiamasi išimtinai individo sveikatos statusu. Netiesioginė sveikatos atranka vyksta per sveikatos statusą veikiančius veiksnius (išsilavinimą ar požiūrį į savo sveikatą, kuris savo ruožtu veikia su sveikata susietą elgseną) (Wilkinson, 1986). Tiesioginė sveikatos atranka gali būti susieta su sveikatos statusu vaikystėje ar paauglystėje: pavyzdžiui, ilgas ligos periodas gali būti susietas su išsilavinimo šansų sumažėjimu (dėl mokyklos nelankymo). Tokiu būdu priklausomybė lemia mažesnes darbo pasirinkimo galimybes (West, 1991). Anglijoje atlikto tyrimo (The National Survey of Health and Development) rezultatai rodo, kad vaikystėje sirgę berniukai turi mažesnius šansus patekti į aukštesnio statuso socialinę grupę (Wadsworth, 1986). Tačiau kiti tyrinėtojai teigia, kad pastarasis efektas yra palyginti nežymus ir negali smarkiau lemti socialinių skirtumų vyresniame amžiuje (Blane, Smith, Bartley, 1993). Marmot ir McDowel taip pat teigė, kad remiantis sveikatos atrankos argumentais neįmanoma visiškai paaiškinti socialinių sveikatos netolygumų. Viena iš tokių abejonių priežasčių – socialinių mirtingumo skirtumų dinamiškumas (Marmot, McDowel, 1986).

Sveikatos atrankos hipotezę galima pritaikyti ir miesto-kaimo arba regioninių mirtingumo skirtumų atveju, pavyzdžiui, vykstant selektyviai sveikų individų migracijai į „gerus“ regionus, o prastesnės sveikatos – į „blogus“ (Marmot, 1999). Galima teigti, kad sveikatos atranka galėjo turėti didesnę įtaką ir Lietuvos miesto-kaimo gyventojų sveikatos skirtumų formavimuisi, ypač intensyvios migracijos iš miesto į kaimą sąlygomis: iš kaimo į miestą labiau migravo sveikesni, dinamiškesni gyventojai, o pasiliko silpnesnės sveikatos, pasyvesni žmonės (Jasilionis, 2003).

5.1.3. Lietuvos gyventojų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės ir mirtingumo pokyčiai 2000–2014 m.

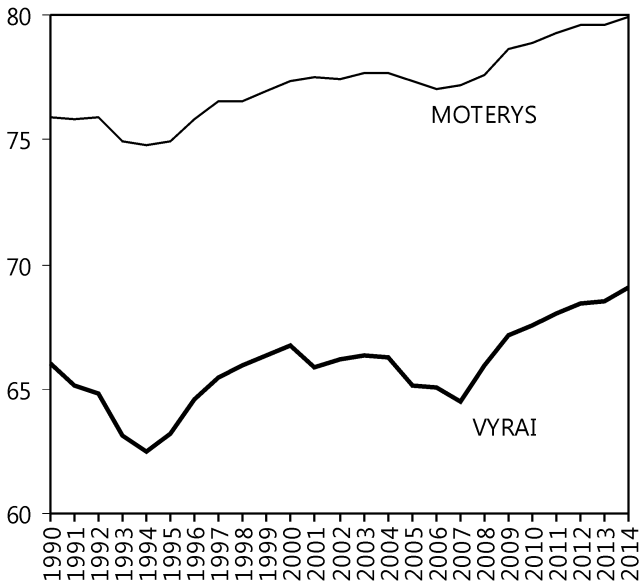
Prieštaringi vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės pokyčiai

Siekiant geriau suprasti šiuolaikinių gyventojų mirtingumo pokyčių dėsningumus, būtina juos vertinti ilgesnėje istorinėje perspektyvoje. Tyrimai rodo, kad nuo septinto dešimtmečio vidurio Lietuvos (kaip ir visos Sovietų Sąjungos) gyventojų mirtingumo raida įgavo skirtingus nei kitų išsivysčiusių industrinių šalių bruožus. Nuo XX a. septinto dešimtmečio pabaigos, daugumoje išsivysčiusių šalių vidutinei tikėtinaai gyvenimo trukmei (VTGT) nuosekliai augant, Lietuvos vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės rodikliai mažėjo (vyrų) arba stagnavo, išliko beveik to paties lygio (moterų). Nukrypus nuo epidemiologinės raidos modelio, Lietuvoje susiformavo specifinis „sovietinis“ mirtingumo modelis, kuriam būdingas padidėjęs priešlaikinis (darbingo amžiaus gyventojų) mirtingumo lygis (Stankūnienė, Jasilionis, 2002). Ankstesniais tyrimais nustatyta, kad „sovietinį“ mirtingumo modelį geriausiai apibūdina ne vien bendrasis mirtingumo ar vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės lygis, o mirtingumo pokyčių selektyvumas ir ženkliai diferenciacija pagal sociodemografinius požymius. Aukštą Lietuvos bendrojo mirtingumo lygį sovietmečiu nemažai lėmė kai kurių gyventojų grupių (kaimo gyventojų, menkliau išsilavinusių ir nevedusių/netekėjusių) itin nepalanki sveikatos situacija (Jasilionis ir kt., 2006).

Vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės (VTGT) tyrimai rodo, kad nepaisant spartaus ekonominio augimo ir pozityvių politinių permainų (įstojimo į NATO ir ES), Lietuvos gyventojų mirtingumo pokyčiai 2000–2007 m. (t. y. iki ekonominės krizės) išliko labai prieštaringi (Jasilionis ir kt., 2011). Palyginti nuoseklų ir spartų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės augimą 1995–2000 m. pakeitė stagnacija, svyravimai ir net situacijos blogėjimas (5.2 pav.). Šiuo periodu vyrų VTGT sumažėjo beveik 2 metais, o moterų VTGT nepakito. 2007 m. vyrų vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė nukrito iki 1992 m. lygio ir buvo net apie 3 metus žemesnė nei XX a. septinto dešimtmečio viduryje. Ekonominės krizės įkarštyje (2008–2009 m.) ir pokriziniu periodu (2010–2014 m.) vyrų ir moterų vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė augo. Šis progresas buvo ypač spartus periodo pradžioje, o 2012–2013 m. VTGT augimo tempai kiek sulėtėjo. Nors nuo 2007 iki 2014 m. Lietuvos vyrų ir moterų VTGT rodikliai žymiai padidėjo (atitinkamai 4,6 ir 2,7 metų), vyrų VTGT išliko

trumpiausia visoje Europos Sąjungoje (PSO 2015). Remiantis naujausiais (2014 m.) duomenimis, Lietuvos vyrų VTGT buvo 69,1 metų, o moterų – 79,9 metų (Statistikos departamentas 2015). Iki šiol pagal šį rodiklį Lietuvos vyrai gyvena vidutiniškai 10 metų, o moterys beveik 5 metais trumpiau nei penkiolikoje ES šalių-senbuvų (PSO 2015). Šis atotrūkis yra ženklus ir lyginant Lietuvos ir dvylikos naujųjų ES šalių vyrų VTGT rodiklius (apie 3 metus).

5.2 pav. Lietuvos vyrų ir moterų vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė 1990–2014 m.

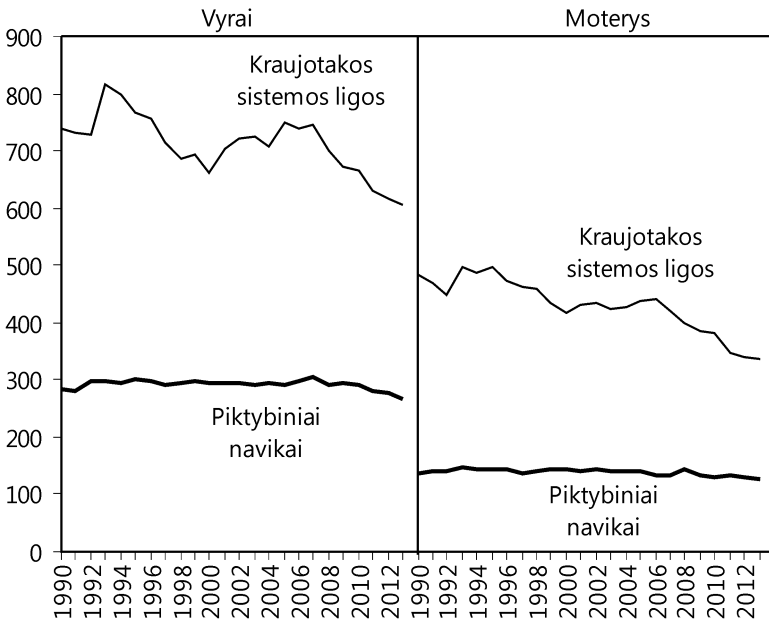
Šaltiniai: autorių skaičiavimai pagal Statistikos departamento duomenis.

Mirtingumas dėl pagrindinių mirties priežasčių: trumpa apžvalga

Epidemiologinio perėjimo teorijos modelio kontekste vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės pokyčius labiausiai lemia mirties priežasčių struktūroje dominuojančios mirties priežastys. Remiantis naujausiais Higienos instituto Sveikatos informacijos centro duomenimis 2014 m. net 84,2 proc. Lietuvos gyventojų mirė dėl trijų mirties priežasčių: kraujotakos sistemos ligų, piktybinių navikų ir išorinių mirties priežasčių. 2014 m. nuo kraujotakos sistemos ligų mirė 56 proc. visų mirusiųjų, nuo piktybinių navikų – 19,9 proc., dėl išorinių mirties priežasčių – 8,3 proc.

Ankstesni Lietuvos tyrimai patvirtina prielaidą, kad Lietuvos (kaip ir daugelio kitų išsivysčiusių industrinių šalių) vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės pokyčius lemia *kraujotakos sistemos ligos* (Jasilionis, 2003; Stankūnienė, Jasilionis, 2011). Nustatyta, kad XX a. septintame dešimtmetyje, Lietuvai „įstrigus“ trečiame epidemiologinio perėjimo etape, skirtingai nuo ES šalių-senbuvų, Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumas dėl kraujotakos sistemos ligų augo arba stagnavo (Stankūnienė, Jasilionis, 2011). Šios mirties priežastys daugiausia lėmė ir 2000–2007 m. stebėtus prieštarigus vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės pokyčius. Nors 2007–2013 m. buvo stebimas situacijos gerėjimas (5.3 pav.), mirtingumo dėl šių mirties priežasčių lygis išliko beveik tris kartus didesnis nei 17 ES šalių-senbuvų (PSO 2015).

5.3 pav. Lietuvos vyrų ir moterų standartizuoti mirtingumo dėl kraujotakos sistemos ligų ir vėžio rodikliai (100 tūkst. gyv.), 1990–2013 m.

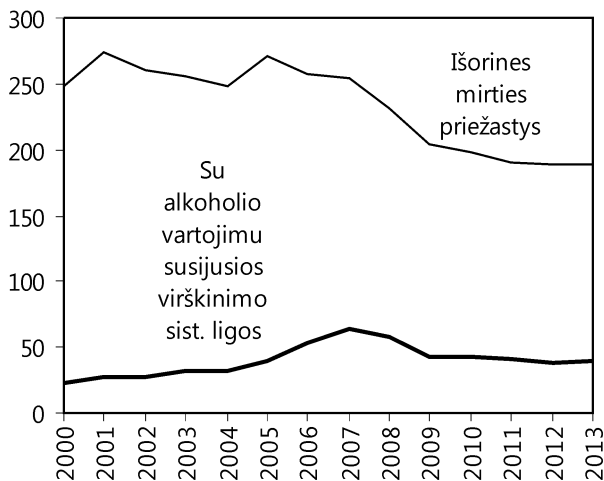

Nors vėžys mirties priežasčių struktūroje užima antrą vietą, šios mirties priežasties įtaka pastarojo dešimtmečio vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės pokyčiams buvo palyginti nedidelė (Jasilionis ir kt., 2011). Lyginant su kitomis mirties priežastimis, mirtingumo nuo vėžio

dinamika yra gerokai stabilesnė (5.3 pav.). Gyventojų mirtingumo rodikliai nuo šios mirties priežasties iki XX a. devinto dešimtmečio buvo net mažesni nei penkiolikoje ES šalių-senbuvų. Tačiau 2000–2013 m. Lietuvos gyventojų mirtingumas nuo vėžio išliko beveik to paties lygio (išskyrus nežymius svyravimus), o penkiolikoje ES šalių-senbuvų – nuosekliai mažėjo. Remiantis 2011–2012 m. PSO duomenimis, Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo nuo vėžio rodikliai buvo atitinkamai apie 30 ir 10 proc. didesni nei penkiolikoje ES šalių-senbuvų, o lyginant su 17 naujųjų ES šalių vidurkiu šie skirtumai buvo nedideli (PSO 2015). Kita vertus, bendri mirtingumo nuo vėžio rodikliai maskuoja itin nepalankią situaciją vertinant kai kurias vėžio lokalizacijas. Lietuva iš kitų ES šalių išsiskiria mažesniais moterų ir gerokai didesniais vyrų mirtingumo nuo plaučių vėžio rodikliais, o mirtingumas nuo gimdos kaklelio vėžio yra vienas didžiausių Europoje (Smalyte ir Kurtinaitis, 2007; Smalytė, 2011).

Išorinės mirties priežastys, trečios pagal svarbą Lietuvos gyventojų mirties priežasčių struktūroje, lėmė staigius ir dramatiškus Lietuvos vyrų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės pokyčius XX a. devintame ir dešimtame dešimtmečiais (Stankūnienė, Jasilionis, 2011). Nors nuo 2005 m. vyrų mirtingumo lygis nuo šių priežasčių mažėjo, jis apie 5 kartus viršija senųjų ES šalių vidurkį (PSO 2015). Nerimą kelia ir tai, kad nuo 2010 m. yra stebimas mirtingumo lygio mažėjimo tempų sulėtėjimas (5.4 pav.). Vyrų mirtingumo dėl išorinių mirties priežasčių lygis ilgą laiką buvo susijęs su besaikiu alkoholio vartojimu (Jasilionis, 2003). Todėl neatsitiktinai iš visų kitų mirties priežasčių savo svarba VTGT pokyčiams nuo 2000 m. išsiskiria su *alkoholio vartojimu susijusios virškinimo sistemos ligos* (kepenų cirozė ir alkoholinė kepenų liga). Mirtingumo dėl šių mirties priežasčių augimas (2000–2007 m.) ir mirtingumo dėl apsinuodijimo alkoholiu stabilizavimasis rodo, kad iš esmės pasikeitė alkoholio vartojimo modelis ir ėmė dominuoti legalus ir lengvai prieinamas alkoholis (Jasilionis ir kt., 2011). Iškart po antialkoholinių įstatymų priėmimo (2008–2009 m.) vyrų mirtingumas dėl su alkoholio vartojimu susijusių virškinimo sistemos ligų staigiai sumažėjo, atitinkamai paspartėjo ir mirtingumo dėl išorinių mirties priežasčių mažėjimas (5.4 pav.). Tačiau kaip ir išorinių mirties priežasčių atveju, 2012–2013 m. šie pozityvūs pokyčiai gerokai sulėtėjo.

5.4 pav. Lietuvos vyrų standartizuoti mirtingumo dėl išorinių mirties priežasčių ir su alkoholio vartojimu susijusių virškinimo sistemos ligų (kepenų cirozės ir alkoholinės kepenų ligos) mirties priežasčių rodikliai (100 tūkst. gyv.), 1990–2013 m.

5.2. Lietuvos gyventojų mirtingumo pagal priežastis diferenciacija

Lietuvos gyventojų mirtingumo sociodemografinės ir socioekonominės diferenciacijos tyrimo empirinis pagrindas – su 2011 m. gyventojų surašymu sujungti longitudiniai mirtingumo duomenys. Tyrime buvo taikomas dvejų metų ir dešimties mėnesių stebėjimo periodas (nuo 2011 m. kovo 1 d. iki 2013 m. gruodžio 31 d.).

Šiame skyriuje aptariami santykiniai mirtingumo skirtumų rodikliai (Puasono regresijos mirtingumo rodiklių santykiai (MRS)), rodantys, kiek kartų mirtingumo lygis tiriamose išsilavinimo, ekonominio aktyvumo statuso, santuokinio statuso, tautybės ir gyvenamosios vietos grupėse viršija mirtingumo lygį atitinkamose šių kintamųjų lyginamosiose grupėse. Lyginamosiomis grupėmis laikėme: aukštojo išsilavinimo grupę (vertinant skirtumus pagal išsilavinimą), ekonomiškai aktyvių ir dirbančių grupę (vertinant skirtumus pagal ekonominį aktyvumo statusą), vedusių/ištekėjusių grupę (vertinant skirtumus pagal santuokinį statusą), lietuvių tautybės grupę (vertinant skirtumus pagal tautybę) ir miesto gyventojus (vertinant skirtumus pagal gyvenamąją vietą). Mirtingumo rodiklių santykiai pagal išsilavinimą, santuokinį statusą, tautybę ir gyve-

namąją vietą buvo taikomi 30 metų ir vyresnių gyventojų grupėms, o vertinant mirtingumo skirtumus pagal ekonominio aktyvumo statusą – 30–59 metų gyventojų grupei. Tyrimui buvo atrinktos svarbiausios mirties priežasčių grupės ir specifinės mirties priežastys.

Mirtingumo dėl visų mirties priežasčių skirtumai

5.1 lentelėje apibendrinti tyrimo rezultatai rodo, kad santykiniai mirtingumo dėl visų mirties priežasčių rodikliai labiausiai skiriasi pagal išsilavinimą ir santuokinį statusą, o pagal tautybę ir gyvenamąją vietą mirtingumo diferenciacija mažiau reikšminga. 30 metų ir vyresnių gyventojų amžiaus grupėje vyrų ir moterų, kurių išsilavinimas žemesnis nei vidurinis, mirtingumas du kartus ir daugiau kartų viršija aukštojo išsilavinimo grupės mirtingumo lygį.

5.1 lentelė. 30 metų ir vyresnių Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo dėl visų mirties priežasčių rodiklių santykiai (MRS) pagal išsilavinimą, santuokinį statusą, tautybę ir gyvenamąją vietą, 2011–2013 m.

	Vyrai		Moterys	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
<i>Išsilavinimas</i>				
Aukštasis (lyg. gr.)	1		1	
Vidurinis	1,64	1,59–1,69	1,41	1,36–1,45
Žemesnis nei vidurinis	2,24	2,17–2,30	1,93	1,86–1,99
<i>Santuokinis statusas</i>				
Vedę/ištekėjusios (lyg. gr.)	1		1	
Niekada nevedę/netekėjusios	2,19	2,13–2,26	1,77	1,71–1,83
Išsiskyrę/išsiskyrusios	1,82	1,77–1,87	1,30	1,26–1,35
Našliai/našlės	1,63	1,59–1,67	1,52	1,49–1,56
<i>Tautybė</i>				
Lietuvis/lietuvė (lyg. gr.)	1		1	
Rusas/rusė	1,13	1,10–1,17	1,12	1,09–1,15
Lenkas/lenkė	1,23	1,19–1,27	1,15	1,12–1,19
Kita	0,94	0,90–0,99	1,07	1,03–1,12
<i>Gyvenamoji vieta</i>				
Miestas (lyg. gr.)	1		1	
Kaimas	1,27	1,25–1,29	1,14	1,12–1,16

Pastabos: lyg. gr. – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetui); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Mirtingumo skirtumai pagal santuokinį statusą yra panašūs į išsilavinimo atveju nustatytus skirtumus. Didžiausia (du kartus didesnė nei vedusių/ištekėjusių) mirtingumo rizika buvo nustatyta niekada nevedusių vyrų ir netekėjusių moterų grupėse, panaši padidėjusi mirtingumo rizika buvo stebima ir išsiskyrusių vyrų grupėje. Išsiskyrusių moterų bei našlių vyrų ir moterų mirtingumo rodiklių santykiai yra mažesni.

Mažiausi mirtingumo skirtumai buvo nustatyti pagal tautybę. Kiek didesnė (23 proc. ir 15 proc.) mirtingumo rizika yra būdinga lenkų tautybės vyrams ir moterims, o rusų vyrų ir moterų mirtingumas buvo tik 12–13 proc. didesnis nei lietuvių vyrų ir moterų.

Mirtingumo skirtumai pagal gyvenamąją vietą buvo reikšmingesni vyrams: kaimo vyrų mirtingumas 1,3 karto viršijo miesto vyrų mirtingumą. Kaimo moterų mirtingumo atotrūkis nuo miesto moterų mirtingumo lygio buvo dvigubai mažesnis (5.1 lentelė).

5.2 lentelėje yra pateikti duomenys apie darbingo amžiaus vyrų ir moterų mirtingumo skirtumus pagal ekonominio aktyvumo statusą. Galima pastebėti, kad ši amžiaus grupė išsiskiria itin dideliais mirtingumo skirtumais. Ypač nepalankiais mirtingumo rodikliais, 7–10 kartų viršijančiais ekonomiškai aktyvių dirbančių vyrų ir moterų mirtingumo lygi, išsiskiria ekonomiškai neaktyvūs, turintys negalią vyrai ir moterys. Labai padidėjusi mirtingumo rizika būdinga ir bedarbiams vyrams bei moterims ir kitiems ekonomiškai neaktyviems gyventojams.

5.2 lentelė. *Darbingo (30–59 metų) amžiaus Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo dėl visų mirties priežasčių rodiklių santykiai (MRS) pagal ekonominio aktyvumo statusą, 2011–2013 m.*

<i>Ekonominio aktyvumo statusas</i>	Vyrai		Moterys	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
Ekonomiškai aktyvūs, dirbantys (<i>lyg. gr.</i>)	1		1	
Ekonomiškai aktyvūs, bedarbiai	3,45	3,30–3,60	3,40	3,14–3,67
Ekonomiškai neaktyvūs, su negalia	7,04	6,72–7,38	9,67	9,02–10,37
Ekonomiškai neaktyvūs, kiti	3,46	3,23–3,71	3,01	2,73–3,32

Pastabos: *lyg. gr.* – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetui); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Mirtingumo nuo infekcinių ligų skirtumai

Gyventojų mirtingumo dėl šių priežasčių skirtumų vertinimą apsun- kina maži mirčių skaičiai. Nors daugelio nustatytų mirtingumo rodiklių santykių pasikliautiniai intervalai yra labai platūs, ši informacija išryškina gyventojų grupes, kuriose yra itin paplitusios nepalankios gyvenimo ir sanitarinės sąlygos. 5.3 lentelėje pateikti duomenys rodo, kad 30 metų ir vyresnių gyventojų amžiaus grupėje vyrų ir moterų, kurių išsilavinimas žemesnis nei vidurinis, mirtingumas net daugiau nei keturis kartus viršija aukštojo išsilavinimo grupės mirtingumo lygį.

5.3 lentelė. 30 metų ir vyresnių Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo nuo infekcinių ligų rodiklių santykiai (MRS) pagal išsilavinimą, santuokinį statusą, tautybę ir gyvenamąją vietą, 2011–2013 m.

	Vyrų		Moterų	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
Išsilavinimas				
Aukštasis (lyg. gr.)	1		1	
Vidurinis	2,26	1,74–2,93	1,79	1,29–2,47
Žemesnis nei vidurinis	4,26	3,26–5,57	2,86	2,06–3,98
Santuokinis statusas				
Vedę/ištekėjusios (lyg. gr.)	1		1	
Niekada nevedę/netekėjusios	4,01	3,31–4,87	2,29	1,70–3,09
Išsiskyrę/išsiskyrusios	2,54	2,11–3,07	1,48	1,11–1,98
Našliai/našlės	2,24	1,79–2,81	1,55	1,24–1,93
Tautybė				
Lietuvis/lietuvė (lyg. gr.)	1		1	
Rusas/rusė	1,13	0,88–1,47	0,97	0,70–1,33
Lenkas/lenkė	1,33	1,04–1,70	0,96	0,69–1,34
Kita	1,03	0,72–1,48	1,04	0,66–1,64
Gyvenamoji vieta.				
Miestas (lyg. gr.)	1		1	
Kaimas	1,55	1,35–1,78	1,10	0,92–1,31

Pastabos: lyg. gr. – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetui); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Mirtingumo skirtumai pagal santuokinį statusą yra mažesni. Didžiausia (keturis kartus didesnė nei vedusių) mirtingumo rizika buvo nustatyta niekada nevedusių vyrų grupėje, o atitinkamas niekada netekėjusių moterų rodiklis viršijo du kartus. Reikšmingi (viršijantys du kar-

tus) skirtumai buvo pastebėti išsiskyrusių ir našlių vyrų grupėse, o atitinkamose moterų grupėse mirtingumo atotrūkis yra gerokai mažesnis.

Vertinant mirtingumo nuo infekcinių ligų skirtumus pagal tautybę daugeliu atvejų buvo gauti statistiškai nepatikimi skirtumai. Vienintelė išimtis – padidėjusi lenkų vyrų mirtingumo rizika. Statistiškai patikimi mirtingumo skirtumai pagal gyvenamąją vietą buvo tik vyrų grupėje: kaimo vyrų mirtingumas 1,6 karto viršijo miesto vyrų mirtingumą.

5.4 lentelėje pateikti duomenys rodo, kad darbingo amžiaus vyrų ir moterų mirtingumo nuo infekcinių ligų skirtumai pagal ekonominio aktyvumo statusą dažnai siekia dviženklis skaičius. Kaip ir bendrojo mirtingumo atveju, ypač nepalankiais mirtingumo rodikliais išsiskiria ekonomiškai neaktyvūs, turintys negalią vyrai ir moterys. Tačiau ir bedarbių mirtingumo rodiklių santykiai yra artimi (vyrų) ar net viršija (moterų) dešimt kartų.

5.4 lentelė. Darbingo (30–59 metų) amžiaus Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo nuo infekcinių ligų rodiklių santykiai (MRS) pagal ekonominio aktyvumo statusą, 2011–2013 m.

<i>Ekonominio aktyvumo statusas</i>	Vyrai		Moterys	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
Ekonomiškai aktyvūs, dirbantys (<i>lyg. gr.</i>)	1		1	
Ekonomiškai aktyvūs, bedarbiai	8,13	5,97–11,07	11,61	6,29–21,44
Ekonomiškai neaktyvūs, su negalia	21,19	15,43–29,10	36,78	20,21–66,95
Ekonomiškai neaktyvūs, kiti	10,53	7,05–15,75	8,00	3,85–16,60

Pastabos: *lyg. gr.* – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetui); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Mirtingumo nuo navikų (visų navikų lokalizacijų) skirtumai

Vėžys – antra pagal svarbą mirties priežastis Lietuvoje. Tarptautiniai tyrimai rodo, kad tik kai kurių lokalizacijų navikams yra būdinga socioekonominė ar sociodemografinė diferenciacija. 5.5 lentelėje pateikti duomenys rodo, kad Lietuvai yra būdingi palyginti dideli mirtingumo nuo navikų skirtumai pagal išsilavinimą. 30 metų ir vyresnių vyrų amžiaus grupėje šie skirtumai siekia beveik du kartus. Moterų su žemesniu nei vidurinis išsilavinimas mirtingumo atotrūkis yra gerokai mažesnis (5.5 lentelė).

5.5 lentelė. 30 metų ir vyresnių Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo nuo navikų (visų navikų lokalizacijų) rodiklių santykiai (MRS) pagal išsilavinimą, santuokinį statusą, tautybę ir gyvenamąją vietą, 2011–2013 m.

	Vyrai		Moterys	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
Išsilavinimas				
Aukštasis (lyg. gr.)	1		1	
Vidurinis	1,55	1,46–1,65	1,17	1,10–1,25
Žemesnis nei vidurinis	1,85	1,74–1,96	1,24	1,16–1,32
Santuokinis statusas				
Vedę/ištekėjusios (lyg. gr.)	1		1	
Niekada nevedę/netekėjusios	1,22	1,12–1,33	1,32	1,21–1,43
Išsiskyrę/išsiskyrusios	1,21	1,14–1,28	1,19	1,11–1,27
Našliai/našlės	1,22	1,15–1,28	1,23	1,17–1,30
Tautybė				
Lietuvis/lietuvė (lyg. gr.)	1		1	
Rusas/rusė	1,07	1,00–1,14	1,11	1,03–1,19
Lenkas/lenkė	1,04	0,97–1,12	0,96	0,89–1,04
Kita	0,95	0,86–1,05	0,94	0,84–1,06
Gyvenamoji vieta				
Miestas (lyg. gr.)	1		1	
Kaimas	1,16	1,12–1,21	0,98	0,94–1,02

Pastabos: lyg. gr. – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetui); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Mirtingumo nuo navikų skirtumai pagal santuokinį statusą yra mažesni (neviršija 1,3 karto) ir palyginti panašūs vertinant skirtingas santuokinio statuso grupes. Vertinant mirtingumo dėl šių mirties priežasčių skirtumus pagal tautybę daugeliu atvejų buvo gauti statistiškai nepatikimi skirtumai. Vienintelė išimtis – palyginti nežymiai padidėjusi rusų tautybės vyrų ir moterų mirtingumo rizika. Nedideli statistiškai patikimi mirtingumo skirtumai pagal gyvenamąją vietą buvo tik vyrų grupėje.

5.6 lentelėje pateikti duomenys rodo, kad darbingo amžiaus vyrų ir moterų mirtingumo nuo navikų skirtumai pagal ekonominio aktyvumo statusą taip pat yra reikšmingi (nepaisant to, kad dauguma navikų atvejų yra vyresnėse nei 60 metų amžiaus grupėse). Itin didelė mirtingumo rizika išsiskiria ekonomiškai neaktyvūs, turintys negalią vyrai ir moterys. Bedarbių ir kitų ekonomiškai neaktyvių vyrų bei moterų mirtingumo rodiklių santykiai yra mažesni, tačiau statistiškai reikšmingi.

5.6 lentelė. Darbingo (30–59 metų) amžiaus Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo nuo navikų (visų navikų lokalizacijų) rodiklių santykiai (MRS) pagal ekonominio aktyvumo statusą, 2011–2013 m.

<i>Ekonominio aktyvumo statusas</i>	Vyrai		Moters	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
Ekonomiškai aktyvūs, dirbantys (<i>lyg. gr.</i>)	1		1	
Ekonomiškai aktyvūs, bedarbiai	2,15	1,92–2,40	1,49	1,29–1,72
Ekonomiškai neaktyvūs, su negalia	6,43	5,81–7,11	6,95	6,24–7,74
Ekonomiškai neaktyvūs, kiti	2,17	1,81–2,60	1,58	1,33–1,89

Pastabos: *lyg. gr.* – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetui); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Mirtingumo nuo burnos ertmės ir ryklės navikų skirtumai

Šios navikų lokalizacijos iš dalies yra susijusios su rūkymu. 5.7 lentelėje pateikti duomenys rodo, kad Lietuvai būdingi labai dideli mirtingumo nuo šių navikų lokalizacijų skirtumai pagal išsilavinimą. 30 metų ir vyresnių vyrų bei moterų amžiaus grupėje šie skirtumai atitinkamai siekia beveik penkis ir tris kartus.

Mirtingumo nuo burnos ertmės ir ryklės navikų skirtumai pagal santuokinį statusą yra reikšmingi tik vyrams, ypač niekada nevedusių grupei. Našlių moterų mirtingumo rodiklių santykis buvo vienintelis statistiškai patikimas moterų grupėje. Statistiškai patikimų mirtingumo dėl šios mirties priežasties skirtumų pagal tautybę nenustatyta. Statistiškai patikimi ir reikšmingi mirtingumo skirtumai pagal gyvenamąją vietą buvo tik vyrų grupėje: kaimo vyrų mirtingumas 1,6 karto viršijo miesto vyrų mirtingumą.

5.8 lentelėje pateikti duomenys rodo, kad darbingo amžiaus vyrų ir moterų mirtingumas nuo burnos ertmės ir ryklės navikų labai priklauso nuo ekonominio aktyvumo statuso. Be ekonomiškai neaktyvių ir negalią turinčių gyventojų, itin didelė (daugiau nei dešimt kartų didesne nei lyginamojoje grupėje) mirtingumo rizika išsiskiria bedarbiai ir kiti ekonomiškai neaktyvūs vyrai bei moterys.

5.7 lentelė. 30 metų ir vyresnių Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo nuo burnos ertmės ir ryklės navikų rodiklių santykiai (MRS) pagal išsilavinimą, santuokinių statusą, tautybę ir gyvenamąją vietą, 2011–2013 m.

	Vyrai		Moterys	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
<i>Išsilavinimas</i>				
Aukštasis (lyg. gr.)	1		1	
Vidurinis	2,96	2,07–4,23	1,48	0,78–2,80
Žemesnis nei vidurinis	4,88	3,38–7,06	2,75	1,37–5,51
<i>Santuokinis statusas</i>				
Vedę/ištekėjusios (lyg. gr.)	1		1	
Niekada nevedę/netekėjusios	2,59	1,95–3,43	1,49	0,69–3,21
Išsiskyrę/išsiskyrusios	2,19	1,75–2,74	0,98	0,50–1,92
Našliai/našlės	1,89	1,40–2,55	1,80	1,10–2,96
<i>Tautybė</i>				
Lietuvis/lietuvė (lyg. gr.)	1		1	
Rusas/rusė	1,26	0,93–1,70	0,97	0,47–2,01
Lenkas/lenkė	1,29	0,94–1,77	0,52	0,19–1,42
Kita	0,96	0,61–1,52	1,11	0,41–3,02
<i>Gyvenamoji vieta</i>				
Miestas (lyg. gr.)	1		1	
Kaimas	1,59	1,34–1,89	1,47	0,99–2,16

Pastabos: lyg. gr. – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetai); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

5.8 lentelė. Darbingo (30–59 metų) amžiaus Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo nuo burnos ertmės ir ryklės navikų rodiklių santykiai (MRS) pagal ekonominio aktyvumo statusą, 2011–2013 m.

	Vyrai		Moterys	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
<i>Ekonominio aktyvumo statusas</i>				
Ekonomiškai aktyvūs, dirbantys (lyg. gr.)	1		1	
Ekonomiškai aktyvūs, bedarbiai	5,53	3,77–8,11	6,77	2,52–18,17
Ekonomiškai neaktyvūs, su negalia	11,78	8,02–17,28	10,42	3,72–29,15
Ekonomiškai neaktyvūs, kiti	5,29	3,04–9,19	10,79	3,91–29,81

Pastabos: lyg. gr. – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetai); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Mirtingumo nuo gerklų, plaučių ir trachėjos navikų skirtumai

Mokslinėje literatūroje gerklų, plaučių ir trachėjos navikai dar dažnai apibendrinami kaip su rūkymu susiję navikai. Tačiau reikia pastebėti, kad mirtingumo rizika, susijusi su šiais navikais, yra ankstesnių rūkymo įpročių pasekmė, t. y. dėl rūkymo jauname amžiuje.

Šio tyrimo rezultatai atskleidė palyginti didelę vyrų mirtingumo nuo gerklų, plaučių ir trachėjos navikų diferenciaciją pagal išsilavinimą (5.9 lentelė). Vyrų, kurių išsilavinimas žemesnis nei vidurinis, rodikliai daugiau nei tris kartus viršija vyrų su aukštesniu išsilavinimu rodiklius. Moterų grupėje šie skirtumai yra statistiškai nepatikimi.

5.9 lentelė. 30 metų ir vyresnių Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo nuo gerklų, plaučių ir trachėjos navikų rodiklių santykiai (MRS) pagal išsilavinimą, santuokinį statusą, tautybę ir gyvenamąją vietą, 2011–2013 m.

	Vyrai		Moters	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
<i>Išsilavinimas</i>				
Aukštasis (lyg. gr.)	1		1	
Vidurinis	2,39	2,09–2,74	1,04	0,83–1,30
Žemesnis nei vidurinis	3,43	2,99–3,93	1,16	0,91–1,48
<i>Santuokinis statusas.</i>				
Vedę/ištekėjusios (lyg. gr.)	1		1	
Niekada nevedę/netekėjusios	1,11	0,94–1,31	1,13	0,79–1,60
Išsiskyrę/išsiskyrusios	1,23	1,10–1,38	1,63	1,29–2,07
Našliai/našlės	1,25	1,12–1,39	1,49	1,23–1,80
<i>Tautybė</i>				
Lietuvis/lietuvė (lyg. gr.)	1		1	
Rusas/rusė	1,10	0,97–1,25	1,24	0,96–1,61
Lenkas/lenkė	1,07	0,93–1,23	0,97	0,72–1,32
Kita	0,93	0,77–1,12	1,03	0,68–1,56
<i>Gyvenamoji vieta</i>				
Miestas (lyg. gr.)	1		1	
Kaimas	1,36	1,27–1,46	1,11	0,95–1,30

Pastabos: lyg. gr. – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetui); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Vidutinio lygio, bet statistiškai patikimi mirtingumo nuo gerklų, plaučių ir trachėjos navikų rodiklių santykiai buvo nustatyti išsiskyrusiuose

siems bei našliams vyrams ir moterims (5.9 lentelė), o niekada nevedusių/netekėjusių mirtingumo rizika statistiškai patikimai nesiskyrė nuo vedusių/ištekėjusių. Kaip ir burnos ertmės bei ryklės navikų atveju, statistiškai patikimų mirtingumo skirtumų pagal tautybę nenustatyta.

Vertinant mirtingumo nuo gerklų, plaučių ir trachėjos navikų skirtumus pagal ekonominio aktyvumo statusą, vėl išryškėja itin nepalanki ekonomiškai neaktyvių, gyvenančių su negalia ir bedarbių situacija (5.10 lentelė).

5.10 lentelė. Darbingo (30–59 metų) amžiaus Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo nuo gerklų, plaučių ir trachėjos navikų rodiklių santykiai (MRS) pagal ekonominio aktyvumo statusą, 2011–2013 m.

<i>Ekonominio aktyvumo statusas</i>	Vyrai		Moters	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
Ekonomiškai aktyvūs, dirbantys (<i>lyg. gr.</i>)	1		1	
Ekonomiškai aktyvūs, bedarbiai	2,45	1,99–3,02	2.40	1,48–3,89
Ekonomiškai neaktyvūs, su negalia	6,69	5,52–8,11	4.83	3,06–7,63
Ekonomiškai neaktyvūs, kiti	2,82	2,06–3,85	1.90	0,99–3,65

Pastabos: *lyg. gr.* – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetai); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Moterų mirtingumo nuo krūties navikų skirtumai

Krūties navikai – vieni dažniausių registruojamų Lietuvoje ir kitose Europos Sąjungos šalyse moterų navikų. Mirtys dėl šių navikų yra dažnai priskiriamos išvengiamų mirties priežasčių grupei.

Daugelyje šalių stebima atvirkštinė mirtingumo nuo krūties navikų priklausomybė pagal išsilavinimą. Tačiau šio tyrimo metu gauti duomenys rodo, kad didžiausia mirtingumo nuo krūties navikų rizika yra būdinga moterims su viduriniu išsilavinimu (5.11 lentelė). Dauguma mirtingumo rodiklių santykių pagal santuokinį statusą ir tautybę buvo statistiškai nepatikimi. Išimtis – statistiškai patikimai didesni niekada nesituokusių ir rusių moterų mirtingumo rodikliai. Miesto-kaimo mirtingumo nuo krūties navikų skirtumai buvo taip pat statistiškai nepatikimi.

Išskyrus itin didelę mirtingumo nuo krūties navikų riziką turinčių ekonomiškai neaktyvių moterų su negalia grupę, darbingo (30–59 metų) amžiaus Lietuvos moterų mirtingumo nuo krūties navikų skirtumai buvo statistiškai nepatikimi (5.12 lentelė).

5.11 lentelė. 30 metų ir vyresnių Lietuvos moterų mirtingumo nuo krūties navikų rodiklių santykiai (MRS) pagal išsilavinimą, santuokinį statusą, tautybę ir gyvenamąją vietą, 2011–2013 m.

	Moters	
	MRS	95% pas. int.
Išsilavinimas		
Aukštasis (lyg. gr.)	1	
Vidurinis	1,16	1,00–1,34
Žemesnis nei vidurinis	1,01	0,85–1,19
Santuokinis statusas		
Ištekėjusios (lyg. gr.)	1	
Niekada netekėjusios	1,42	1,17–1,73
Išsiskyrusios	1,07	0,91–1,26
Našlės	1,13	0,99–1,29
Tautybė		
Lietuvė (lyg. gr.)	1	
Rusė	1,26	1,06–1,50
Lenkė	0,86	0,69–1,07
Kita	1,03	0,78–1,37
Gyvenamoji vieta		
Miestas (lyg. gr.)	1	
Kaimas	0,89	0,80–1,00

Pastabos: lyg. gr. – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetui); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

5.12 lentelė. Darbingo (30–59 metų) amžiaus Lietuvos moterų mirtingumo nuo krūties navikų rodiklių santykiai (MRS) pagal ekonominio aktyvumo statusą, 2011–2013 m.

	Moters	
	MRS	95% pas. int.
Ekonominio aktyvumo statusas		
Ekonomiškai aktyvios, dirbančios (lyg. gr.)	1	
Ekonomiškai aktyvios, bedarbės	0,71	0,48–1,07
Ekonomiškai neaktyvios, su negalia	7,99	6,47–9,86
Ekonomiškai neaktyvios, kitos	1,09	0,71–1,67

Pastabos: lyg. gr. – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetui); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Moterų mirtingumo nuo gimdos kaklelio navikų skirtumai

Kadangi Lietuvoje jau daugelį metų stebimi itin aukšti ir net aukščiau Europos Sąjungoje moterų mirtingumo nuo gimdos kaklelio navikų rodikliai, svarbu nustatyti mirtingumo dėl šios mirties priežasties pasiskirstymą pagal gyventojų grupes. Mirtys nuo šių navikų taip pat dažnai yra priskiriamos išvengiamų mirties priežasčių grupei.

Šio tyrimo metu gauti duomenys rodo, kad itin didelė mirtingumo nuo gimdos kaklelio navikų rizikos koncentracija yra būdinga moterims su žemesniu nei vidurinis išsilavinimas (5.13 lentelė). Šių moterų mirtingumo rizika viršija moterų su aukštesniu išsilavinimu mirtingumo riziką net daugiau nei keturis kartus.

5.13 lentelė. 30 metų ir vyresnių Lietuvos moterų mirtingumo nuo gimdos kaklelio navikų rodiklių santykiai (MRS) pagal išsilavinimą, santuokinį statusą, tautybę ir gyvenamąją vietą, 2011–2013 m.

	Moterys	
	MRS	95% pas. int.
<i>Išsilavinimas</i>		
Aukštasis (lyg. gr.)	1	
Vidurinis	2,66	1,92–3,69
Žemesnis nei vidurinis	4,08	2,85–5,84
<i>Santuokinis statusas</i>		
Ištekėjusios (lyg. gr.)	1	
Niekada netekėjusios	1,89	1,35–2,66
Išsiskyrusios	2,42	1,89–3,09
Našlės	2,13	1,67–2,72
<i>Tautybė</i>		
Lietuvė (lyg. gr.)	1	
Rusė	1,13	0,82–1,55
Lenkė	1,03	0,73–1,44
Kita	0,87	0,51–1,49
<i>Gyvenamoji vieta</i>		
Miestas (lyg. gr.)	1	
Kaimas	1,63	1,37–1,95

Pastabos: lyg. gr. – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetui); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Santuokinis statusas taip pat yra svarbus mirtingumo nuo gimdos kaklelio navikų veiksnys. Nustatyta, kad niekada netekėjusių, išsiskyrusių

ir našlių moterų mirtingumas yra apie du kartus didesnis nei ištekėjusių moterų. Visų tautybių mirtingumo rodiklių santykiai yra statistiškai nepatikimi. Mirtingumo nuo gimdos kaklelio navikų miesto-kaimo skirtumai buvo reikšmingi (1,6 karto).

Darbingo amžiaus moterų mirtingumo skirtumai pagal ekonominio aktyvumo statusą yra labai reikšmingi (5.14 lentelė). Be tradiciškai labai didelio ekonomiškai neaktyvių moterų su negalia grupės mirtingumo atotrūkio, 3–4 kartų skirtumai buvo stebimi ir vertinant bedarbių bei kitų ekonomiškai neaktyvių moterų mirtingumo lygio skirtumą nuo lyginamosios grupės.

5.14 lentelė. *Darbingo (30–59 metų) amžiaus Lietuvos moterų mirtingumo nuo gimdos kaklelio navikų rodiklių santykiai (MRS) pagal ekonominio aktyvumo statusą, 2011–2013 m.*

<i>Ekonominio aktyvumo statusas</i>	Moterys	
	MRS	95% pas. int.
Ekonomiškai aktyvios, dirbančios (<i>lyg. gr.</i>)	1	
Ekonomiškai aktyvios, bedarbės	4,08	2,79–5,96
Ekonomiškai neaktyvios, su negalia	11,91	8,35–16,99
Ekonomiškai neaktyvios, kitos	3,40	2,10–5,49

Pastabos: *lyg. gr.* – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetui); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Vyrų mirtingumo nuo prostatos navikų skirtumai

Lietuvoje jau daugelį metų stebimi itin dideli naujų prostatos navikų atvejų nustatymo augimo tempai. Mirtys nuo šių navikų yra taip pat dažnai priskiriamos išvengiamų mirties priežasčių grupei.

Šio tyrimo metu buvo nustatyti vidutinio lygio mirtingumo skirtumai pagal išsilavinimą, o vertinant pagal kitus kintamuosius šie skirtumai nebuvo reikšmingi (5.15 lentelė). Vyrų su žemesniu nei vidurinis išsilavinimu mirtingumo rizika viršija vyrų su aukštesniu išsilavinimu mirtingumo riziką 1,4 karto. Tyrimo rezultatai atskleidė statistiškai patikimai padidėjusią našlių ir kaimo vyrų mirtingumo riziką. Mirtingumo nuo prostatos navikų skirtumai pagal likusias santuokinio statuso ir tautybių grupes yra statistiškai nepatikimi. Išskyrus labai didelį ekonomiškai neaktyvių vyrų su negalia grupės mirtingumo atotrūkį, likusių ekonominių aktyvumo statuso grupių mirtingumo rodiklių skirtumai nuo lyginamosios grupės (ekonomiškai aktyvūs, dirbantys) yra statistiškai nepatikimi (5.16 lentelė).

5.15 lentelė. 30 metų ir vyresnių Lietuvos vyrų mirtingumo nuo prostatos navikų rodiklių santykiai (MRS) pagal išsilavinimą, santuokinį statusą, tautybę ir gyvenamąją vietą, 2011–2013 m.

	Vyrai	
	MRS	95% pas. int.
<i>Išsilavinimas</i>		
Aukštasis (lyg. gr.)	1	
Vidurinis	1,21	1,03–1,43
Žemesnis nei vidurinis	1,38	1,18–1,62
<i>Santuokinis statusas</i>		
Vedę (lyg. gr.)	1	
Niekada nevedę	1,02	0,76–1,36
Išsiskyrę	1,03	0,83–1,28
Našliai	1,29	1,13–1,46
<i>Tautybė</i>		
Lietuvis (lyg. gr.)	1	
Rusas	0,99	0,80–1,21
Lenkas	1,06	0,86–1,31
Kita	0,90	0,68–1,19
<i>Gyvenamoji vieta</i>		
Miestas (lyg. gr.)	1	
Kaimas	1,14	1,03–1,27

Pastabos: lyg. gr. – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetai); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

5.16 lentelė. Darbingo (30–59 metų) amžiaus Lietuvos vyrų mirtingumo nuo prostatos navikų rodiklių santykiai (MRS) pagal ekonominio aktyvumo statusą, 2011–2013 m.

	Vyrai	
	MRS	95% pas. int.
<i>Ekonominio aktyvumo statusas</i>		
Ekonomiškai aktyvūs, dirbantys (lyg. gr.)	1	
Ekonomiškai aktyvūs, bedarbiai	1,27	0,61–2,63
Ekonomiškai neaktyvūs, su negalia	4,21	2,30–7,69
Ekonomiškai neaktyvūs, kiti	1,77	0,62–5,08
Nežinoma	-	-

Pastabos: lyg. gr. – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetai); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Mirtingumo nuo visų kraujotakos ligų skirtumai

Kraujotakos sistemos ligos – pirma pagal svarbą mirties priežasčių struktūroje mirties priežastis Lietuvoje, Europos Sąjungoje ir kitose išsivysčiusiose šalyse. Šiuolaikiniame epidemiologinės raidos etape būtent mirtingumas nuo kraujotakos sistemos ligų daugiausia lemia tiek bendrojo mirtingumo lygį, tiek ir vidutinę tikėtiną gyvenimo trukmę.

5.17 lentelėje pateikti duomenys rodo, kad Lietuvai būdingi palyginti dideli mirtingumo nuo visų kraujotakos sistemos ligų skirtumai pagal išsilavinimą ir vedybinį statusą. Vyrų ir moterų su žemesniu nei vidurinis išsilavinimas mirtingumas dėl šios mirties priežasties daugiau nei du kartus viršija vyrų ir moterų su aukštesniu išsilavinimu mirtingumo lygį.

5.17 lentelė. 30 metų ir vyresnių Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo nuo visų kraujotakos sistemos ligų rodiklių santykiai (MRS) pagal išsilavinimą, santuokinį statusą, tautybę ir gyvenamąją vietą, 2011–2013 m.

	Vyrai		Moterys	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
<i>Išsilavinimas</i>				
Aukštasis (lyg. gr.)	1		1	
Vidurinis	1,52	1,46–1,58	1,45	1,39–1,52
Žemesnis nei vidurinis	2,08	2,00–2,17	2,10	2,01–2,19
<i>Santuokinis statusas</i>				
Vedę/ištekėjusios (lyg. gr.)	1		1	
Niekada nevedę/netekėjusios	2,17	2,06–2,27	1,91	1,83–1,99
Išsiskyrę/išsiskyrusios	1,72	1,65–1,79	1,29	1,23–1,35
Našlai/našlės	1,65	1,60–1,71	1,61	1,57–1,66
<i>Tautybė</i>				
Lietuvis/lietuvė (lyg. gr.)	1		1	
Rusas/rusė	1,14	1,09–1,20	1,07	1,03–1,12
Lenkas/lenkė	1,23	1,17–1,29	1,17	1,12–1,21
Kita	0,96	0,90–1,03	1,07	1,01–1,13
<i>Gyvenamoji vieta</i>				
Miestas (lyg. gr.)	1		1	
Kaimas	1,24	1,21–1,27	1,18	1,16–1,21

Pastabos: lyg. gr. – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetui); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Mirtingumo skirtumai pagal santuokinį statusą labiau skiriasi vertinant niekada nevedusių ir netekėjusių vyrų ir moterų mirtingumo rodiklių santykius, kurie rodo apie du kartus siekiantį mirtingumo atotrūkį nuo vedusių/ištekėjusių grupės. Išsiskyrusių vyrų ir abiejų lyčių našlių mirtingumo rodiklių santykiai yra vidutinio lygio (1,6–1,7 karto), o išsiskyrusių moterų – mažiausi (1,3 karto). Statistiškai patikimi, bet palyginti maži (neviršijantys 20 proc.) skirtumai buvo nustatyti vertinant mirtingumo skirtumus pagal tautybę ir gyvenamąją vietą. Išimtis – kitos tautybės vyrai, kurių mirtingumas statistiškai patikimai nesiskyrė nuo lietuvių vyrų.

5.18 lentelėje pateikti duomenys rodo, kad darbingo amžiaus vyrų ir moterų mirtingumo nuo visų kraujotakos sistemos ligų skirtumai pagal ekonominio aktyvumo statusą yra labai dideli. Bedarbių moterų mirtingumo rizika viršija dirbančių moterų mirtingumo riziką beveik penkis kartus, o atitinkamas skirtumas vyrų grupėje siekia beveik 3 kartus. Dideli skirtumai ir kitų ekonomiškai neaktyvių vyrų ir moterų grupėse. Vertinant ekonomiškai neaktyvius, turinčius negalią vyrus ir moteris šie skirtumai yra daugiau nei du kartus didesni.

5.18 lentelė. *Darbingo (30–59 metų) amžiaus Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo nuo visų kraujotakos sistemos ligų rodiklių santykiai (MRS) pagal ekonominio aktyvumo statusą, 2011–2013 m.*

<i>Ekonominio aktyvumo statusas</i>	Vyrai		Moterys	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
Ekonomiškai aktyvūs, dirbantys (<i>lyg. gr.</i>)	1		1	
Ekonomiškai aktyvūs, bedarbiai	2,75	2,54–2,98	4,45	3,76–5,26
Ekonomiškai neaktyvūs, su negalia	7,00	6,47–7,58	12,07	10,38–14,05
Ekonomiškai neaktyvūs, kiti	3,17	2,80–3,58	4,52	3,72–5,50

Pastabos: *lyg. gr.* – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetui); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Mirtingumo nuo išeminės širdies ligos skirtumai

5.19 lentelėje pateikti duomenys rodo, kad Lietuvai yra būdingi palyginti dideli mirtingumo nuo išeminės ligos skirtumai pagal išsilavinimą ir santuokinį statusą. Kaip ir visų kraujotakos sistemos ligų atveju, maksimalus skirtumas buvo gautas lyginant žemesnio nei vidurinis išsilavinimo grupei priklausančius vyrus ir moteris su turinčiais aukštąjį išsilavinimą. Šis skirtumas viršija du kartus. Panašūs skirtumai buvo gauti ir lyginant niekada nevedusius vyrus ir niekada netekėjusias moteris su

vedusiais ir ištekėjusiomis. Kitų tiriamų santuokinio statuso grupių mirtingumo rodiklių santykiai neviršijo 1,7 karto.

5.19 lentelė. 30 metų ir vyresnių Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo nuo išeminės širdies ligos rodiklių santykiai (MRS) pagal išsilavinimą, santuokinį statusą, tautybę ir gyvenamąją vietą, 2011–2013 m.

	Vyrai		Moterys	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
<i>Išsilavinimas</i>				
Aukštasis (lyg. gr.)	1		1	
Vidurinis	1,48	1,40–1,56	1,50	1,41–1,59
Žemesnis nei vidurinis	2,05	1,95–2,15	2,22	2,10–2,34
<i>Santuokinis statusas</i>				
Vedę/ištekėjusios (lyg. gr.)	1		1	
Niekada nevedę/netekėjusios	2,20	2,07–2,34	1,99	1,88–2,10
Išsiskyre/išsiskyrusios	1,65	1,57–1,74	1,29	1,21–1,37
Našliai/našlės	1,67	1,61–1,74	1,70	1,64–1,77
<i>Tautybė</i>				
Lietuvis/lietuvė (lyg. gr.)	1		1	
Rusas/rusė	1,02	0,96–1,08	0,94	0,89–0,99
Lenkas/lenkė	1,10	1,03–1,16	1,02	0,97–1,07
Kita	0,85	0,78–0,92	0,94	0,87–1,01
<i>Gyvenamoji vieta</i>				
Miestas (lyg. gr.)	1		1	
Kaimas	1,27	1,23–1,31	1,21	1,18–1,24

Pastabos: lyg. gr. – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetui); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Vertinant mirtingumo nuo išeminės ligos skirtumus pagal tautybę, buvo nustatytos ir atvirkštinės priklausomybės: kitos tautybės vyrų ir rusių moterų mirtingumas yra mažesnis nei palyginamojoje (lietuvių) grupėje. Likę skirtumai pagal tautybę yra labai maži arba statistiškai nepatikimi. Kaimo vyrų ir moterų mirtingumo atotrūkis nuo miesto vyrų ir moterų siekia 20–30 proc.

Darbingo amžiaus moterų mirtingumo nuo išeminės ligos skirtumai pagal ekonominio aktyvumo statusą yra dvigubai didesni nei atitinkami skirtumai vyrų grupėje (5.20 lentelė). Bedarbių moterų mirtingumo rizika viršija dirbančių moterų mirtingumo riziką beveik penkis kartus, o atitinkamas skirtumas vyrų grupėje siekia 2,5 karto. Panašūs skirtumai ir verti-

nant kitus ekonomiškai neaktyvius vyrus ir moteris. Ekonomiškai neaktyvių, turinčių negalią vyrų ir moterų grupėse šie skirtumai viršija atitinkamai šešis ir net šešiolika kartų.

5.20 lentelė. *Darbingo (30–59 metų) amžiaus Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo nuo išeminės širdies ligos rodiklių santykiai (MRS) pagal ekonominio aktyvumo statusą, 2011–2013 m.*

<i>Ekonominio aktyvumo statusas</i>	Vyrai		Moterys	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
Ekonomiškai aktyvūs, dirbantys (<i>lyg. gr.</i>)	1		1	
Ekonomiškai aktyvūs, bedarbiai	2,57	2,31–2,86	5,21	3,94–6,89
Ekonomiškai neaktyvūs, su negalia	6,81	6,14–7,55	16,32	12,78–20,86
Ekonomiškai neaktyvūs, kiti	3,11	2,65–3,65	6,10	4,47–8,34

Pastabos: *lyg. gr.* – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetui); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Mirtingumo nuo cerebrovaskulinių ligų skirtumai

Skirtingai nei nuo išeminės širdies ligos, mirtingumo nuo cerebrovaskulinių ligų skirtumai yra statistiškai patikimi vertinant visas penkias socioekonominės ir sociodemografinės dimensijas. 5.21 lentelėje pateikti duomenys rodo, kad maksimalūs mirtingumo nuo cerebrovaskulinių ligų skirtumai pagal išsilavinimą siekia apie du kartus. Atitinkami mirtingumo skirtumai pagal santuokinį statusą neviršija 1,8 karto.

Vertinant mirtingumo nuo cerebrovaskulinių ligų skirtumus pagal tautybę, didžiausi skirtumai (1,5–1,6 karto) buvo nustatyti lyginant lenkų ir lietuvių vyrų bei moterų mirtingumo rodiklius. Šis atotrūkis buvo šiek tiek mažesnis vertinant rusų ir kitos tautybės vyrų ir moterų mirtingumo rodiklius (5.21 lentelė). Kaimo vyrų ir moterų mirtingumo nuo cerebrovaskulinių ligų rodikliai viršija atitinkamus miesto vyrų ir moterų rodiklius palyginti nedaug (iki 15 proc.)

Darbingo amžiaus vyrų ir moterų mirtingumui skirtumai pagal ekonominio aktyvumo statusą yra panašūs (5.22 lentelė). Bedarbių vyrų ir moterų mirtingumo rizika viršija dirbančių vyrų ir moterų mirtingumo riziką 2,5–3 kartais. Kiek didesni skirtumai matyti ir vertinant kitus ekonomiškai neaktyvius vyrus ir moteris. Ekonomiškai neaktyvių, turinčių negalią vyrų ir moterų grupėse šie skirtumai viršija atitinkamai septynis ir devynis kartus.

5.21 lentelė. 30 metų ir vyresnių Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo nuo cerebrovaskulinių ligų rodiklių santykiai (MRS) pagal išsilavinimą, santuokinį statusą, tautybę ir gyvenamąją vietą, 2011–2013 m.

	Vyrai		Moters	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
Išsilavinimas				
Aukštasis (lyg. gr.)	1		1	
Vidurinis	1,50	1,37–1,65	1,33	1,23–1,45
Žemesnis nei vidurinis	2,02	1,85–2,20	1,85	1,71–2,00
Santuokinis statusas				
Vedę/ištekėjusios (lyg. gr.)	1		1	
Niekada nevedę/netekėjusios	1,76	1,57–1,97	1,79	1,65–1,94
Išsiskyrę/išsiskyrusios	1,59	1,45–1,74	1,23	1,13–1,34
Našliai/našlės	1,53	1,43–1,64	1,43	1,35–1,51
Tautybė				
Lietuvis/lietuvė (lyg. gr.)	1		1	
Rusas/rusė	1,40	1,27–1,53	1,33	1,24–1,42
Lenkas/lenkė	1,57	1,44–1,73	1,46	1,37–1,56
Kita	1,31	1,16–1,49	1,34	1,21–1,48
Gyvenamoji vieta				
Miestas (lyg. gr.)	1		1	
Kaimas	1,15	1,09–1,22	1,12	1,07–1,16

Pastabos: lyg. gr. – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetui); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

5.22 lentelė. Darbingo (30–59 metų) amžiaus Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo nuo cerebrovaskulinių ligų rodiklių santykiai (MRS) pagal ekonominio aktyvumo statusą, 2011–2013 m.

	Vyrai		Moters	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
Ekonominio aktyvumo statusas				
Ekonomiškai aktyvūs, dirbantys (lyg. gr.)	1		1	
Ekonomiškai aktyvūs, bedarbiai	2,52	2,03–3,12	2,98	2,15–4,13
Ekonomiškai neaktyvūs, su negalia	7,34	6,00–8,98	9,05	6,84–11,99
Ekonomiškai neaktyvūs, kiti	3,29	2,41–4,49	3,61	2,50–5,21

Pastabos: lyg. gr. – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetui); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Mirtingumo nuo kvėpavimo sistemos ligų skirtumai

Į mirčių nuo kvėpavimo sistemos ligų grupę patenka gripas ir pneumonija, kurios yra laikomos išvengiamomis (esant savalaikiai bei efektyviai medicinos pagalbai ir vykdant šių ligų prevenciją) mirties priežastimis. 5.23 lentelėje pateikti duomenys rodo, kad itin aukštu mirtingumo dėl šios mirties priežasties lygiu išsiskiria vyrai ir moterys su žemesniu nei vidurinis išsilavinimu. Šios grupės vyrų ir moterų mirtingumo rodikliai viršija atitinkamus vyrų su aukštesniu išsilavinimu rodiklius daugiau nei keturis ir tris kartus.

5.23 lentelė. 30 metų ir vyresnių Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo nuo kvėpavimo sistemos ligų rodiklių santykiai (MRS) pagal išsilavinimą, santuokinį statusą, tautybę ir gyvenamąją vietą, 2011–2013 m.

	Vyrai		Moterys	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
Išsilavinimas				
Aukštasis (lyg. gr.)	1		1	
Vidurinis	2,32	1,94–2,77	1,79	1,37–2,34
Žemesnis nei vidurinis	4,26	3,58–5,07	3,06	2,35–3,97
Santuokinis statusas				
Vedę/ištekėjusios (lyg. gr.)	1		1	
Niekada nevedę/netekėjusios	2,84	2,45–3,29	2,14	1,70–2,70
Išsiskyrę/išsiskyrusios	2,01	1,76–2,29	1,45	1,15–1,83
Našliai/našlės	1,97	1,77–2,20	1,52	1,29–1,80
Tautybė				
Lietuvis/lietuvė (lyg. gr.)	1		1	
Rusas/rusė	1,02	0,87–1,20	0,88	0,69–1,11
Lenkas/lenkė	1,24	1,06–1,44	1,07	0,85–1,35
Kita	0,92	0,74–1,15	1,02	0,73–1,42
Gyvenamoji vieta				
Miestas (lyg. gr.)	1		1	
Kaimas	1,77	1,63–1,93	1,48	1,31–1,67

Pastabos: lyg. gr. – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetai); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Svarbus mirtingumo nuo kvėpavimo sistemos ligų veiksnys yra ir santuokinis statusas. Tyrimo rezultatai atskleidė labai nepalankią mirtingumo nuo šios mirties priežasties situaciją niekada nevedusių ir netekėjusių vyrų ir moterų, išsiskyrusių vyrų bei našlių vyrų grupėse, kuriose

mirtingumo lygis du ir daugiau kartų viršija susituokusių vyrų ir moterų mirtingumo lygi.

Statistiškai patikimi mirtingumo nuo kvėpavimo sistemos ligų skirtumai pagal tautybę buvo nustatyti tik lenkų vyrų grupei, kurioje mirtingumas buvo daugiau nei 20 proc. didesnis nei lietuvių vyrų. Lyginant su kitomis mirties priežastimis, mirtingumo nuo kvėpavimo sistemos ligų skirtumai pagal gyvenamąją vietą yra daug reikšmingesni: kaimo vyrų mirtingumo rizika yra net 80 proc. didesnė nei miesto vyrų. Moterų grupėje šis skirtumas šiek tiek mažesnis (50 proc.).

Mirtingumo nuo kvėpavimo sistemos ligų skirtumai pagal ekonominio aktyvumo statusą yra labai dideli, ypač moterų grupėje (5.24 lentelė). Bedarbių vyrų ir moterų bei kitų ekonomiškai neaktyvių vyrų mirtingumo rizika viršija dirbančių vyrų ir moterų mirtingumo riziką net 7–11 kartų. Žymiai mažesni skirtumai yra vertinant kitas ekonomiškai neaktyvias moteris. Ekonomiškai neaktyvių, turinčių negalią vyrų ir moterų grupėse šie skirtumai yra dviženkliai.

5.24 lentelė. Darbingo (30–59 metų) amžiaus Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo nuo kvėpavimo sistemos ligų rodiklių santykiai (MRS) pagal ekonominio aktyvumo statusą, 2011–2013 m.

<i>Ekonominio aktyvumo statusas</i>	Vyrai		Moterys	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
Ekonomiškai aktyvūs, dirbantys (<i>lyg. gr.</i>)	1		1	
Ekonomiškai aktyvūs, bedarbiai	6,73	5,01–9,04	10,69	6,07–18,82
Ekonomiškai neaktyvūs, su negalia	15,55	11,54–20,96	28,15	16,18–48,98
Ekonomiškai neaktyvūs, kiti	7,19	4,79–10,80	3,87	1,68–8,90

Pastabos: *lyg. gr.* – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetui); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Mirtingumo nuo virškinimo sistemos ligų skirtumai

Į mirčių nuo virškinimo sistemos ligų grupę patenka su alkoholio vartojimu susijusios kepenų ligos (kepenų cirozė ir alkoholinė kepenų liga), kurios taip yra laikomos išvengiamomis (vykdant efektyvią šių ligų prevenciją ir sistemingai diegiant antialkoholines priemones) mirties priežastimis. Reikia pastebėti, kad šių mirties priežasčių įtaka bendriesiems mirtingumo ir vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės pokyčiams labai išaugo. Kai kurios kitos šiai grupei priklausančios mirties priežastys (skrandžio opa, apendicitas, pilvo ertmės išvaržos) taip pat įtrauktos į medicinos pagalbos priemo-

nėmis išvengiamų mirties priežasčių sąrašą ir yra laikomos sveikatos apsaugos sistemos prieinamumo ir efektyvumo rodikliai.

5.25 lentelėje pateikti duomenys rodo, kad vyrai ir moterys su žemesniu nei vidurinis išsilavinimu išsiskiria apie tris kartus viršijančiais mirtingumo nuo virškinimo sistemos ligų rodiklių santykiais. Panašūs mirtingumo skirtumai yra lyginant niekada nevedusius ir išsiskyrusius vyrus su gyvenančiais santuokoje. Atitinkami moterų mirtingumo rodiklių santykiai yra apie du kartus mažesni. Našlių vyrų ir moterų mirtingumo nuo virškinimo sistemos ligų santykiniai rodikliai atitinkamai siekia 2 ir 1,7 karto.

5.25 lentelė. 30 metų ir vyresnių Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo nuo virškinimo sistemos ligų rodiklių santykiai (MRS) pagal išsilavinimą, santuokinį statusą, tautybę ir gyvenamąją vietą, 2011–2013 m.

	Vyrai		Moterys	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
Išsilavinimas				
Aukštasis (lyg. gr.)	1		1	
Vidurinis	1,98	1,74–2,26	2,10	1,80–2,45
Žemesnis nei vidurinis	3,08	2,68–3,53	2,81	2,39–3,30
Santuokinis statusas.				
Vedę/ištekėjusios (lyg. gr.)	1		1	
Niekada nevedę/netekėjusios	2,99	2,67–3,35	1,58	1,35–1,86
Išsiskyrę/išsiskyrusios	2,78	2,53–3,07	1,34	1,17–1,54
Našliai/našlės	1,97	1,73–2,24	1,70	1,53–1,90
Tautybė				
Lietuvis/lietuvė (lyg. gr.)	1		1	
Rusas/rusė	1,31	1,14–1,49	1,50	1,31–1,71
Lenkas/lenkė	1,44	1,27–1,64	1,51	1,32–1,73
Kita	0,81	0,64–1,01	1,05	0,84–1,32
Gyvenamoji vieta.				
Miestas (lyg. gr.)	1		1	
Kaimas	1,09	1,01–1,17	1,11	1,02–1,21

Pastabos: lyg. gr. – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetui); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Statistiškai patikimi mirtingumo nuo virškinimo sistemos ligų skirtumai pagal tautybę buvo nustatyti rusų ir lenkų grupėse, kuriose mirtingumas buvo 30–50 proc. didesnis nei atitinkamose lietuvių vyrų ir moterų grupėse. Kitos tautybės vyrų ir moterų mirtingumo rodiklių santykiai buvo statistiškai nepatikimi. Nors kaimo vyrų mirtingumo nuo virš-

kinimo sistemos ligų atotrūkis yra statistiškai patikimas, bet šis skirtumas yra labai nedidelis.

Kaip ir kitų mirties priežasčių atveju, darbingo amžiaus vyrų ir moterų mirtingumo nuo virškinimo sistemos ligų skirtumai pagal ekonominio aktyvumo statusą yra labai dideli, ypač moterų grupėje (5.26 lentelė). Bedarbių ir kitų ekonomiškai neaktyvių vyrų ir moterų mirtingumo rizika viršija dirbančių vyrų ir moterų mirtingumo riziką net 4–11 kartų. Ekonomiškai neaktyvių, turinčių negalią vyrų ir moterų grupėse šie skirtumai yra dviženkliai ir siekia net iki 28 kartų.

5.26 lentelė. *Darbingo (30–59 metų) amžiaus Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo nuo virškinimo sistemos ligų rodiklių santykiai (MRS) pagal ekonominio aktyvumo statusą, 2011–2013 m.*

<i>Ekonominio aktyvumo statusas</i>	Vyrų		Moters	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
Ekonomiškai aktyvūs, dirbantys (<i>lyg. gr.</i>)	1		1	
Ekonomiškai aktyvūs, bedarbiai	6,19	5,36–7,16	10,69	6,07–18,82
Ekonomiškai neaktyvūs, su negalia	12,26	10,49–14,32	28,15	16,18–48,98
Ekonomiškai neaktyvūs, kiti	6,22	5,04–7,68	3,87	1,68–8,90

Pastabos: *lyg. gr.* – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetui); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Mirtingumo dėl su alkoholio vartojimu susijusių mirties priežasčių skirtumai

Šiame tyrime buvo vadovautasi konservatyviu su alkoholio vartojimu susijusių mirties priežasčių apibrėžimu, į šią mirties priežasčių grupę įtraukiant tik tiesiogiai su alkoholio vartojimu susijusias mirties priežastis – apsinuodijimus alkoholiu, kepenų cirozę ir alkoholinę kepenų ligą. Reikia pastebėti, kad daugelis ankstesnių tyrimų šias mirties priežastis sieja su išliekančiu neadekvačiai aukštu Lietuvos ir kitų pokomunistinių šalių vyrų bendroju mirtingumo lygiu bei itin dideliais priešlaikinio mirtingumo rodikliais.

Vyrų ir moterų su žemesniu nei viduriniu išsilavinimu išsiskiria itin aukštais mirtingumo dėl visų su alkoholio vartojimu susijusių mirties priežasčių rodikliais (5.27 lentelė). Svarbu tai, kad moterų grupėje šis skirtumas yra didesnis nei vyrų grupėje (atitinkamai 4,5 ir 3,6 karto). Be to, šie skirtumai yra reikšmingi vertinant vyrų ir moterų su viduriniu išsilavinimu grupės mirtingumo rodiklių atotrūkį.

5.27 lentelė. 30 metų ir vyresnių Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo dėl visų su alkoholio vartojimu susijusių mirties priežasčių rodiklių santykiai (MRS) pagal išsilavinimą, santuokinį statusą, tautybę ir gyvenamąją vietą, 2011–2013 m.

	Vyrai		Moters	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
<i>Išsilavinimas</i>				
Aukštasis (lyg. gr.)	1		1	
Vidurinis	2,24	1,90–2,65	3,05	2,40–3,87
Žemesnis nei vidurinis	3,58	2,99–4,29	4,49	3,41–5,92
<i>Santuokinis statusas</i>				
Vedę/ištekėjusios (lyg. gr.)	1		1	
Niekada nevedę/netekėjusios	3,14	2,74–3,60	1,16	0,88–1,53
Išsiskyrę/išsiskyrusios	3,52	3,15–3,95	1,47	1,23–1,77
Našliai/našlės	2,98	2,45–3,63	1,89	1,57–2,28
<i>Tautybė</i>				
Lietuvis/lietuvė (lyg. gr.)	1		1	
Rusas/rusė	1,51	1,28–1,78	1,65	1,32–2,07
Lenkas/lenkė	2,39	2,09–2,74	2,32	1,90–2,82
Kita	1,11	0,86–1,44	1,49	1,05–2,10
<i>Gyvenamoji vieta</i>				
Miestas (lyg. gr.)	1		1	
Kaimas	1,10	1,00–1,22	1,30	1,13–1,50

Pastabos: lyg. gr. – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetai); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Mirtingumo dėl mirties priežasčių, susijusių su alkoholio vartojimu, skirtumai pagal santuokinį statusą ryškesni vyrų grupėje. Niekada nevedusių, išsiskyrusių ir našlių vyrų mirtingumas yra tris ir daugiau kartų didesnis nei vedusių grupėje. Moterų grupėje didžiausiais mirtingumo rodiklių santykiais išsiskyrė našlės, o atitinkamas išsiskyrusių moterų mirtingumo skirtumo rodiklis yra net dvigubai mažesnis nei išsiskyrusių vyrų. Niekada netekėjusių moterų mirtingumas dėl priežasčių, susijusių su alkoholio vartojimu, yra statistiškai nepatikimas.

Tyrimo metu buvo nustatyti palyginti dideli mirtingumo dėl su alkoholio vartojimu susijusių mirties priežasčių skirtumai pagal tautybę. Didžiausiu mirtingumu išsiskyrė lenkų tautybės vyrai ir moters, kurių mirtingumo rodikliai daugiau nei du kartus viršija atitinkamus lietuvių tautybės vyrų ir moterų rodiklius. Rusų tautybės vyrų ir moterų bei kitos tautybės moterų mirtingumo atotrūkis yra gerokai mažesnis. Lyginant su miesto vyrais ir moterimis, kaimo vyrų ir moterų mirtingumo dėl su alkoholio vartojimu susijusių mirties priežasčių rizika yra nežymiai didesnė.

Tyrimo rezultatai atskleidė itin nepalankią darbingo amžiaus bedarbių vyrų ir moterų mirtingumo dėl su alkoholio vartojimu susijusių mirties priežasčių situaciją (5.28 lentelė). Lyginant su dirbančiais vyrais, mirtingumo nuo šios mirties priežasties lygis šioje grupėje viršija šešis kartus, o atitinkamas santykinis moterų mirtingumo skirtumas siekia beveik dvylika kartų. Kitų ekonomiškai neaktyvių vyrų ir moterų mirtingumo dėl su alkoholio vartojimu susijusių mirties priežasčių skirtumai yra taip pat labai dideli. Ekonomiškai neaktyvių, turinčių negalią vyrų ir moterų grupėse šie skirtumai yra dvizenkliai ir siekia 10–16 kartų.

5.28 lentelė. *Darbingo (30–59 metų) amžiaus Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo dėl visų su alkoholio vartojimu susijusių mirties priežasčių rodiklių santykiai (MRS) pagal ekonominio aktyvumo statusą, 2011–2013 m.*

<i>Ekonominio aktyvumo statusas</i>	Vyrai		Moterys	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
Ekonomiškai aktyvūs, dirbantys (<i>lyg. gr.</i>)	1		1	
Ekonomiškai aktyvūs, bedarbiai	6,73	5,80–7,81	11,76	9,11–15,17
Ekonomiškai neaktyvūs, su negalia	10,42	8,79–12,35	16,10	12,23–21,18
Ekonomiškai neaktyvūs, kiti	6,36	5,10–7,93	7,38	5,39–10,11

Pastabos: *lyg. gr.* – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetui); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Mirtingumo dėl visų išorinių mirties priežasčių skirtumai

Lietuvos vyrų mirties priežasčių struktūroje išorinės mirties priežastys užima trečią vietą. Kaip ir dėl su alkoholio vartojimu susijusios mirties priežastys, išorinės mirties priežastys turi didelės įtakos Lietuvos vyrų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės pokyčiams, o ypač šių rodiklių svyravimams.

Šio tyrimo metu buvo nustatyta didelė vyrų ir moterų mirtingumo dėl išorinių mirties priežasčių priklausomybė nuo išsilavinimo (5.29 lentelė). Vyrų ir moterų su žemesniu nei vidurinis išsilavinimas mirtingumo rodikliai daugiau nei tris kartus viršija atitinkamus rodiklius aukštojo išsilavinimo grupėje. Panašūs skirtumai buvo gauti ir lyginant niekada nevedusių, išsiskyrusių bei našlių vyrų mirtingumo dėl išorinių mirties priežasčių rodiklius su vedusių vyrų mirtingumo rodikliais. Atitinkami niekada netekėjusių, išsiskyrusių ir našlių moterų mirtingumo rodiklių santykiai yra apie trečdali mažesni – siekia apie du kartus.

5.29 lentelė. 30 metų ir vyresnių Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo dėl visų išorinių mirties priežasčių rodiklių santykiai (MRS) pagal išsilavinimą, santuokinį statusą, tautybę ir gyvenamąją vietą, 2011–2013 m.

	Vyrai		Moterys	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
Išsilavinimas				
Aukštasis (lyg. gr.)	1		1	
Vidurinis	2,22	2,02–2,44	1,84	1,59–2,14
Žemesnis nei vidurinis	3,57	3,22–3,95	3,00	2,55–3,55
Santuokinis statusas				
Vedę/ištekėjusios (lyg. gr.)	1		1	
Niekada nevedę/netekėjusios	3,23	2,99–3,48	2,07	1,77–2,43
Išsiskyre/išsiskyrusios	3,04	2,84–3,25	1,97	1,73–2,24
Našliai/našlės	2,56	2,31–2,84	1,78	1,57–2,02
Tautybė				
Lietuvis/lietuvė (lyg. gr.)	1		1	
Rusas/rusė	1,07	0,96–1,18	1,16	0,98–1,37
Lenkas/lenkė	1,46	1,34–1,60	1,52	1,31–1,76
Kita	0,77	0,65–0,90	1,12	0,87–1,43
Gyvenamoji vieta				
Miestas (lyg. gr.)	1		1	
Kaimas	1,71	1,62–1,80	1,50	1,37–1,64

Pastabos: lyg. gr. – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetui); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Vertinant mirtingumo dėl išorinių mirties priežasčių skirtumus pagal tautybę, dauguma mirtingumo skirtumų buvo statistiškai nepatikimi. Išimtis – apie 1,5 karto didesni nei lietuvių lenkų vyrų ir moterų mirtingumo rodikliai. Tyrimo rezultatai patvirtino prielaidą apie smarkiai padidėjusį smurtinių mirčių lygį kaime – kaimo vyrų ir moterų mirtingumas nuo išorinių mirties priežasčių 50–70 proc. viršija atitinkamus rodiklius mieste.

Tyrimo metu buvo nustatyti ryškūs darbingo (30–59 metų) amžiaus vyrų ir moterų mirtingumo dėl išorinių mirties priežasčių skirtumai pagal ekonominio aktyvumo statusą (5.30 lentelė). Lyginant su dirbančiais vyrais ir moterimis, bedarbių ir kitų ekonomiškai neaktyvių vyrų ir moterų mirtingumo lygis yra didesnis daugiau nei tris kartus. Itin netikėtas rezultatas yra susijęs su dideliu ekonomiškai neaktyvių, turinčių negalią vyrų ir moterų mirtingumo dėl išorinių mirties priežasčių lygiu.

5.30 lentelė. Darbingo (30–59 metų) amžiaus Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo dėl visų išorinių mirties priežasčių rodiklių santykiai (MRS) pagal ekonominio aktyvumo statusą, 2011–2013 m.

<i>Ekonominio aktyvumo statusas</i>	Vyrai		Moterys	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
Ekonomiškai aktyvūs, dirbantys (<i>lyg. gr.</i>)	1		1	
Ekonomiškai aktyvūs, bedarbiai	4,12	3,82–4,44	4,71	3,96–5,59
Ekonomiškai neaktyvūs, su negalia	3,97	3,58–4,41	5,76	4,70–7,05
Ekonomiškai neaktyvūs, kiti	3,37	2,96–3,83	3,97	3,21–4,90

Pastabos: *lyg. gr.* – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetui); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Mirtingumo dėl transporto įvykių skirtumai

Mirtys dėl transporto įvykių, sudarančios didelę mirčių dėl visų išorinių mirties priežasčių dalį, taip pat įtrauktos į efektyvios sveikatos politikos priemonėmis išvengiamų mirties priežasčių sąrašą.

Šio tyrimo metu buvo nustatyta ryški vyrų ir moterų mirtingumo dėl transporto įvykių priklausomybė nuo išsilavinimo (5.31 lentelė). Šie skirtumai šiek tiek didesni vyrų grupėje (viršija tris kartus). Santuokinis statusas yra labiau susijęs su vyrų mirtingumo dėl transporto įvykių rizika, ypač niekada nevedusių grupėje. Atitinkami niekada netekėjusių ir išsiskyrusių moterų santykiniai mirtingumo rodikliai yra mažesni (neviršija dviejų kartų), o našlių moterų – statistiškai nepatikimi.

Vertinant mirtingumo dėl transporto įvykių skirtumus pagal tautybę, visų tiriamų tautybių grupių mirtingumo rodiklių santykiai yra statistiškai nepatikimi. Lyginant su daugeliu kitų mirties priežasčių, mirtingumo dėl transporto įvykių miesto-kaimo skirtumai yra ypač dideli.

Tyrimo metu buvo nustatyti statistiškai patikimi darbingo (30–59 metų) amžiaus vyrų mirtingumo dėl transporto įvykių skirtumai pagal ekonominio aktyvumo statusą (5.32 lentelė). Moterų grupėje statistiškai patikimai didesniu mirtingumu išsiskyrė tik kitos ekonomiškai neaktyvios moterys. Lyginant su dirbančiais vyrais, bedarbių ir kitų ekonomiškai neaktyvių vyrų mirtingumo lygis yra didesnis daugiau nei 2,5 karto. Ekonomiškai neaktyvių, turinčių negalią vyrų mirtingumo lygis dėl transporto įvykių yra taip pat statistiškai patikimai didesnis nei dirbančių vyrų.

5.31 lentelė. 30 metų ir vyresnių Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo dėl transporto įvykių rodiklių santykiai (MRS) pagal išsilavinimą, santuokinį statusą, tautybę ir gyvenamąją vietą, 2011–2013 m.

	Vyrai		Moterys	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
<i>Išsilavinimas</i>				
Aukštasis (lyg. gr.)	1		1	
Vidurinis	1,76	1,29–2,40	1,58	1,02–2,45
Žemesnis nei vidurinis	3,08	2,21–4,30	2,58	1,57–4,23
<i>Santuokinis statusas</i>				
Vedę/ištekėjusios (lyg. gr.)	1		1	
Niekada nevedę/netekėjusios	2,75	2,11–3,59	1,79	1,10–2,89
Išsiskyre/išsiskyrusios	2,36	1,84–3,02	1,73	1,17–2,54
Našliai/našlės	2,04	1,39–3,01	1,06	0,71–1,59
<i>Tautybė</i>				
Lietuvis/lietuvė (lyg. gr.)	1		1	
Rusas/rusė	0,88	0,59–1,31	0,50	0,23–1,06
Lenkas/lenkė	1,20	0,85–1,70	1,10	0,65–1,87
Kita	0,71	0,39–1,30	1,78	0,97–3,28
<i>Gyvenamoji vieta</i>				
Miestas (lyg. gr.)	1		1	
Kaimas	2,32	1,92–2,81	1,45	1,08–1,93

Pastabos: lyg. gr. – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetai); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

5.32 lentelė. Darbingo (30–59 metų) amžiaus Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo dėl transporto įvykių rodiklių santykiai (MRS) pagal ekonominio aktyvumo statusą, 2011–2013 m.

	Vyrai		Moterys	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
<i>Ekonominio aktyvumo statusas</i>				
Ekonomiškai aktyvūs, dirbantys (lyg. gr.)	1		1	
Ekonomiškai aktyvūs, bedarbiai	2,63	2,03–3,41	1,56	0,86–2,82
Ekonomiškai neaktyvūs, su negalia	1,60	1,01–2,52	1,07	0,42–2,72
Ekonomiškai neaktyvūs, kiti	2,47	1,57–3,89	3,11	1,78–5,41

Pastabos: lyg. gr. – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetai); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Mirtingumo nuo savižudybių skirtumai

Lietuva iki šiol išsiskiria vienu didžiausių pasaulyje ir didžiausiu Europoje vyrų mirtingumo nuo savižudybių lygiu. Kaip ir daugelis kitų išorinių mirties priežasčių, savižudybės taip pat įtrauktos į efektyvios sveikatos politikos priemonėmis išvengiamų mirties priežasčių sąrašą.

Šio tyrimo metu buvo nustatyti itin dideli vyrų mirtingumo nuo savižudybių skirtumai pagal išsilavinimą (5.33 lentelė). Šie skirtumai yra mažesni moterų grupėje (vyrų viršija keturis kartus, o moterų nesiekia trijų kartų). Santuokinis statusas taip pat reikšmingas vyrų ir moterų mirtingumo nuo savižudybių veiksnys. Tyrimo rezultatai rodo, kad lyginant su gyvenančiais santuokoje išsiskyrusių ir našlių vyrų ir moterų bei niekada nevedusių vyrų mirtingumo nuo savižudybių rizika buvo apie du kartus didesnė. Kiek mažesnis mirtingumo atotrūkis buvo nustatytas vertinant niekada netekėjusių moterų mirtingumo nuo savižudybių riziką.

5.33 lentelė. 30 metų ir vyresnių Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo nuo savižudybių rodiklių santykiai (MRS) pagal išsilavinimą, santuokinį statusą, tautybę ir gyvenamąją vietą, 2011–2013 m.

	Vyrai		Moterys	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
<i>Išsilavinimas</i>				
Aukštasis (<i>lyg. gr.</i>)	1		1	
Vidurinis	2,81	2,33–3,38	1,62	1,23–2,13
Žemesnis nei vidurinis	4,49	3,69–5,47	2,77	2,01–3,82
<i>Santuokinis statusas</i>				
Vedę/ištekėjusios (<i>lyg. gr.</i>)	1		1	
Niekada nevedę/netekėjusios	2,14	1,86–2,45	1,55	1,11–2,18
Išsiskyrę/išsiskyrusios	2,08	1,84–2,37	1,88	1,46–2,41
Našliai/našlės	2,25	1,85–2,74	1,88	1,44–2,43
<i>Tautybė</i>				
Lietuviai/lietuvė (<i>lyg. gr.</i>)	1		1	
Rusas/rusė	0,67	0,54–0,84	1,05	0,75–1,49
Lenkas/lenkė	0,79	0,65–0,98	0,94	0,65–1,36
Kita	0,37	0,25–0,56	0,75	0,41–1,37
<i>Gyvenamoji vieta</i>				
Miestas (<i>lyg. gr.</i>)	1		1	
Kaimas	1,86	1,69–2,05	1,45	1,20–1,75

Pastabos: lyg. gr. – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetui); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Vertinant mirtingumo nuo savižudybių skirtumus pagal tautybę, buvo nustatyta atvirkštinė priklausomybė. Lyginant su lietuviais vyrais, rusų, lenkų ir kitos tautybės vyrų mirtingumo rizika yra mažesnė nei lietuvių tautybės vyrų. Visų tiriamų tautybių grupių moterų mirtingumo nuo savižudybių mirtingumo santykiniai rodikliai yra statistiškai nepatikimi. Tyrimo metu patvirtinta prielaida apie padidėjusią mirtingumo nuo savižudybių riziką kaimo vyrų ir moterų grupėse.

Tyrimo metu buvo nustatyti darbingo (30–59 metų) amžiaus vyrų ir moterų mirtingumo nuo savižudybių skirtumai pagal ekonominio aktyvumo statusą (5.34 lentelė). Bedarbystė yra susijusi su beveik trigubai didesne mirtingumo nuo savižudybių rizika (lyginant su dirbančiais vyrais ir moterimis). Ši priklausomybė yra kiek ryškesnė vyrų grupėje. Itin nerimą keliantis reiškinys – panašus (vyrų) ar net didesnis (moterų) mirtingumo nuo savižudybių atotrūkis ekonomiškai neaktyvių neįgalųjų vyrų ir moterų grupėse. Kiek mažesni mirtingumo skirtumai buvo nustatyti lyginant kitus ekonomiškai neaktyvius vyrus ir moteris su dirbančiais vyrais ir moterimis.

5.34 lentelė. *Darbingo (30–59 metų) amžiaus Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo nuo savižudybių rodiklių santykiai (MRS) pagal ekonominio aktyvumo statusą, 2011–2013 m.*

<i>Ekonominio aktyvumo statusas</i>	Vyrai		Moterys	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
Ekonomiškai aktyvūs, dirbantys (<i>lyg. gr.</i>)	1		1	
Ekonomiškai aktyvūs, bedarbiai	3,15	2,77–3,59	2,68	1,95–3,69
Ekonomiškai neaktyvūs, su negalia	2,84	2,34–3,43	4,01	2,80–5,76
Ekonomiškai neaktyvūs, kiti	2,49	1,97–3,16	2,78	1,91–4,05

Pastabos: *lyg. gr.* – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetui); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Mirtingumo dėl visų kitų mirties priežasčių skirtumai

Šiai labai savo sudėtimi mišriai mirties priežasčių grupei priklauso ir kai kurios labai svarbios mirties priežastys – endokrininės ligos, mitybos ir medžiagų apykaitos ligos, nervų sistemos ligos bei netiksliai nustatytos mirties priežastys. Cukrinis diabetas, endokrininių liaukų ligos, epilepsija, nefritai, nefrozės ir priešinės liaukos hiperplazija yra įtrauktos į efektyvios medicinos pagalba išvengiamų mirties priežasčių sąrašą.

5.35 lentelėje pateikti duomenys rodo, kad mirtingumo dėl visų kitų mirties priežasčių skirtumai pagal išsilavinimą nėra labai dideli (neviršija 1,6 karto). Šiuo atveju kur kas reikšmingesnis santuokinis statusas, ypač vyrų grupėje. Didžiausi mirtingumo skirtumai (viršijantys du kartus) buvo nustatyti lyginant niekada nevedusių ir netekėjusių moterų bei išsiskyrusių vyrų mirtingumo rodiklius su atitinkamais rodikliais vedusių ir ištėkėjusių grupėse. Artimas dviem kartams santykinis mirtingumo rodiklis buvo gautas ir vertinant našlių vyrų mirtingumo dėl visų kitų mirties priežasčių riziką. Niekada netekėjusių ir išsiskyrusių moterų mirtingumo rodiklių santykiai yra mažesni.

5.35 lentelė. 30 metų ir vyresnių Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo dėl visų kitų mirties priežasčių rodiklių santykiai (MRS) pagal išsilavinimą, santuokinį statusą, tautybę ir gyvenamąją vietą, 2011–2013 m.

	Vyrai		Moterys	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
<i>Išsilavinimas</i>				
Aukštasis (lyg. gr.)	1		1	
Vidurinis	1,40	1,23–1,59	1,18	1,03–1,35
Žemesnis nei vidurinis	1,62	1,41–1,85	1,54	1,34–1,77
<i>Santuokinis statusas</i>				
Vedę/ištėkėjusios (lyg. gr.)	1		1	
Niekada nevedę/netekėjusios	2,90	2,54–3,32	1,91	1,65–2,22
Išsiskyrę/išsiskyrusios	2,07	1,83–2,34	1,31	1,13–1,52
Našliai/našlės	1,75	1,54–1,99	1,40	1,26–1,55
<i>Tautybė</i>				
Lietuvis/lietuvė (lyg. gr.)	1		1	
Rusas/rusė	1,48	1,28–1,70	1,63	1,43–1,85
Lenkas/lenkė	1,28	1,10–1,50	1,23	1,06–1,42
Kita	1,22	0,99–1,50	1,74	1,46–2,08
<i>Gyvenamoji vieta</i>				
Miestas (lyg. gr.)	1		1	
Kaimas	1,02	0,94–1,12	0,91	0,83–0,99

Pastabos: lyg. gr. – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetui); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Statistiškai patikimi vidutinio lygio (neviršijantys 60 proc.) mirtingumo dėl visų kitų mirties priežasčių skirtumai buvo nustatyti vertinant mirtingumo skirtumus pagal tautybę. Išimtis – kitos tautybės vyrai, kurių mirtingumas statistiškai patikimai nesiskyrė nuo lietuvių vyrų. Mirtingumo skirtumai yra statistiškai nepatikimi vertinant ir vyrų mirtingumo miesto-kaimo skirtumus. Moterų grupėje mirtingumo dėl visų kitų mirties priežasčių rizika yra didesnė miestuose.

5.36 lentelėje pateikti duomenys rodo, kad darbingo amžiaus vyrų ir moterų mirtingumo dėl visų kitų mirties priežasčių skirtumai pagal ekonominio aktyvumo statusą yra labai dideli. Bedarbių vyrų ir moterų mirtingumo rizika viršija dirbančių vyrų ir moterų mirtingumo riziką apie tris kartus. Panašūs (moterų) ar net didesni (vyrų) mirtingumo skirtumai yra ir kitų ekonomiškai neaktyvių vyrų ir moterų grupėse. Vertinant ekonomiškai neaktyvius, turinčius negalią vyrus ir moteris šie skirtumai yra dvizenkliai.

5.36 lentelė. *Darbingo (30–59 metų) amžiaus Lietuvos vyrų ir moterų mirtingumo dėl visų kitų mirties priežasčių rodiklių santykiai (MRS) pagal ekonominio aktyvumo statusą, 2011–2013 m.*

	Vyrai		Moterys	
	MRS	95% pas. int.	MRS	95% pas. int.
<i>Ekonominio aktyvumo statusas</i>				
Ekonomiškai aktyvūs, dirbantys (<i>lyg. gr.</i>)	1		1	
Ekonomiškai aktyvūs, bedarbiai	2,91	2,40–3,52	3,26	2,27–4,69
Ekonomiškai neaktyvūs, su negalia	11,45	9,56–13,71	25,07	19,02–33,03
Ekonomiškai neaktyvūs, kiti	4,30	3,26–5,66	3,20	2,08–4,90

Pastabos: *lyg. gr.* – lyginamoji grupė (mirtingumo rodiklių santykis lygus vienetui); statistiškai patikimi skirtumai (MRS) pažymėti paryškintu šriftu.

Šis tyrimas pateikia naujausius patikimus visos populiacijos lygio duomenis apie Lietuvos gyventojų mirtingumo sociodemografinius ir socioekonominius skirtumus 2011–2013 m. Šis periodas sutampa su priešaringų ekonominių pokyčių periodu, kai Lietuvoje dar buvo jaučiamos pasaulinės finansinės krizės (2008–2009 m.) pasekmės. Mokslo studijoje apibendrinti Rytų ir Vidurio Europos regione su gyventojų surašymu sujungtų mirtingumo duomenų pagrindu apskaičiuoti mirtingumo skirtumų statistiniai rodikliai aktualūs tiek Lietuvos sveikatos ir socialinės politikos kūrėjams ir vykdytojams, tiek ir tarptautiniu mastu siekiant suprasti aukšto mirtingumo lygio (tiek naujosiose Europos Sąjungos šalyse, tiek ir posovietinės erdvės šalyse) specifiką, kontekstą ir veiksnius.

Svarbu pastebėti, kad mokslo studijoje pateikti nauji su 2011 m. gyventojų surašymu sujungtais mirtingumo duomenimis pagrįsto empirinio tyrimo rezultatai yra lyginami su ankstesnio tyrimo (pagrįsto su 2001 m. gyventojų surašymu sujungtais mirtingumo duomenimis) rezultatais (Jasilionis, Stankūnienė, Shkolnikov, 2006; Jasilionis ir kt., 2007). Tai leidžia įvertinti gyventojų mirtingumo skirtumų pokyčių kryptis per pastaruosius dešimt metų. Galima teigti, kad nepaisant nuo 2008 m. stebimo ženkliaus Lietuvos gyventojų mirtingumo situacijos gerėjimo, gyventojų mirtingumo dėl visų mirties priežasčių skirtumai pagal išsilavinimą, santuokinį statusą, tautybę ir gyvenamąją vietą 2011–2013 m. išliko to paties aukšto lygio, kuris buvo 2001–2004 m. Tuo pačiu periodu smarkiai išaugo (du ir daugiau kartų) bendrojo mirtingumo skirtumai lyginant darbingo amžiaus bedarbius ir dirbančius vyrus bei moteris. Šių skirtumų padidėjimas buvo stebimas vertinant daugumą mirties priežasčių. Lyginant su 2001–2004 m. duomenimis, padidėjo ir vyrų mirtingumo dėl išorinių mirties priežasčių bei vyrų ir moterų mirtingumo dėl su alkoholio vartojimu susijusių mirties priežasčių diferenciacija pagal išsilavinimą. Taip pat išaugo vyrų ir moterų mirtingumo dėl transporto įvykių skirtumai pagal išsilavinimą, santuokinį statusą ir gyvenamąją vietą. Lyginant su 2001–2004 m. nemažai padidėjo vyrų mirtingumo nuo savižudybių skirtumai pagal išsilavinimą. Itin didelį nerimą keliantis tyrimo rezultatas – labai padidėjęs mirtingumo nuo savižudybių lygis ekonomiškai neaktyvių, turinčių negalią gyventojų grupėje.

Tyrimo rezultatai rodo, kad pozityvūs pastarųjų metų Lietuvos gyventojų mirtingumo pokyčiai išlieka labai selektyvūs. Tai ypač liečia darbingo amžiaus gyventojų grupę, kurioje susiformavo marginalizuotos itin aukšto mirtingumo bedarbių, turinčių negalią ir kitų ekonomiškai neaktyvių gyventojų grupės. Kadangi padidėjusios mirtingumo rizikos gyventojų grupės (pavyzdžiui, su žemesniu nei vidurinis išsilavinimu) sudaro gana didelę visų gyventojų dalį, labai nepalankūs šių gyventojų grupių mirtingumo rodikliai neigiamai veikia ir visos populiacijos (visų Lietuvos gyventojų) bendrojo ir specifinio pagal priežastis mirtingumo rodiklius.

Tyrimas patvirtino išsilavinimo kaip vienos svarbiausių kultūros kapitalo dimensijų reikšmingumą bendrojo ir specifinio pagal priežastis mirtingumo lygiui. Vyrus ir moteris su aukštesniu išsilavinimu galima laikyti mažiausios mirtingumo rizikos avangardo grupe, į kurios mirtingumo lygį turėtų orientuotis ir kitos gyventojų grupės. Įvertinus didžiulius mirtingumo nuo kraujotakos sistemos ligų ir išorinių bei su alkoholio varto-

jimu susijusių mirties priežasčių skirtumus, galima teigti, kad išsilavinimas yra vienas svarbiausių sveikos gyvensenos ir psichosocialinės sveikatos veiksnių. Daugeliu atvejų santuokinis statusas yra svarbesnis vyrams nei moterims, tačiau beveik vienodai ryškūs mirtingumo nuo savižudybių santykiniai skirtumai rodo, kad šeima Lietuvoje išlieka labai svarbiu (ir galbūt dažnai vieninteliu) socialinės paramos mechanizmu. Mokslo studijoje pateikti darbingo amžiaus gyventojų mirtingumo skirtumų pagal ekonominį statusą tyrimo rezultatai atskleidžia, kad išaugusi ekonominių veiksnių įtaka pasiekė kritinius mastus. Bet koks darbinių pajamų praradimas (tapus bedarbiu ar neįgaliu) yra labai susijęs su išaugusia mirtingumo nuo specifinių mirties priežasčių (pavyzdžiui, infekcinių ligų) rizika, kuri atspindi didžiulę socialinę atskirtį ir gyvenimo bei sanitarines sąlygas, artimas marginalizuotoms gyventojų grupėms.

Mokslinio tyrimo metu nustatyta didžiulė gyventojų mirtingumo diferenciacija pagal socioekonominės ir sociodemografinės grupės yra neabejotinai susijusi su pastarojo dešimtmečio prieštaringa ir nesubalansuota socioekonominė raida. Kadangi mirtingumo skirtumai yra susiję su dideliu (ir didėjančiu) išvengiamų mirčių skaičiumi, išliekanti nepalanki ar net blogėjanti mirtingumo situacija padidėjusio mirtingumo grupėse neišvengiamai taps svarbia kliūtimi tvariam Lietuvos gyventojų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės augimui ateityje.

6. EMIGRACIJOS DIFERENCIACIJA

6.1. Gyventojų emigracijos sociodemografinių veiksnių tyrimo problema

Moksliniai tyrimai rodo, kad gyventojų emigracija gali turėti ne tik negatyvų, bet ir pozityvų poveikį socioekonominei raidai (Adams, 2003). Iš nedaugelio pozityvių emigracijos pasekmių galima paminėti tiesioginę ekonominę emigrantų paramą kilmės šalyje likusiems giminiams, emigrantų sukauptas žinias ir finansinį kapitalą (Stark ir kt., 1997). Tačiau masinės emigracijos sąlygomis dominuoja negatyvios demografinės pasekmės – gyventojų skaičiaus mažėjimas, gyventojų amžiaus ir ekonominio aktyvumo statuso struktūrų deformacijos.

Daugelyje šalių visos populiacijos lygmens emigracijos tyrimus labai apriboja duomenų trūkumas. Kaip ir kitų demografinių procesų atveju, atrankinių tyrimų ir apklausų duomenys suteikia vertingos ir turtingos informacijos apie emigracijos priežastis, tačiau labai dažnai nėra reprezentatyvūs visos šalies lygmeniu. Dėl mažų imčių dažnai sudėtinga gauti patikimus sociodemografinių gyventojų grupių emigracijos rodiklius.

Šioje mokslo studijoje pristatomas pirmasis Vidurio ir Rytų Europos regione bei tarptautiniu mastu unikalus tyrimas, kurio empirinį pagrindą sudaro visos Lietuvos populiacijos lygmens su 2011 m. gyventojų surašymu sujungti emigracijos įrašų duomenys. Tai išskirtinis atvejis tarptautinėje mokslo erdvėje, kai išgyvenančios masinę emigraciją šalies tyrimai remiasi tokio aukšto patikimumo ir aprėpties mokslo duomenimis. Labai svarbu ir tai, kad šie duomenys sutampa su itin aukštos emigracijos iš Lietuvos periodu bei politiniu lygmeniu intensyviomis paieškomis adekvataus atsako emigracijos problemoms. Šios mokslo studijos dalies tikslas – pateikti naujus patikimus mokslo duomenis apie Lietuvos gyventojų emigracijos sociodemografinius skirtumus, emigracijos mastus, jų veiksnius ir specifiką kai kuriose sociodemografinėse ir socioekonominėse grupėse. Autoriai tikisi, kad ši unikali ir patikimesnė nei iki šiol informacija bus naudinga kuriant kryptingesnes ir efektyvesnes migracijos politikos priemones.

6.2. Gyventojų emigracija: teorinės prieigos ir Lietuvos kontekstas

6.2.1. Migracijos teorijų apžvalga

Kadangi šioje studijoje akcentuojama demografinių procesų diferenciacija, gyventojų emigracijos sociodemografinius skirtumus taip pat būtina interpretuoti taikant susijusių migracijos teorinių modelių prizmę. Pirmiausia reikėtų pastebėti, kad šio tyrimo objektas yra emigrantai, kurie oficialiai deklaravo savo išvykimą. Todėl šiame skyriuje aptariamos teorijos ir tyrimai nepaliečia kitų svarbių migracijos formų (nedeklaruota ir trumpalaikė migracija, žmonių gabenimas ir pan.).

Migracijos tyrimuose veiksniai skirstomi į „išstumiančiuosius“ (*push*) ir „pritraukiančiuosius“ (*pull*), kurie gali veikti makrolygmeniu (visos šalies mastu), mezolygmeniu (šeimoje arba bendruomenėje) arba mikrolygmeniu (individo lygmeniu). Neoklasikinė migracijos teorija yra bene labiausiai taikoma ekonominė teorinė prieiga, kuri aiškina (darbo) migracijos srautus ekonominiais (pavyzdžiui, pajamų ir atlyginimų lygio) struktūriniais skirtumais tarp šalių (Todaro, 1969; Borjas, 1989). Ši teorinė prieiga taip pat akcentuoja individo sprendimo svarbą, didžiausią reikšmę suteikiant savirealizacijos (pavyzdžiui, darbo ir didesnio darbo užmokesčio) galimybėms emigracijos tikslo šalyse. Kadangi tyrimo periodu (2011–2013 m.) Lietuvoje dar buvo labai jaučiamos pasaulinės finansų krizės pasekmės, tikslinga atsižvelgti ir į naujosios ekonomikos darbo migracijos teorijas (Stark, 1991). Ši teorija susieja individualius emigracijos sprendimus su šeimų ekonominio išgyvenamumo strategijomis, kuriomis siekiama bent sušvelninti ekonominės krizės pasekmes namų ūkiui. Daugelis tiek realios, tiek ir potencialios migracijos tyrimų, darytų pastaraisiais metais Lietuvoje, patvirtina, kad ir Lietuvoje socialiniai bei ekonominiai veiksniai yra dominuojantys (Maslauskaitė, Stankūnienė, 2007; Požiūris, 2008). Mokslo studijos tyrimo kontekste svarbi ir neoklasikinė mikroekonomikos teorija, akcentuojanti ne vien ekonominius migracijos veiksnius. De Jong ir Fawcett (1981) akcentuoja, kad emigracijos rizika labai priklauso nuo individo sociodemografinių charakteristikų, pavyzdžiui, išsilavinimo, santuokinio statuso ir ankstesnės migracijos patirties. Ekonominių krizių metu didesnę dalį sudaro jauni emigrantai, rečiau migruojama su vaikais, šeimomis, dažniau migruoja vyrai, nors dabartiniu „migracijos feminizacijos“ metu emigrantai vyrai ir moterys sudaro beveik vienodas dalis (Castles, Miller, 2009; Zlotnik, 1995).

Neoklasikinės ekonomikos teorijos dažnai kritikuojamos dėl perdėto individų sprendimų sureikšminimo, kadangi sprendimai emigruoti yra dažnai priimami tam tikruose bendruomenės arba politiniuose kontekstuose. Todėl naujoji ekonominės migracijos teorinė prieiga didžiausią dėmesį skiria ne individui, o šeimai, namų ūkiui ir bendruomenei. Migracijos tinklų teorija (Massey ir kt., 1998) akcentuoja įvairių socialinių tinklų (šėimos, namų ūkio, draugų) ir tinklaveikos svarbą formuojant tiek emigracijos strategijas, tiek ir kuriant informacijos srautus apie emigracijos privalumus bei trūkumus įvairiose emigracijos tikslų šalyse. Tokie informaciniai tinklai dažnai išsklaido su emigracijos sprendimu susijusias abejones bei neužtikrintumą ir galutinai pastūmėja individus emigracijos sprendimo link (Massey, Zenteno, 1999).

Iš sociologinių migracijos teorinių prieigų paminėtini migracijos sprendimų priėmimo analitiniai modeliai, kurie akcentuoja asmeninių migracijos veiksnių reikšmę ir pobūdį (Maslauskaitė, Stankūnienė, 2007). Be kilmės šalies ir emigracijos tikslo šalies charakteristikų bei intervencinių kliūčių veiksnių, migracinių sprendimų teorijos išskiria ir individo sprendimo reikšmę (Daugherty Kammeyer, 1995). Ši teorinė prieiga analizuoja migracijos sprendimo procesą ir veiksnius individo lygmeniu, didelį dėmesį kreipiant asmeniniams motyvams, lūkesčiams ir paskatoms (Lee, 1966; Sell, De Jong, 1978; Daugherty, Kammeyer, 1995).

6.2.2. Lietuvos gyventojų emigracijos pokyčiai: istorinis ir politinis kontekstas

Kaip ir daugelis Rytų Europos regiono šalių, Lietuva turi palyginti ilgą emigracijos istoriją. Pirmos oficialios statistikos užfiksuotos didžiulės emigracijos bangos buvo stebimos XIX a. pabaigoje, XX a. pradžioje, Antrojo pasaulinio karo išvakarėse, šio karo metu ir pokariu (Sipavičienė, 1997; Kiaupa ir kt., 2000). Sovietinio periodo metu (1945–1990) tarptautinės emigracijos galimybės buvo ypač smarkiai apribotos (išskyrus į kitas Sovietų Sąjungos respublikas) (Sipavičienė, 1997).

Po nepriklausomybės atgavimo 1990 m. emigracijos srautai ženkliai išaugo, pakito jų socialiniai ir ekonominiai veiksniai. Dešimto dešimtmečio pradžioje emigracijos srautą iš esmės sudarė išvykstantys į Rusiją ir kitas buvusios Sovietų Sąjungos respublikas buvusią sovietinių struktūrų darbuotojai ir/arba gimę šiose respublikose (daugiausia slavų tautybės) gyventojai-repatriantai (Sipavičienė, 1997). Nors buvo pašalinti visi teisi-

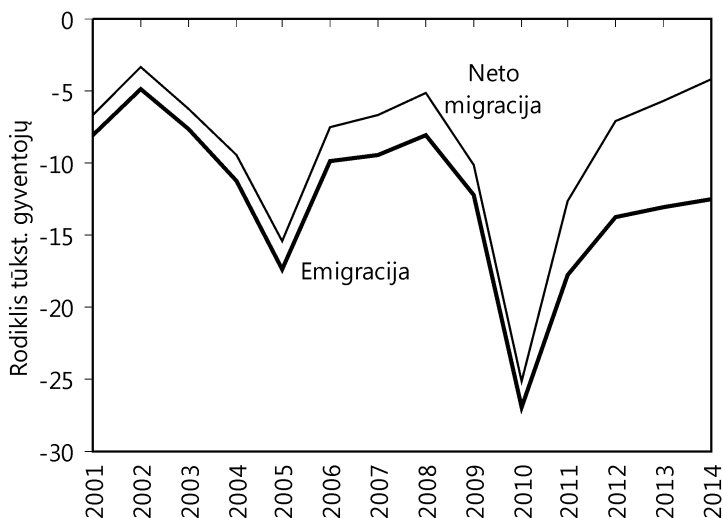
niai emigracijos barjerai, šiuo periodu Lietuvos piliečių emigracija nebuvo labai didelė. Emigracija į turtingesnes Vakarų šalis ženkliai neišaugo nepaisant ir šalį apėmusios pereinamojo periodo ekonominės krizės mastų. Tai vyko ir dėl to, kad daugelis Vakarų Europos šalių vykdė griežtą vizų, pastovaus gyvenimo ir darbo leidimų išdavimo ribojimo politiką, kuri smarkiai riboja emigrantų iš Vidurio ir Rytų Europos šalių (tarp jų ir Lietuvos) galimybes (Castles, 2002). Tačiau šis periodas labiau žymi pirmųjų migracinių ryšių su Vakarų šalimis užmezgimą. Tai buvo pirmieji emigrantų bandymai (dažniausiai trumpalaikės kelionės) ir savotiška „žvalgyba“ potencialiose emigracijos tikslo šalyse. Šios trumpalaikės kelionės palaipsniui naikinant vizų barjerus iš Vakarų šalių pusės vėliau virto nedeklaruota ir nereguliaria migracijos forma (Sipavičienė, 2006). Nuo 1990 iki 2001 m. apie 200 tūkst. Lietuvos piliečių (arba 5 proc. visų gyventojų) emigravo iš Lietuvos oficialiai nedeklaravę savo išvykimo (Statistikos departamentas, 2014). Emigracijos srautai ypač padidėjo Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą (2004 m.), pasaulinės ekonominės krizės ir jos pasekmių periodu (2009–2011 m.) (6.1 pav.). Lietuvos statistikos departamento duomenimis, 2003–2007 m. emigravo apie 170 tūkst. Lietuvos gyventojų, o 2008–2012 m. – net 225 tūkst. gyventojų. Svarbu ir tai, kad didžiausią emigrantų dalį sudaro jauni, darbingo amžiaus asmenys (14–24 metų asmenys sudarė net 28 proc. visų emigrantų).

6.1 pav. rodo, kad itin didelis emigracijos „šuoilis“ buvo stebimas iškart po finansinės krizės – 2010 m. (daugiau nei 80 tūkst. gyventojų deklaravo savo išvykimą). Tačiau šie duomenys vertintini atsargiai, nes tikėtina, kad į šiuos statistinius rodiklius patenka ir anksčiau emigravę gyventojai, kurie pavėluotai deklaravo savo išvykimą. Nuo 2010 m. balandžio mėnesio įsigalioję privalomojo sveikatos draudimo formalumai paskatino emigracijos deklaravimą ir sukėlė deklaruotosios emigracijos šuolį. Naujaisi 2013–2014 m. duomenys rodo, kad nors gyventojų emigracijos ir neto migracijos rodikliai sumažėjo, ilgesnio periodo perspektyvoje jie išlieka nepalankūs (pavyzdžiui, lyginant su 2000-ųjų pradžia) (6.1 pav.). Todėl, nepaisant pastaraisiais metais didėjančios grįžtamosios migracijos, dar anksti teigti apie esminį situacijos gerėjimą.

Ankstesni gyventojų emigracijos tyrimai Lietuvoje iš esmės buvo pagrįsti riboto informuotumo agreguotos oficialiosios statistikos ir/arba riboto reprezentatyvumo atrankinių tyrimų duomenimis. Dažniausiai šie tyrimai didžiausią dėmesį skyrė demografinėms ir ekonominėms emigracijos pasekmėms, emigracijos ketinimams ir galimybėms bei specifinėms emigracijos formoms (pavyzdžiui, nelegalus žmonių gabenimas)

(Sipavičienė, 1997; Maslauskaitė, Stankūnienė, 2007; Sipavičienė, 2010; Sipavičienė, Stankūnienė, 2011; Sipavičienė, 2014). Publikuoti moksliniai duomenys akcentuoja ekonominių emigracijos motyvų ir veiksnių svarbą (Sipavičienė, 2010; Sipavičienė, Stankūnienė, 2011; Sipavičienė, 2014). Kai kurie tyrimai rodo, kad pastaruoju metu svorį įgauna ir neekonominiai veiksniai (šeimų susijungimas, išsilavinimas ir geresnės savirealizacijos galimybės), ypač jauniausiose gyventojų amžiaus grupėse (Maslauskaite, Stankūnienė, 2007; Sipavičienė, Stankūnienė, 2013).

6.1. pav. Bendrieji emigracijos ir neto migracijos rodikliai, 2001–2014 m.

Šaltinis: Statistikos departamento duomenų bazė, 2015.

Lietuvai įstojus į ES (2004 m.), Lietuvos vyriausybė bandė ieškoti politinio atsako į grėsmingai augančios emigracijos pasekmes. Viena pirmųjų tokių politinių iniciatyvų buvo migracijai skirta Nacionalinės demografinės (gyventojų) politikos strategijos dalis. Ši strategija buvo patvirtinta vyriausybės (2004 m.) ir vėliau modifikuota (2008 m.) (Lietuvos, 2004, 2008). Dokumente akcentuojamos neigiamos emigracijos pasekmės demografinėi raidai bei darbo rinkai ir siūloma skatinti grįžtamąją migraciją. Su aukšta emigracija susiję Lietuvos darbo rinkos praradimai ir jų kompensavimas skatinant ekonominių emigrantų sugrįžimą taip pat aptariami Ekonominės migracijos reguliavimo strategijoje (Lietuvos, 2007). Darbo rinkos klausimai išliko dominuojančiais ir vėlesniuose su

migracijos politika susijusiuose dokumentuose – „Globalios Lietuvos“ – užsienio lietuvių įsitraukimo į valstybės gyvenimą strategijoje (2012 m.) ir Lietuvos migracijos politikos gairėse (2014 m.). Lietuvos migracijos politikos gairės (2014 m.) yra naujausia Lietuvos vyriausybės politinė iniciatyva, kuria siekiama sumažinti emigracijos keliamus iššūkius darbo rinkai (Sipavičienė, 2014). Pagrindinės šios politikos siūlomos priemonės – grįžtamosios migracijos ir reguliuojamos imigracijos skatinimas bei kai kurių emigraciją skatinančių nepalankių veiksnių (pavyzdžiui, jaunimo nedarbo) šalinimas. Šių politinių priemonių efektyvumą dar sunku įvertinti visų pirma dėl jų labai plačios apimties – tai reikalauja fundamentalių tarpsektorinių veiksnių planų, kurių iki šiol nėra. Ankstesnė patirtis rodo, kad dažnai egzistuoja didžiulė praraja tarp deklaruojamų ir praktiškai vykdomų migracijos politikos priemonių. Studijos autoriai tikisi, kad knygoje pristatomo emigracijos tyrimo duomenys leis tiksliau identifikuoti padidintos emigracijos rizikos gyventojų grupes bei veiksnius ir suteiks vertingų mokslo žinių kryptingesnės nei iki šiol migracijos politikos kūrimui.

6.3. Gyventojų emigracijos sociodemografinė ir socioekonominė diferenciacija

Šioje studijos dalyje pristatomi empiriniai Lietuvos vyrų ir moterų emigracijos tyrimo rezultatai. Pradžioje aptariami aprašomosios analizės duomenys apie tyrimo stebėjimo metu (2011 m. kovo 1 d. – 2013 m. gruodžio 31 d.) emigravusius gyventojus bei jų sociodemografines ir socioekonomines charakteristikas. Reikia pastebėti, kad šiam tyrimui atrinkti tik emigravusieji ilgesniam laikui (t. y. tik tie emigrantai, kurie stebėjimo periodu į Lietuvą negrįžo). Dėl šios priežasties į šį tyrimą nepatenka pakankamai didelė emigrantų dalis, kuri fiksuojama ir skelbiama oficialiojoje statistikoje. Vėliau taikant Puasono regresijos statistinio modeliavimo procedūras vertinami sociodemografinių ir socioekonominių kintamųjų ir tiriamų 20–64 metų amžiaus gyventojų emigracijos rizikos statistiniai sąryšiai.

6.1 lentelėje pateikti aprašomosios statistikos duomenys apie 2011–2013 m. emigravusius gyventojus. Iš viso į galutinę tyrimo duomenų bazę buvo įtraukti duomenys apie 32,6 tūkst. (ilgalaikių) emigrantų, iš kurių 47 proc. – vyrai ir 53 proc. – moterys. Emigrantų grupėje dominavo jauni vyrai ir moterys – jaunesni nei 30 metų gyventojai sudarė daugiau nei 50 proc. iš visų emigravusiųjų skaičiaus. Po 30 metų amžiaus ribos emigravusiųjų dalis nuosekliai mažėjo.

6.1 lentelė. 2011–2013 m. emigravę vyrai ir moterys pagal amžių, išsilavinimą, miesto-kaimo gyvenamosios vietos požymius, santuokinių statusą, tautybę, ekonominio aktyvumo statusą ir migracijos patirtį (proc.).

	Vyrai	Moterys
Amžius		
20–24	35,1	39,3
25–29	27,1	23,7
30–34	13,7	11,1
35–39	8,9	8,0
40–44	6,6	7,1
45–49	4,5	5,1
50–54	2,8	4,2
55–59	1,1	1,4
60–64	0,2	0,3
Išsilavinimas		
Aukštasis	20,5	31,4
Vidurinis	59,8	57,0
Žemesnis nei vidurinis	19,8	11,7
Santuokinis statusas		
Vedęs/ištekėjusi (palyg. grupė)	28,8	24,5
Niekada nevedęs/netekėjusi	64,5	61,7
Išsiskyręs/išsiskyrusi	6,5	12,2
Našlys/našlė	0,2	1,6
Tautybė		
Lietuvis	83,5	82,6
Rusas	7,0	6,7
Lenkas	4,7	4,7
Kita	4,8	6,0
Miesto-kaimo gyvenamoji vieta		
Miestas	75,7	77,9
Kaimas	24,3	22,1
Ekonominio aktyvumo statusas		
Dirbantis	52,0	49,7
Bedarbis	26,0	16,4
Neįgalus	0,5	0,4
Kitas ek. neaktyvus	21,0	33,5
Nežinoma	0,6	0,0
Gimimo vieta		
Lietuva, miestas	74,3	72,3
Lietuva, kaimas	21,5	23,5
Užsienis	4,3	4,2
Gyvenamoji vieta 1 m. iki surašymo		
Ta pati (Lietuvoje)	86,3	85,1
Kita (Lietuvoje)	5,4	4,8
Užsienis	8,3	10,1
Gyvenimo užsienyje (ilgiau nei 1 m.) patirtis		
Nėra patirties	78,1	79,7
Yra patirtis	13,6	10,3
Nežinoma	8,3	10,0
VISO (abs. skaičius)	15282	17324

Šaltinis: 2011 m. gyventojų ir būstų surašymo ir migracijos registro 2011 m. kovo 1 d. – 2013 m. gruodžio 31 d. mikroduomenų jungimo rezultatai.

Daugumą emigravusiųjų (57–60 proc.) sudarė vyrai ir moterys su viduriniu išsilavinimu. Gana netikėtas tyrimo rezultatas – itin didelė moterų su aukštoju išsilavinimu dalis (31 proc.) ir mažiausia gyventojų su žemesniu nei vidurinis išsilavinimas dalis (6.1 lentelė). Daugiau nei 60 proc. emigrantų buvo niekada nevedę/netekėjusios, apie ketvirtadalis – buvo susituokę. Apie 12 proc. emigrančių moterų buvo išsiskyrusios, o išsiskyrusių vyrų dalis buvo beveik dvigubai mažesnė. Vertinant emigrantų sudėtį pagal tautybę, dominavo lietuviai (83 proc.), antroje vietoje buvo rusai (7 proc.). Lenkų ir kitų tautybių atstovai sudarė 5–6 proc. Emigracijos sraute dominavo miesto ir gimę Lietuvos miestuose gyventojai. Įdomus pasiskirstymas pagal ekonominio aktyvumo statusą. Gyventojų surašymo metu dirbusieji ekonomiškai aktyvūs gyventojai sudarė maždaug 50 proc. visų emigrantų. 26 proc. emigravusių vyrų ir 16 proc. emigravusių moterų buvo ekonomiškai aktyvūs bedarbiai. Ekonomiškai neaktyvūs gyventojai sudarė 21 proc. vyrų ir 34 proc. moterų emigracijos srauto. Likus metams iki 2011 m. kovo 1 d. gyventojų surašymo, 85–86 proc. emigravusiųjų gyveno savo gyvenamojoje vietoje (Lietuvoje), o 8–10 proc. gyveno užsienyje. Tačiau beveik 14 proc. vyrų ir 10 proc. moterų emigrantų jau turėjo ilgalaikės (ilgesnės nei 1 metai) gyvenimo užsienyje patirties. Vis dėlto beveik 80 proc. emigravusių vyrų ir moterų tokios patirties neturėjo, o 8–10 proc. emigrantų į šį gyventojų surašymo klausimą apskritai neatsakė.

Deskriptyvinė statistika, pagrįsta anksčiau pateiktu absoliučių skaičių pasiskirstymu, gali pateikti tik apytikrius emigracijos mastus skirtingose sociodemografinėse ir socioekonominėse grupėse. Tačiau šie skaičiai neatspindi emigracijos rizikos skirtumų, nes jie labai priklauso nuo įvairių sociodemografinių grupių sudėties pagal amžių ir kitas sociodemografines charakteristikas specifikos. Pavyzdžiui, absoliutus emigrantų skaičius kaimo vietovėse bus mažesnis dėl mažesnės nei mieste jauno amžiaus gyventojų dalies. Todėl vertinant emigracijos intensyvumą skirtingose gyventojų grupėse būtina standartizacija pagal visas galimas sociodemografines ir socioekonominės charakteristikas. Tokia standartizacija leidžia „išgryninti“ atskirų kintamųjų efektus. Pavyzdžiui, standartizuojant pagal amžių ir išsilavinimą, daroma prielaida, kad mieste ir kaime gyventojų sudėtis pagal šias dimensijas yra vienoda. Taikant statistinio modeliavimo procedūras tokia standartizacija atliekama kontroliuojant (įtraukiant į statistinį modelį) pasirinktus arba visus nepriklausomus kintamuosius.

6.2 lentelėje pateikti 20–64 metų amžiaus Lietuvos vyrų ir moterų emigracijos rodiklių santykiai pagal sociodemografines ir socioekonomi-

nes grupės. Šie emigracijos rodiklių santykiai buvo gauti taikant Puasono regresijos modeliavimo procedūras, kontroliuojant visus nepriklausomus kintamuosius. Vertinant emigracijos rizikos pasiskirstymą pagal išsilavinimą, išryškėja skirtumai pagal lytį. Vyrų grupėje didžiausi emigracijos rodikliai buvo stebimi vidurinio ir žemesnio nei vidurinis išsilavinimo grupėse. Moterų emigracija buvo didžiausia aukštojo ir vidurinio išsilavinimo grupėje, o mažiausia – žemesnio nei vidurinis išsilavinimo grupėje. Tyrimo metu buvo nustatyta itin didelė moterų emigracijos diferenciacija pagal santuokinį statusą. Lyginant su ištekejusiomis moterimis (palyginamoji grupė), gyvenančios ne santuokoje (niekada netekėjusios, išsiskyrusios ir našlės) moterys buvo itin linkusios emigruoti. Išsiskyrusių moterų emigracijos rizika net 2,4 karto viršijo ištekejusių moterų emigracijos riziką. Vyrų emigracijos skirtumai pagal santuokinį statusą buvo gerokai mažesni. Didžiausia emigracija buvo stebima išsiskyrusių vyrų grupėje (1,4 karto didesnė rizika nei vedusių grupėje), o niekada nevedusių vyrų emigracijos lygis buvo tik nežymiai didesnis nei vedusių vyrų. Rusų tautybės vyrų ir moterų emigracijos rodikliai buvo didžiausi, o lenkų tautybės – mažiausi. Lietuvių vyrų ir moterų emigracijos rizika užėmė tarpinę padėtį tarp minėtų tautybių grupių. Net ir standartizavus pagal amžiaus ir kitus svarbius veiksnius, kaimo vyrų ir moterų emigracijos rizika išliko apie 20 proc. mažesnė nei miesto vyrų ir moterų.

Gimusiųjų Lietuvos kaime emigracijos rizika taip pat buvo mažesnė nei gimusiųjų Lietuvos miestuose, o gimusiųjų užsienyje statistiškai patikimai nesiskyrė nuo gimusiųjų Lietuvos miestuose. Tyrimo metu buvo nustatyta, kad ekonominis aktyvumo statusas buvo itin svarbus vyrų ir moterų emigracijos veiksnys. Bedarbystė gyventojų surašymo metu lėmė apie 40–50 proc. didesnę nei dirbančių vyrų ir moterų emigracijos tikimybę (stebėjimo periodu nuo 2011 m. kovo 1 d. iki 2013 m. gruodžio 31 d.). Svarbu ir tai, kad didesnė moterų emigracijos rizika taip pat buvo stebima ekonomiškai neaktyvių ir nenurodyto ekonominio aktyvumo grupėse, o vyrų emigracija šiose grupėse statistiškai patikimai nesiskyrė nuo dirbančių vyrų arba buvo net mažesnė. Neįgalumas buvo svarbus emigracijos riziką mažinantis veiksnys.

Ilgalaikio gyvenimo užsienyje patirtis buvo susijusi su 70–80 proc. pakartotinės emigracijos rizika. Ypač didelė emigracijos rizika buvo susijusi su nesena migracijos patirtimi: prieš metus iki gyventojų surašymo gyvenusių užsienyje gyventojų emigracijos tikimybė net tris kartus viršijo tokios patirties neturinčių gyventojų emigracijos tikimybę.

6.2 lentelė. 20–64 metų amžiaus Lietuvos vyrų ir moterų emigracijos rodiklių santykiai pagal sociodemografines ir socioekonominės grupes. Lietuva, 2011–2013 m.

	Vyrai		Moterys	
	Emigracijos rodiklių santykis	p reikšmė	Emigracijos rodiklių santykis	p reikšmė
<i>Išsilavinimas</i>				
Aukštasis (palyg. grupė)	1,00		1,00	
Vidurinis	1,15	0,000	1,02	0,383
Žemesnis nei vidurinis	1,07	0,021	0,88	0,000
<i>Santuokinis statusas</i>				
Vedęs/ištekėjusi (palyg. grupė)	1,00		1,00	
Niekada nevedęs/netekėjusi	1,15	0,000	1,99	0,000
Išsiskyres/išsiskyrusi	1,40	0,000	2,36	0,000
Našlys/našlė	0,93	0,689	1,67	0,000
<i>Tautybė</i>				
Lietuvis (palyg. grupė)	1,00		1,00	
Rusas	1,15	0,000	1,15	0,000
Lenkas	0,77	0,000	0,77	0,000
Kita	0,86	0,001	0,91	0,009
<i>Miesto-kaimo gyvenamoji vieta</i>				
Miestas (palyg. grupė)	1,00		1,00	
Kaimas	0,76	0,000	0,81	0,000
<i>Ekonominio aktyvumo statusas</i>				
Dirbantis (-i) (palyg. grupė)	1,00		1,00	
Bedarbis (-ė)	1,43	0,000	1,51	0,000
Neįgalus (-i)	0,20	0,000	0,20	0,000
Kitas ek. neaktyvus (-i)	1,04	0,144	1,15	0,000
Nežinoma	0,63	0,000	2,11	0,048
<i>Gimimo vieta</i>				
Lietuva, miestas (palyg. grupė)	1,00		1,00	
Lietuva, kaimas	0,72	0,000	0,78	0,000
Užsienis	1,07	0,109	0,97	0,488
<i>Gyvenamoji vieta 1 m. iki surašymo</i>				
Lietuvoje (palyg. grupė)	1,00		1,00	
Užsienyje	2,77	0,000	2,85	0,000
<i>Gyvenimo užsienyje (ilgiau nei 1 m.) patirtis</i>				
Nėra patirties (palyg. grupė)	1,00		1,00	
Yra patirtis	1,67	0,000	1,75	0,000
Nežinoma	1,44	0,000	1,41	0,001

Šaltinis: 2011 m. gyventojų ir būstų surašymo ir migracijos registro 2011 m. kovo 1 d. –

2013 m. gruodžio 31 d. mikroduomenų jungimo rezultatai.

Pastaba: palyg. gr. – palyginamoji grupė emigracijos rodiklių santykis lygus vienetui; statistikai patikimi skirtumai yra pažymėti paryškintu šriftu.

Šis tyrimas – pirmasis visos populiacijos lygio gyventojų emigracijos sociodemografinės ir socioekonominės diferenciacijos tyrimas Vidurio ir Rytų Europos regione. Pateikiami nauji mokslo duomenys išsiskiria tiek savo aprėptimi, tiek ir aukštu gyventojų surašymo informacija pagrįstu duomenų patikimumu. Studijoje apibendrinti unikalūs statistiniai rodikliai aktualūs tiek Lietuvos migracijos politikos kūrėjams ir vykdytojams, tiek ir tarptautiniu mastu siekiant suprasti aukšto emigracijos lygio regiono specifiką, kontekstą ir vyraujančius emigracijos veiksnius.

Tyrimo rezultatai rodo, kad emigracijos procesai pokriziniu periodu išlieka labai selektyvūs pagal sociodemografines grupes ir dažnai labai prieštaringi. Pavyzdžiui, nustatyti didesni moterų emigracijos mastai atskleidžia emigracijos feminizacijos procesą (Castles, Miller, 2009) ir migracijos srautų pokyčius (pavyzdžiui, šeimų susijungimo procesus emigracijos tikslo šalyse) (Lindstrom, Ramiréz, 2010). Itin didelė moterų su aukštauju išsilavinimu emigracija yra sietina ne tik su aukštojo mokslo siekimu užsienyje (kaip vienu iš naujų emigracijos kanalų), bet ir Lietuvos aukštojo mokslo sistemos trūkumais. 25–34 metų amžiaus grupėje moterų su aukštauju išsilavinimu dalis siekia net 57 proc. ir pagal šį rodiklį Lietuva užima antrą vietą Europos Sąjungoje (Eurostat, 2014). Lieka neaišku, ar tokie aukštojo išsilavinimo mastai iš tiesų atitinka Lietuvos darbo rinkos poreikius ir ar atitinkamų aukštos kvalifikacijos specialybių darbų trūkumas nėra papildomas „išstumiamasis“ emigracijos veiksnys. Itin dideli išsiskyrusių ir kitų ne santuokoje gyvenančių moterų emigracijos rodikliai rodo šių moterų grupių ekonominį ir socialinį pažeidžiamumą. Tai patvirtina ir statistiniai duomenys, atskleidžiantys 50 proc. didesnius nei šalies vidurkis skurdo rodiklius vieno suaugusio (dažniausiai išsiskyrusios ar našlės moters) ir vaikų namų ūkiuose (Statistikos departamentas, 2014). Praradus partnerį, emigracija gali būti vos ne vienintelė šių moterų (ypač auginančių vaikus) išgyvenimo strategija.

Tyrimas atskleidė ir kitas svarbias sociodemografines emigracijos procesų dimensijas, kurios savo ruožtu sietinos ir su specifiniais ekonominiais pokyčiais krizės ir pokriziniu periodu kai kuriose gyventojų grupėse. Pavyzdžiui, mažesnė kaimo gyventojų emigracijos rizika sietina ne tik su „tradiciniais“ veiksniais (konservatyvumu, prisirišimu prie gyvenamosios vietos, kalbų nežinojimu ir menkesniais ekonominiais resursais), bet ir su struktūriniais ekonominės krizės padariniais, kurie labiau palietė miestuose veikiančius ekonomikos sektorius (pavyzdžiui, statybų sektorių). Tyrimas patvirtina prielaidą, kad pagrindiniai emigracijos veiksniai išlieka ekonominiai – bedarbystė išlieka vienu svarbiausių „išstumiančių“

veiksnių. Šiuo atveju su bedarbyste susijusią emigraciją galima interpretuoti neoklasikinių ir naujosios ekonomikos migracijos teorijų kontekste, kurios migracijos sprendimus nagrinėja kaip šeimos išgyvenimo strategiją (Stark, 1991; Todaro, 1969; Borjas, 1989; Sipavičienė, 2014). Lietuvos tyrimai taip pat rodo, kad svarbus papildomas emigracijos veiksnys, prisidedantis prie bedarbių emigracijos, yra finansinių įsipareigojimų (pavyzdžiui, būsto kreditas) našta (Sipavičienė, 2014). Mokslo studijoje pristatyti duomenys patvirtina ir migracijos tinklo teorines prielaidas, kurios akcentuoja tarpasmeninių santykių ir asmeninės bei artimųjų patirties svarbą priimant sprendimą emigruoti į kitą šalį (Stark, 1991; Massey ir kt., 1993). Šiuo požiūriu buvo nustatytas ypač ryškus gyvenimo užsienyje (ypač nesenos) patirties efektas. Kita vertus, tai rodo ir grįžusių emigrantų reintegracijos problemų mastus.

Nepaisant pastaraisiais metais mažėjančių emigracijos rodiklių ir didėjančio sugrįžtančių emigrantų skaičiaus, Lietuvai iki šiol nepavyko pakeisti nepalankių pokyčių kryptį ir iš esmės sumažinti su emigracija susijusių demografinių praradimų. Tai susiję ir su fundamentalios mokslo duomenimis pagrįstos migracijos politikos trūkumu. Nepaisant intensyvių politinių diskusijų ir politinių iniciatyvų, migracijos politikos dokumentai ignoruoja emigracijos priežastis bei veiksnius ir akcentuoja darbo rinkos praradimus bei jų kompensavimo būdus (tarp jų ir imigraciją iš kitų šalių). Mokslo studijos tyrimo duomenys rodo, kad daugelyje šių dokumentų įvardijamas tikslas – Lietuvos emigrantų grįžtamąsias migracijos skatinimas yra nerealizuojamas. Efektyvesnė migracijos politika ir susiję tarpsektoriniai veiksmų planai turi atsižvelgti į Lietuvos gyventojų emigracijos procesų diferenciacijos pagal sociodemografines ir socioekonominės grupes mastus ir šiame tyrime identifikuotas padidintos emigracijos rizikos gyventojų grupes.

7. IŠVADINĖS PASTABOS: DEMOGRAFINĖS DIFERENCIACIJOS VAIDMUO DEMOGRAFINĖS RAIDOS TVARUMO VIZIJOJE

Kaip rodo tarptautinių institucijų (Jungtinių Tautų organizacijos Ekonomikos ir socialinių reikalų departamento, Gyventojų padalinio, EUROSTAT, IIASA ir kt.), profesionaliai atliekančių įvairių šalių, tarp jų ir Lietuvos, demografinės raidos ir gyventojų prognozes, rezultatai, artimiausių kelių dešimtmečių periodu galimų demografinių pasikeitimų diapazonas nebus didelis, tačiau pasikeitimų scenarijai galimi įvairūs. Nė vienas iš Eurostat paskelbtų paskutinių gyventojų prognozių scenarijų iki 2060 ar net 2080 metų Lietuvai neprognozuoja demografinio tvarumo būsenos. Net demografinių procesų optimistiškiausio gerėjimo atveju (scenarijus „be migracijos“: gimstamumas didėja, mirtingumas smarkiai mažėja, migracija subalansuota – nulinis migracijos neto) gyventojų skaičius toliau iki šio šimtmečio vidurio mažės (7.1 priedas), o gyventojų amžiaus struktūra „senės“.

Nors tolimesnius Lietuvos demografinės raidos pokyčius lems daugybė aplinkybių, artimiausiais dešimtmečiais labai svarbus bus struktūrinis demografinės raidos veiksnys – gyventojų amžiaus struktūroje sukaupti ilgalaikės demografinės raidos pokyčiai ir ypač pastarojo ketvirčio amžiaus visų pagrindinių demografinės raidos komponentų (gimstamumo, mirtingumo, migracijos) negatyvi kaita ir būseną. Kaip rodo Eurostat kai kurie gyventojų prognozių variantai, tik pagrindinių demografinių procesų situacijos nuoseklus ir ženklus gerėjimas galėtų antroje šio šimtmečio pusėje, kai silpnės struktūrinis veiksnys, Lietuvą artinti prie demografinio tvarumo pusiausvyros, depopuliacijos silpnėjimo ar net šio proceso nykimo. Ar galima tikėtis tokio demografinių procesų raidos kitimo anksčiau? Pastarųjų kelerių metų visų pagrindinių Lietuvos demografinės raidos komponentų gerėjimas, nors ir silpnas, lyg ir duoda pagrindo optimistiniams ateities scenarijams – artėjimo prie demografinio tvarumo būsenos dar iki šio šimtmečio vidurio. Būtent čia verta prisiminti, kad Eurostat demografinių prognozių prielaidos visų demografinių procesų galimoms kitimo trajektorijoms ateityje formuotos remiantis rodikliais visai populiacijai, tai yra iš esmės vidutiniais rodikliais visai populiacijai.

Eurostat demografinių prognozių įvairiuose scenarijuose gimstamumo kitimo ateityje diapazonas svyruoja nuo labai žemo lygio iki prie

užtikrinančio kartų kaitą (prognostinio periodinio suminio gimstamumo rodiklio įvairiuose scenarijuose minimalios ir maksimalios reikšmės nuo 1,43 iki 1,82); mirtingumas visuose scenarijuose prognozuojamas ženkliai mažėjantis ir atitinkamai vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė nuosekliai ir reikšmingai ilgėjanti; migracijos kitimo prielaidų diapazonas didelis: nuo subalansuotų emigracijos-imigracijos srautų ir nulinio migracijos neto, nuo prognozuojamo periodo pradžios, iki išliekančių didelių neto neigiamų migracijos reikšmių dar artimiausių 10–15 metų periodu (7.2–7.4 priedai).

Šio tyrimo metu atskleista, kad visiems demografiniams procesams būdinga diferenciacija pagal įvairias sub-populiacijas. Gana smarkiai skiriasi įvairių sub-populiacijų visų demografinių procesų rodikliai ir dinamikos trajektorija: skirtingo išsilavinimo, gyvenančių įvairaus urbanizavimo vietovėse, įvairių tautybių ir ekonominio aktyvumo sub-populiacijų demografinės raidos trajektorijos gana ženkliai diferencijuotos. Tai leidžia daryti išvadą, kad demografinių procesų kaitos prielaidoms tyrimo metu gautos naujos žinios, pagrįstos teoriniu ir empiriniu lygmeniu, yra labai informatyvios ir vertingos.

Ypač vertingi tyrimo rezultatai, rodantys, kad pažengusių, sėkmingų sub-populiacijų (pavyzdžiui, aukštesnio išsilavinimo, dirbančių, ekonomiškai aktyvių ir gyvenančių miestuose) demografiniai rodikliai visuomenės modernizacijos procese, pasiekus tam tikrą modernizacijos ir gerovės lygį, turi tendenciją gerėti. Tokias gyventojų grupes laikant savotišku avangardu, rodančiu demografinės elgsenos pokyčių gaires likusioms (atsiliekančioms) gyventojų grupėms (Jasilionis ir kt., 2014), tyrimo rezultatai tampa itin perspektyvūs brėžiant demografinės raidos scenarijus. Tokia informacija koreguoja demografinių procesų raidos trajektorijų prielaidų pagrindą: tiek sub-populiacijų demografinių procesų raidos trajektorijų, tiek modernizacijos procese vykstančio visos populiacijos kompozicijos pagal įvairias sub-populiacijas kitimo lygmenimis.

Demografinių procesų diferenciacijos mažinimas neišvengiamai gali būti labai svarbus veiksnys, stabdantis neigiamas demografines tendencijas ir gyventojų skaičiaus mažėjimą visos šalies mastu. Tačiau kokios galimybės demografinės diferenciacijos matmeniui suteikti kiekybines išraiškas demografinės raidos vizijos trajektorijose? Tyrimo metu buvo pasitelktas inovacinis santykių demografinių rodiklių skirtumų eliminavimo demografinio efekto vertinimo veiksnių populiacijos rizikos metodas, taikomas socialinėje epidemiologijoje. Šis metodas leidžia prita-

kyti hipotetinį nelygybės eliminavimo scenarijų ir nustatyti, kiek (neigiamų) demografinių įvykių būtų galima išvengti, jeigu visose sociodemografinėse ir socioekonominėse grupėse demografiniai rodikliai būtų tokie patys kaip ir labiausiai pažengusioje („geriausioje“) grupėje. Pavyzdžiui, vertinant gyventojų mirtingumo skirtumus pagal išsilavinimą, būtų vertinama, kokios mirčių dalies būtų galima išvengti, jeigu mirtingumo lygis žemesnio nei vidurinis ir vidurinio išsilavinimo grupėse būtų toks pats kaip ir mažiausio mirtingumo aukštojo išsilavinimo grupėje. Pritaikius gautą rodiklį bendrajam mirčių skaičiui tiriamu periodu, gaunamas absoliutus išvengiamų mirčių skaičius. Šiame tyrime pirmą kartą demografinės diferenciacijos tyrimuose veiksnišės populiacijos rizikos metodas buvo pritaikytas ir vertinant išvengiamų skyrybų ir emigracijų skaičių. Gyventojų mirtingumo ir pirmųjų skyrybų atveju buvo taikytas skirtumų pagal išsilavinimą eliminavimo hipotetinis scenarijus. Vertinant su ekonomiškai aktyvių gyventojų emigracijos ir mirtingumo skirtumais susijusius demografinius nuostolius, šis scenarijus rėmėsi gyventojų mirtingumo ir emigracijos rodiklių skirtumų tarp dirbančių ir bedarbių eliminavimo hipoteze. Veiksnišės populiacijos rizikos rodikliai (mirtingumo ir skyrybų vertinimo atvejais) buvo taikomi darbingo ir/arba reproduktyvaus amžiaus gyventojams. Papildomai buvo vertinami demografiniai nuostoliai, susiję su padidėjusia ekonomiškai aktyvių gyventojų mirtingumo, emigracijos ir skyrybų rizika, susijusia su bedarbio statusu.

7.5 priede pateikti duomenys rodo suaugusių gyventojų mirtingumo skirtumų pagal išsilavinimą eliminavimo demografinį efektą. Pateikti santykiniai mirtingumo rodikliai ir išsilavinimo grupių procentai rodo, kad apie 80 proc. Lietuvos suaugusių vyrų ir moterų mirtingumo lygiai apie du kartus viršijo atitinkamus vyrų ir moterų su aukštuoju išsilavinimu mirtingumo lygius (artimus Vakarų šalių mirtingumo lygių vidurkiams). Tyrimo rezultatai atskleidė, kad net 57 proc. vyrų ir 43 proc. moterų mirčių šiame amžiaus intervale buvo galima išvengti, jeigu visose išsilavinimo grupėse mirtingumas būtų toks pats kaip ir aukštojo išsilavinimo grupėje. Remiantis absoliučiais mirusiųjų skaičiais, 2011–2013 m. iš viso mirė apie 23 tūkst. šio amžiaus suaugusių vyrų ir moterų. Pritaikius veiksnišės populiacijos rizikos metodu pagrįstą hipotezę, galima teigti, kad eliminavus mirtingumo pagal išsilavinimą skirtumus per trejus metus buvo galima išsaugoti daugiau nei 12 tūkst. darbingo amžiaus gyventojų gyvybių (9,5 tūkst. vyrų ir 2,6 tūkst. moterų). Svarbu ir tai, kad didelis

gyvybių išsaugojimo potencialas slypi ir mažinant itin didelę ekonomiškai aktyvių bedarbių vyrų ir moterų mirtingumo riziką (atitinkamai būtų išvengta 23 proc. ir 17 proc. ekonomiškai aktyvių vyrų ir moterų mirčių (7.6 priedas).

Vienas didžiausių Lietuvos demografinių iššūkių – bedarbystės skatinama emigracija. Tyrimo metu buvo nustatyta, kad 20–64 metų amžiaus grupėje 24 proc. ekonomiškai aktyvių vyrų ir 16 proc. ekonomiškai aktyvių moterų išsiskyrė padidėjusia emigracijos rizika. Nors bedarbių emigracijos rodiklių sumažinimo iki dirbančiųjų lygio demografinis efektas mažesnis nei mirtingumo atveju (tik 9 proc. vyrų ir 7 proc. moterų), remiantis absoliučiais skaičiais šių skirtumų eliminavimas būtų labai reikšmingas – Lietuva per 2011–2013 m. būtų išvengusi apie 8,5 tūkst. emigracijos atvejų (7.7 priedas).

Pritaikius analogišką hipotetinį scenarijų pirmųjų skyrybų rizikai, tyrimo metu buvo atskleistas santuokų ir šeimų išsaugojimo potencialas eliminavus skyrybų rodiklių skirtumus pagal išsilavinimą (7.8 priedas). Remiantis tyrimo duomenimis, 20–59 metų amžiaus grupėje 11 proc. amžiaus vyrų ir 7 proc. moterų išsiskyrė itin padidėjusia skyrybų rizika. Buvo nustatyta, kad daugiau nei penktadalio skyrybų būtų galima išvengti, jeigu skyrybų rizika visose vyrų išsilavinimo grupėse būtų tokia pati kaip mažiausios rizikos aukštojo išsilavinimo grupėje. Remiantis oficialiai registruotais absoliučiais skyrybų skaičiais, 2011–2013 m. iš viso pirmą kartą išsiskyrė daugiau nei 26 tūkst. vyrų (t. y. tiek iširo šeimų). Pritaikius veiksminės populiacijos rizikos rodiklius, galima teigti, kad daugiau nei 5,4 tūkst. šeimų buvo galima išsaugoti, jeigu vyrų su žemesnio nei vidurinis ir vidurinio išsilavinimo vyrų skyrybų rizika būtų tokia pati kaip ir aukštojo išsilavinimo vyrų grupėje.

Apibendrinant veiksminės populiacijos rizikos vertinimo rezultatus galima teigti, kad vien eliminavus gyventojų mirtingumo skirtumus pagal išsilavinimą bei ekonomiškai aktyvių gyventojų emigracijos rizikos diferenciaciją pagal darbo statusą, 2011–2013 m. Lietuva nebūtų praradusi daugiau nei 20 tūkst. darbingo amžiaus gyventojų. Tai tik tiesioginė šių demografinių procesų diferenciacijos įtaka Lietuvos demografinėi raidai. Skyrybų diferenciacijos eliminavimo scenarijus yra nemažiau svarbus ir rodo svarbų netiesioginį poveikį – išsaugotas šeimas. Šio netiesioginio poveikio pasekmės – nepagimdyti vaikai ir psichosocialinės bei ekonominės skyrybų pasekmės sutuoktiniams ir jų vaikams (jeigu yra). Kaip rodo šio tyrimo rezultatai, skyrybos susijusios ir su padidėjusia emigracijos ir mirtingumo rizika.

Mokslo studijoje pateikti nauji inovaciniai mokslo duomenys patvirtina prielaidą, kad Lietuvos gyventojų gimstamumo, mirtingumo, santuokų, skyrybų ir emigracijos pokyčiai vyksta labai selektyviai – demografinės problemos koncentruojasi tam tikrose sociodemografinėse ir socioekonominėse grupėse. Nerimą kelia tai, kad kai kurių demografinių procesų atveju (pavyzdžiui, gyventojų mirtingumo ir skyrybų) ši diferenciacija gilėja – tai patvirtina lyginamoji analizė su anksčiau atliktų (su 2001 m. gyventojų surašymu sujungtų duomenų pagrindu) tyrimų duomenimis. Šie prieštaringi ir selektyvūs demografiniai pokyčiai rodo, kad šalies socialinė ir ekonominė raida išlieka labai nesubalansuota.

Nepalankūs demografiniai rodikliai stebimi palyginti dideliuose visuomenės segmentuose ir tai lemia atitinkamai nepalankius šalies rodiklius, kelia grėsmę tvaresnei demografinėi raidai ateityje. Pirmą kartą Lietuvoje įvertinus demografinių procesų diferenciacijos „kainą“ paaiškėjo, kad nustatytų demografinių rodiklių skirtumų eliminavimas arba reikšmingas sumažinimas gali būti svarbus tvaresnės Lietuvos demografinės raidos veiksnys. Vien pagal pasirinktus scenarijus pašalinus suaugusių gyventojų mirtingumo ir emigracijos skirtumus, 2011–2013 m. stebėtas bendras gyventojų skaičiaus sumažėjimas būtų penktadaliu mažesnis. O mirtingumo skirtumų pagal išsilavinimą eliminavimas būtų lėmęs trečdaliu mažesnę neigiamą natūralų gyventojų prieaugį.

Tarptautinių ir šio Lietuvos tyrimo rezultatai patvirtina, kad profesionaliai naudojami demografinių procesų sociodemografinės ir socioekonominės diferenciacijos duomenys gali tapti svarbiu socialinės ir ekonominės analizės instrumentu, teikiančiu operatyvią, tikslią informaciją apie ekonominės politikos poveikį gyventojams ir reikiama linkme krepiančiu gyventojų (demografinę), socialinę ir sveikatos politiką (Sen, 1998). Tokia situacijos stebėsenos sistema turėtų remtis patikimais, sujungtais su gyventojų surašymu demografinių registrų duomenimis bei mokslinės analizės metodais, leidžiančiais objektyviai ir visapusiškai vertinti diferenciacijos lygį ir poveikį demografinėi raidai visos populiacijos lygmeniu. Nors demografinių procesų stebėsenos sistemos kūrimas reikalauja finansinių ir žmogiškojo kapitalo investicijų, demografinių procesų socioekonominių skirtumų mažinimas susijęs su kur kas didesne ekonomine ir socialine nauda (Mackenbach, Meerding, Kunst, 2011).

SUMMARY

International and Lithuanian studies suggest that the observed unfavourable demographic indicators are largely attributable to bad demographic situation in specific population groups. The response to such an important at both national and EU levels problem is a formation of effective and evidence-based population policies. This requires production of new reliable population-level data, development of innovative methods allowing the assesment of demographic differentials, measuring the impact of differentials on population changes, and revealing determinants of negative demographic trends. This study was conducted in the framework of the scientific project⁵ aimed: 1) to create integrated census-linked longitudinal databases combining population census, demographic register, and contextual data and to develop innovative algorithms for analyses of demographic differentials; 2) to obtain new very important for Lithuania and other EU countries scientific evidence for the complex assessment of demographic differentials and their impact on sustainability of demographic trends; 3) on the basis of new reliable scientific evidence and innovative methodological solutions to create and to disseminate methodological recommendations for the development of studies on demographic differentials.

The empirical foundation of the scientific study refers to unique and methodologically innovative census-linked longitudinal data from demographic registers. The study provides internationally comparable indicators of fertility, first marriages, first divorces, mortality by cause of death, and emigration by education, economic activity status, marital status, ethnicity, and urban-rural place of residence based on the linkages between the corresponding vital and migration records and the 2011 census.

The study confirms the hypothesis that demographic changes in Lithuania show a notable differentiation across socio-demographic and socio-economic groups. Most of the demographic problems tend to concentrate in specific population groups. Such contradictory processes

---

⁵ This study was funded by the European Social Fund under the measure VP-1-3.1-ŠMM-07-K "Support to Research Activities of Scientists and Other Researchers" (Global Grant) (the grant No. VP1-3.1-SMM-07-K-02-067).

suggest about substantial imbalances in the social and economic development. Because the negative demographic changes concern large segments of the population, they eventually make a substantial influence on the trends at the level of the entire population. The observed substantial demographic differentials will become an important obstacle for the sustainable demographic and socio-economic development already in very near future.

The scientific study consists of the introduction, five analytical chapters, and the conclusion chapter. The first chapter (introduction) describes importance, novelty, and goals of the study. The second chapter presents methodological foundations of the building of census-linked datasets and relevant analytical approaches for studying demographic differentials. This chapter provides the algorithm for the creation of aggregated datasets of frequencies taking into account peculiarities of the data from vital and migration records. The third, fourth, fifth, and sixth chapters cover analytical results and estimates of relative differences in fertility, nuptiality, divorce, cause-specific mortality, and emigration by education, economic activity status, marital status, ethnicity, and urban-rural place of residence. Each chapter introduces to the mainstream theoretical foundations and describes the Lithuanian context in a longer historical perspective. The seventh chapter summarizes the findings with a special emphasis on demographic consequences of the observed socio-demographic and socio-economic disparities for the sustainability of demographic trends in the future. This chapter also discusses potentially avoidable demographic losses due to the observed disparities in mortality and emigration in Lithuania.

LITERATŪRA

- Aassve A. (2014). Failure to launch. Economic crisis leads to demographic crisis for the young. *Population and Policy Compact* 6: 2-8.
- Adams R. H. (2003). International migration, remittances, and the brain drain: A study of 24 labor-exporting countries. Washington DC: World Bank. *Policy Research Working Paper* 3069.
- Amato P. R. (1996). Explaining the intergenerational transmission of divorce. *Journal of Marriage and the Family* 58(3): 628-640.
- Amato P. R., James S. (2010). Divorce in Europe and the United States: Commonalities and differences across nations. *Family Science* 1(1): 2-13.
- Andersson G., Philipov D. (2002). Life-table representations of family dynamics in Sweden, Hungary, and 14 other FFS countries: A project of descriptions of demographic behavior. *Demographic Research* 7: 67-144.
- Andersson G., Rønsen M., Knudsen L. B., Lappergård T., Neyer G., Skrede K., Teschner K., Vikat A. (2009). Cohort fertility patterns in the Nordic countries. *Demographic Research* 20(14): 313-352.
- Balbo N., Billari F. C., Mills M. (2012). Fertility in advanced societies: A review of research. *European Journal of Population*. Volume 29, Issue 1: 1-38.
- Bartley M., Owen C. (1996). Relation between socioeconomic status, employment, and health during economic change, 1973-93. *British Medical Journal* 313 (7055): 445-449.
- Becker G. S. (1960). An economic analysis of fertility. Demographic and Economic Change in Developed Countries. A Conference of the Universities-National Bureau Committee for Economics. Princeton, NJ: Princeton University Press, 209-240.
- Becker G. S. (1991). *A treatise on the family*. Cambridge: Harvard University Press.
- Becker G. S., Landes E. M., Michael R. T. (1977). An economic analysis of marital instability. *Journal of Political Economy* 85: 1141-1187.
- Bellani D., Esping-Andersen G. (2011). Divorce in multiple equilibrium: an application to Germany. Paper presented at the 9th Annual Meeting of the European Network for the Sociological and Demographic Study of Divorce, Milan, Italy, 27-30 October 2011.
- Bernardi F., Nazio T. (2005). Globalization and the transition to adulthood in Italy. *Globalization, Uncertainty and Youth in Society: The Losers in a Globalizing World*. Eds. H.-P. Blossfeld, E. Klijzing, M. Mills, K. Kurz. Abington: Routledge, 359-385.
- Billari F. (2004). Choices, opportunities, and constraints of partnership, childbearing, and parenting: the patterns in the 1990s. Paper presented at the European Population Forum 2004. *Population Challenges and Policy Responses*. Geneva.
- Blane D., Davey Smith G., Bartley M. (1993). Social selection: what does it contribute to social class differences in health? *Sociology of Health and Illness* 15: 1-15.
- Blomgren J., Martikainen P., Grundy E., Koskinen S. (2012). Marital history 1971-91 and mortality 1991-2004 in England & Wales and Finland. *Journal of Epidemiology and Community Health* 66: 30-36.

- Blossfeld H.-P., Müller R. (2002). Union disruption in comparative perspective: the role of assortive partner choice and careers of couples. *International Journal of Sociology* 32: 3-35.
- Bocquier Ph., Costa R. (2013). Which transition comes first? Urban and demographic transitions in comparative perspective. Centre de recherche en démographie et sociétés, Université Catholique de Louvain, Belgium.
http://iussp.org/sites/default/files/event_call_for_papers/Bocquier
- Bohle D., Gerskovits B. (2007). Neoliberalism, embedded neoliberalism and neocorporatism: Towards transnational capitalism in Central-Eastern Europe. *West European Politics* 30(3): 443-466.
- Bondarskaja G. A. (1977a). Glava 3. Diferenciacija roždaiemosti po etničeskim gruppam. Skol'ko detei budet v sovietskoj sem'e (rezultaty obsledovanija). Moskva. Statistika. 22-52.
- Bondarskaja G. A. (1977b). *Roždaiemostj v SSSR (Etnodemografičeskij aspekt). Demografičeskie issledovanija*. Moskva: Statistika.
- Bongaarts J., Sobotka T. (2010). Demographic explanations for the recent rise in Europe's fertility. Presentation at the European Population Conference. Vienna, Austria, September 2010.
- Borjas G. J. (1989). Economic theory and international migration. *International Migration Review* 23(3): 457-485.
- Bourdieu P. (1986). The forms of capital. *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Ed. J. Richardson. New York: Greenwood.
- Bourdieu P. (1987). What makes a social class? On the theoretical and practical existence of groups. *Berkeley Journal of Sociology* 32: 1-17.
- Brenner M. H. (1987). Economic change, alcohol consumption and disease mortality on nine industrialized countries. *Social Science and Medicine* 25: 119-132.
- Breton D., Prioux F. (2005). Two children or three? Influence of family policy and sociodemographic factors. *Population*. English edition 60(4): 415-448.
- Browning C. R., Cagney K. A. (2003). Moving beyond poverty. Neighborhood structure, social processes, and health. *Journal of Health and Social Behavior* 44: 552-571.
- Calot G., Febvay M. (1965). *La mortalité différentielle suivant le milieu social: présentation d'une méthode expérimentée en France sur la période 1955-1960: premiers résultats*. Paris: INSEE.
- Carpiano R. M. (2006). Toward a neighborhood resource-based theory of social capital for health: Can Bourdieu and sociology help? *Social Science & Medicine* 62(1): 165-75.
- Caselli G. (1995). The key phases of the European health transition. *Polish Population Review*, 7: 73-102.
- Caselli G., Mesle F., Vallin J. (2002). Epidemiologic transition theory exceptions. Paper presented at IUSSP Seminar on Determinants of Diverging Mortality Trends. Rostock, 34 p.
- Castles S. (2002). Migration and community formation under conditions of globalization. *International Migration Review* 36(4): 1143-1168.

- Castles S., Miller M. J. (2009). *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. Fourth edition. Basingstoke and New York: Palgrave-Macmillan and Guilford.
- Čekanavičius V. (2011). *Taikomoji regresinė analizė socialiniuose tyrimuose*. KTU: Kaunas.
- Černič Istenič M., Kvedar A. (2008). Urban-rural life setting as the explanatory factor of differences in fertility behaviour in Slovenia. *Informatika*, 32: 111-122.
- Česnūtytė V., Kanopienė V., Mikulionienė S. (2014). *Lietuvos šeima: socialinių saityų perspektyva*. Vilnius: MRU.
- Chabé-Ferret B., Ghidi P. M. (2013). Differences in fertility behavior and uncertainty: an economic theory of the minority status hypothesis. *Journal of Population Economics* 26: 887-905.
- Chan T. W., Halpin B. (2002). Union dissolution in the United Kingdom. *International Journal of Sociology* 32(4): 76-93.
- Chan T. W., Halpin B. (2005). The instability of divorce risk factors in UK. *British Society for Population Studies Annual Meeting*.
- Charton L., Surkov S., Stankuniene V., Baublyte M. (2009). Intentions de fécondité et naissances en France, Lituanie et Russie. *RECEO (Revue d'études comparatives Est-Quest)* 40(3-4): 209-240.
- Cherlin A. (2010). *The-marriage-go-round. The State of Marriage and the Family in America Today*. New York: Vintage Books.
- Cleland J. (2002). Education and future fertility trends with special reference to mid-transitional countries. Completing the fertility transition. *Population Bulletin of the United Nations*. Special Issue Nos. 48/49. United Nations: New York.
- Cockerham C. W. (2007a). *Medical Sociology*, 10th Edition. Pearson Prentice-Hall.
- Cockerham C. W. (2007b). *The social causes of health and disease*. Cambridge: Polity Press.
- Cockerham C. W. (2013). *Bourdieu and an update of health lifestyle theory. Medical Sociology on the Move. New Directions in Theory*. Ed. William C. Cockerham. Springer Science+Business Media, Dordrecht.
- Cockerham C. W. (1995). *Medical Sociology*. Prentice Hall, New Jersey.
- Coleman D. (2004). Why we don't have to believe without doubting in the „Second Demographic Transition“ – Some agnostic comments. *Vienna Yearbook of Population Research* 23: 11-24.
- Cooke L. P. 2006. Doing gender in context: household bargaining and the risk of divorce in Germany and the United States. *American Journal of Sociology* 112(2) : 442-472.
- Cooke L. P., Erola J., Evertsson M., Gähler M., Harkonen J., Hewitt B., Jalovaara M., Kan M.-Y., Lyngstad T. H., Mencarini L., Mignot J.-F., Mortelmans D., Poortman A.-R., Schmitt C., Trappe H. (2013). Labor and love: wives' employment and divorce risk in its socio-political context. *Social Politics* 20(4): 482-509.
- Daugherty H. G., Kammeyer K. C. W. (1995). *An introduction to population*. New York, London: The Guilford press.
- Davie E., Mazuy M. (2010). Women's fertility and educational level in France: Evidence from the annual census surveys. *Population* 65(3): 415-450.

- De Graaf P. M., Kalmijn M. (2006). Change and stability in the social determinants of divorce: A Comparison of the marriage cohorts in the Netherlands. *European Sociological Review* 22(5): 561-572.
- De Jong G. F., Fawcett J. T. (1981). Motivations for migration: An assessment and a value expectancy research model. *Migration Decision Making: Multidisciplinary Approaches to Microlevel Studies in Developed and Developing Countries*. Eds. G. F. DeJong, R. W. Gardne. New York: Pergamon Press.
- De la Croix D., Doepke M. (2003). Inequality and growth: why differential fertility matters. *American Economic Review* 93(4): 1091-1113.
- Demografijos metraštis* 1999 (2000). Vilnius: Statistikos departamentas.
- Demografijos metraštis* 2005 (2006). Vilnius: Lietuvos statistikos departamentas.
- Demografijos metraštis* 2012 (2013). Vilnius: Lietuvos statistikos departamentas.
- Demografijos metraštis* 2013 (2014). Vilnius: Lietuvos statistikos departamentas.
- Demographic Yearbook* 2013 (2014). New York: United Nations.
- Durkheim E. (1989). *Suicide*. Routledge: London.
- Dyson T. (2011). The role of the demographic transition in the process of urbanization. *Population and Development Review* 37 (Supplement): 34-54.
- Easterlin R. A. (1975). An economic framework for fertility analysis. *Studies in Family Planning* 6(3): 54-63.
- Easterlin R. A., Crimmins E. M. (1985). *The Fertility Revolution*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ekert-Jaffé O., Joshi H., Lynch K., Mougín R., Rendall M. (2002). Fertility, timing of births and socio-economic status in France and Britain: social policies and occupational polarization. *Population-E*, 57(3): 475-508.
- Esping-Andersen G. (1999). *The social foundations of postindustrial economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Esping-Andersen G. (2009). *The Incomplete Revolution: Adapting to Women's New Roles*. Malden, MA: Polity Press.
- Esping-Andersen G., Billari F. (2015). Re-theorizing family demographics. *Population and Development Review* 41(1): 1-31.
- Eurostat duomenų bazė (2015). (Prieiga per internetą: www.ec.europa.eu/eurostat).
- Eurostat. (2014). Statistical database. Luxembourg: Eurostat (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>).
- Forste R., Tienda M. (1996). What's behind racial and ethnic fertility differentials? *Population and Development Review*. A supplement to volume 22: 109-133.
- Frejka T. (2008). Determinants of family formation and childbearing during the societal transition in Central and Eastern Europe. *Demographic Research* 19: 139-170.
- Frisco M. L., Williams K. (2010). Perceived housework equity, marital happiness, and divorce in dual-earner households. *Journal of Family Issues* 24(1): 51-73.
- Fuguitt G. V., Brown D. L., Beale C. L. (1989). *Rural and Small Town America (Population of the United States in the 1980s)*. Russell Sage Foundation. 504.
- Gender Equality Index Report*. (2013). Vilnius: European Institute for Gender Equality.
- Gerber T. P., Berman D. (2010). Entry to marriage and cohabitation in Russia, 1985-2000: trends, correlates, and implications for the Second Demographic Transition. *European Journal of Population* 26: 3-31.

- Ginter E. (1995). Cardiovascular risk factors in the former communist countries: analysis of European MONICA populations. *European Journal of Epidemiology* 11: 199-205.
- Goldman N. (1993). Marriage selection and mortality patterns: inferences and fallacies. *Demography* 30 (2): 189-208.
- Goldman N. (2001). Mortality differentials: selection and causation. *Contribution to the International Encyclopedia of the Social and Behavioural Sciences*. Elsevier.
- Goldscheider C., Uhlenberg P. R. (1969). Minority group status and fertility. *American Journal of Sociology*, Vol. 74(4): 361-372.
- Goldscheider F., Bernhardt E., Lappegård T. (2015). The gender revolution: A Framework for understanding changing family and demographic behavior. *Population and Development Review* 41(2): 209-239.
- Goldstein J. R., Sobotka T., Jasilioniene A. (2009). The end of „lowest-low“ fertility? *Population and Development Review* 35(4): 663-699.
- Goode W. J. (1962). Marital satisfaction and instability. A cross-cultural class analysis of divorce rates. *Class, status, and power. Social stratification in comparative perspective*. Eds. R. Bendix, S. M. Lipset. New York: The Free Press, 377-387.
- Goode W. J. (1993). *World changes in divorce patterns*. Yale: Yale University Press.
- Grineski S. E. (2009). Parental accounts of children's asthma care: the role of cultural and social capital in health disparities. *Sociological Focus* 42(2): 107-32.
- Haines M. R. (1992). Occupation and social class during fertility decline: historical perspectives. Eds. J. R. Gillis, L. A. Tilly, D. Levine. *The European Experience of Declining Fertility 1850-1970. The Quiet Revolution*. Cambridge, Massachusetts, Blackwell, 193-226.
- Härkönen J. 2014. Divorce: trends, patterns, causes, consequences. *The Wiley-Blackwell Companion to the Sociology of Families*. Eds. J. K. Treas, J. Scott, M. Richards, Chichester: John Wiley & Sons, 303-322.
- Härkönen J., Dronkers J. (2006). Stability and change in the educational gradient of divorce. A comparison of seventeen countries. *European Sociological Review* 22(5): 501-517.
- Hazan M., Zoabi H. (2014). Do highly educated women choose smaller families? *The Economic Journal*. Doi: 10.1111/eoj.12148©2014.
- Heran F. (2006). Social mobility. Social mobility and differential fertility. *Demography. Analysis and Synthesis. A Treatise in Population Studies*. Eds. G. Caselli, J. Vallin, G. Wunsch. Elsevier. Vol. 3: 480-481.
- Heyns B. (2005). Emerging inequalities in Central and Eastern Europe. *Annual Review of Sociology* 31: 163-197.
- Hochschild A., Machung A. (1990). *The Second Shift: Working Families and the Revolution at Home*. New York: Penguin Books.
- Hoem B. (1996). The Social meaning of the age at second birth for third birth fertility: a methodological note on the need to sometimes respecify an intermediate variable. *Yearbook of Population Research in Finland*. Vol. 33: 333-339.
- Hoem J. M., Kreyenfeld M. (2006). Anticipatory analysis and its alternatives in life-course research. Part 1: The role of education in the study of first childbearing. *Demographic Research*. Vol. 15. Article 16. Published 28 November 2006, 461-484.

- Hoem J. M., Neyer G., Andersson G. (2006). Education and childlessness. The relationship between educational field, educational level, and childlessness among Swedish women born in 1955-59. *Demographic research*. Vol. 14. Article 15. Published 09 May 2006, 331-380.
- House J. S. (1974). Occupational stress and coronary heart disease. *Journal of Health and Social Behaviour* 15: 12-27.
- Human Fertility Database. Max Planck Institute for Demographic Research (Germany) and Vienna Institute of Demography (Austria). Available at www.humanfertility.org
- Jalovaara M. (2001). Socio-economic status and divorce in first marriages in Finland 1991-93. *Population Studies* 55(2): 119-133.
- Jalovaara M. (2003). The joint effects of marriage partners' socioeconomic positions on the risk of divorce. *Demography* 40(1): 67-81.
- Janky B. (2006). The social position and fertility of Roma women. Eds. I. Nagy, M. Pongrácz, I. György Tóth. *Changing Roles: Report on the Situation of Women and Men in Hungary, 2005*. Budapest: TÁRKI Social Research Institute, 132-145.
- Januškevičius V., Stankūnienė V. (1979). Litovskaya SSR. Kompleksnaya programma nauchno-tehnicheskogo progressa i yego sotsial'no-ekonomicheskikh posledstviy na perspektivu do 2005 goda. Tom 22. *Demografiya, ratsional'noye ispol'zovaniye trudovykh resursov*. Moskva, 507-535.
- Jasilioniene A., Stankunienė V., Jasilionis D. (2014). Census-linked study on ethnic fertility differentials in Lithuania. *Studies of Transition States and Societies*. Vol. 6(2): 57-67.
- Jasilionis D. (2003). *Lietuvos gyventojų mirtingumo miesto-kaimo skirtumų sociodemografiniai veiksniai*. Daktaro disertacija. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.
- Jasilionis D., Meslé F., Shkolnikov V. M., Vallin J. (2011). Recent life expectancy divergence in Baltic countries. *European Journal of Population* 27(4): 403-431.
- Jasilionis D., Stankunienė V., Ambrozaitienė D., Jdanov D. A., Shkolnikov V. M. (2012). Ethnic mortality differentials in Lithuania: contradictory evidence from longitudinal census-linked and unlinked data. *Journal of Epidemiol and Community Health* 66(6): e7.
- Jasilionis D., Stankūnienė V., Ambrozaitienė D., Trofimova O. (2014). Gyventojų surašymo ir demografinės statistikos duomenų jungimas: metodologiniai principai ir tyrimų galimybės. *Lietuvos statistikos darbai*. 53(1): 5-14.
- Jasilionis D., Stankūnienė V., Shkolnikov V. M. (2006). *Lietuvos gyventojų mirtingumo sociodemografiniai skirtumai 2001-2004*. Vilnius: Statistikos departamentas ir Socialinių tyrimų institutas.
- Jasilionis D., Shkolnikov V. M., Andreev E. M., Jdanov D. A., Vågerö D., Meslé F., Vallin J. (2014). Do vanguard populations pave the way towards higher life expectancy for other population groups? *Population: An English Selection* 69(4): 531-556.
- Jungtinių Tautų Europos ekonomikos komisija. Europos statistikų konferencija. Rekomendacijos dėl gyventojų ir būstų 2010 m. surašymų. Ženeva, 2006.
- Kakliauskas S. (1936). *Natūralus gyventojų judėjimas Lietuvoje*. Kaunas.
- Kalmijn M. (2007). Explaining cross-national differences in marriage, cohabitation, and divorce in Europe, 1990-2000. *Population Studies* 61: 243-263.

- Kalmijn M. (2011). The influence of men's income and employment on marriage and cohabitation: Testing Oppenheimer's theory in Europe. *European Journal of Population* 27: 269-293.
- Kantorová V. (2004). Education and entry into motherhood: The Czech Republic during state socialism and the transition period (1970-1997). *Demographic research*. Special collection 3, article 10. Published 17 April 2004, 245-274.
- Kaplan G. A. (1996). People and places: contrasting perspective on the association between social class and health. *International Journal of Health Services* 26: 507-519.
- Kašelsonis J. (1936). Gyventojų mažėjimo problema. *Naujoji Romuva*. 29-30.
- Katus K., Puur A., Sakkeus L. (2002). Immigrant population in Estonia. Eds. W. Haug, P. Compton, Y. Courbage. The demographic characteristics of immigrant populations. *Population Studies* No. 38: 131-192.
- Kennedy Sh., Thomson B. (2010). Children's experiences of family disruption in Sweden: Differentials by parent education over three decades. *Demographic Research* 23(17): 479-508.
- Kiaupa Z., Mäesalu A., Pajur A., Vilumsons G. (2000). *The History of the Baltic Countries* (2nd ed.). Tallinn: Avita.
- Kirk D. (1996). Demographic Transition Theory. *Population Studies* 50(3): 361-387.
- Klesment M., Puur A. (2012). Effect of education on second births before and after societal transition: Evidence from the Estonian GGS. *Demographic Research*. Vol. 22/28: 891-932.
- Korp P. (2010). Problems of the healthy lifestyle discourse. *Sociology Compass* 4(9): 800-810.
- Kraniauskienė S. (2011). *Tapsmas suaugusiuoju. Jaunimo socialinė branda Lietuvoje*. Vilnius, LSTC.
- Kravdal Ø. (1989). Sociodemographic differentials in the number of children. A study of women born in 1935, 1945 and 1955. Rapport, 89/7. Central Bureau of Statistics of Norway.
- Kravdal Ø. (1992). The emergence of a positive relation between education and third birth rates in Norway with supportive evidence from the United States. *Population Studies*. 46: 459-475.
- Kravdal Ø. (2007). Effects of current education on second- and third-birth rates among Norwegian women and men born in 1964: Substantive interpretations and methodological issues. *Demographic Research*. Vol. 17, article 9, published 13 October 2007, 211-246.
- Kravdal Ø., Rindfuss R. R. (2008). Changing relationships between education and fertility: a study of women and men born 1940 to 1964. *American Sociological Review*. Vol. 73: 854-873.
- Kravdal Ø. (1989a). Unobserved heterogeneity in models of marriage dissolution. *Discussion Paper*. Oslo: Central Bureau of Statistics.
- Kreyenfeld M. (2005). Economic uncertainty and fertility postponement. Evidence from German panel data. MPIDR Working paper WP 2005-034.

- Kristenson M., Kucinskiene Z., Bergdahl B., Orth-Gomér K. (2001). Risk factors for coronary heart disease in different socioeconomic groups of Lithuania and Sweden - the LiVicordia Study. *Scandinavian Journal of Public Health* 29(2): 140-150.
- Kulu H., Vikat A., Andersson G. (2007). Settlement size and fertility in the Nordic countries. *Population Studies: A Journal of Demography*, 61(3): 265-285.
- Kulu H. (2005). Migration and fertility: Competing hypotheses re-examined. *European Journal of Population* 21(1): 51-87.
- Kulu H., Milewski N. (2007). Family change and migration in the life course: An introduction. *Demographic Research. Special Collection* 6: 567-590.
- Lappegård T., Rønsen M. (2005). The multifaceted impact of education on entry into motherhood. *European Journal of Population*. 21: 31-49.
- Lauristin M. (2011). Introduction. Human development during the period of transition: the challenges faced by the Baltic states. *Estonian Human Development Report Baltic Way(s) of Human Development: Twenty Years On*. Tallinn: AS Eesti Ajalehed, 10-12.
- Lee E. S. (1966). A theory of migration. *Demography* 3(1): 47-57.
- Lesthaeghe R. (1983). A Century of demographic and cultural change in Western Europe: An exploration of underlying dimensions. *Population and Development Review* 9: 411-435.
- Lesthaeghe R. (1995). The second demographic transition in Western countries: An Interpretation. Eds. K. O. Mason, A. M. Jensen. *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. Oxford: Clarendon Press, 17-62.
- Lesthaeghe R. (2010). The unfolding story of the second demographic transition. *Population and Development Review* 35: 211-251.
- Liefbroer A. (2005). Transition from youth to adulthood in the Netherlands. *Globalization, Uncertainty and Youth in Society: The Losers in a Globalizing World*. Eds. H.-P. Blossfeld, E. Klijzing, M. Mills, K. Kurz. Abington: Routledge, 80-104.
- Liefbroer A., Dourleijn E. (2006). Unmarried cohabitation and union stability: testing the role of diffusion using data from 16 European countries. *Demography* 43(2): 203-221.
- Lietuvos gyventojų struktūra ir demografinė raida* (2006). Ats. red. V. Stankūnienė. Vilnius: Statistikos departamentas, Socialinių tyrimų institutas, 116-135.
- Lietuvos gyventojų surašymai: patyrimas ir žvilgsnis į 2011-uosius* (2007). Statistikos departamentas: Vilnius, 95 p.
- Lietuvos Respublikos 2011 metų gyventojų ir būstų surašymo rezultatai* (2013). Vilnius: Lietuvos statistikos departamentas.
- Lietuvos Respublikos 2011 metų visuotinio gyventojų ir būstų surašymo eigos aprašas*. Patvirtinta Lietuvos statistikos departamento generalinio direktoriaus 2011 m. sausio 12 d. įsakymu Nr. DĮ-11.
- Lietuvos Respublikos vyriausybė (2004). Dėl nacionalinės demografinės (gyventojų) politikos strategijos patvirtinimo (2004 m. spalio 28 d., Nr. 1350). Vilnius: Lietuvos Respublikos vyriausybė.
- Lietuvos Respublikos vyriausybė (2007). Dėl ekonominės migracijos reguliavimo strategijos ir jos įgyvendinimo priemonių 2007-2008 metų plano patvirtinimo (2007 m. balandžio 25 d., Nr. 416). Vilnius: Lietuvos Respublikos vyriausybė.
- Lietuvos Respublikos vyriausybė (2008). Dėl Lietuvos Respublikos vyriausybės 2004 m. spalio 28 d. nutarimo Nr. 1350 „Dėl nacionalinės demografinės (gyventojų)

- politikos strategijos patvirtinimo“ pakeitimo“ (2008 m. kovo 12 d. Nr. 230). Vilnius: Lietuvos Respublikos vyriausybė.
- Lietuvos šeima: tarp tradicijos ir naujos realybės (2009). Ats. red. V. Stankūnienė, A. Maslauskaitė Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.
- Lietuvos statistikos rodiklių duomenų bazė 2015. (Prieiga per internetą: www.stat.gov.lt)
- Lindstrom D. P., Ramírez A. L. (2010). Pioneers and followers: migrant selectivity and the development of U.S. migration streams in Latin America. *The Annals of the American Academy*, 630(1): 53-77.
- Livi Bacci M. (1986). Social-group forerunners of fertility control in Europe. *The decline of fertility in Europe*. Eds. A. J. Coale, S. C. Watkins. Princeton, New Jersey. Princeton University Press, 182-200.
- Livi Bacci M. (2001). Comment: desired family size and the future course of fertility. Eds. R. Bulatao, J. B. Casterline *Global Fertility Transition. Population and Development Review*. 27: 282-289.
- Lococh T., Vandermeersch C., (2006). Fertility control in third world countries. *Demography. Analysis and Synthesis. A Treatise in Population Studies*. Eds. G. Caselli, J. Vallin, G. Wunsch. Elsevier. Vol. 4: 95-121.
- Lyngstad T. H., Jalovaara M. (2010). A review of the antecedents of union dissolution. *Demographic Research* 23(10): 257-292.
- Mačėnienė L. P. (1974). Nekotorye mediko-sotsial'nye aspekty rozhdayemosti. Avtoreferat dissertatsiyi. Vilnius.
- Mackenbach J. P., Bos V., Andersen O., Cardano M., Costa G. et al. (2003). Widening socioeconomic inequalities in mortality in six Western European countries. *International Journal of Epidemiology*, 32(5): 830-837.
- Mackenbach J. P., Meerding W. J., Kunst A. E. (2011). Economic costs of health inequalities in the European Union. *Journal of Epidemiology and Community Health* 65(5): 412-419.
- Macura M., Mochiyuki-Sternberg Z., Garcia J. L. (2002). Eastern and Western European fertility and partnership patterns: Selected developments from 1987 to 1999. *Dynamics of Fertility and Partnerships in Europe*. Eds. M. Macura, G. Beets. United Nations: New York, 27- 57.
- Martin S. P. (2006). Trends in marital dissolution by women's education in the United States. *Demographic Research* 15: 537-560.
- Mare R. D. (1997). Differential fertility, intergenerational educational mobility, and racial inequality. *Social Science Research*, 26: 263-291.
- Marmot M. (1999). Social causes of social inequalities in health. Paper under the Global Health Equity Initiative Project on "Foundations of Health Equity". Harvard Center for Population and Development Studies.
- Marmot M. G, Smith G. D., Stansfeld S., Patel C., North F., Head J., White I., Brunner E., Feeney A. (1991). Health inequalities among British civil servants: the Whitehall II study. *The Lancet*, 337(8754): 1387-1393.
- Marmot M. G., McDowall M. (1986). Mortality decline and widening social inequalities. *Lancet* ii: 274-76.

- Martikainen P., Martelin T., Nihtilä E., Majamaa K., Koskinen S. (2005). Differences in mortality by marital status in Finland from 1976 to 2000: Analyses of changes in marital-status distributions, socio-demographic and household composition, and cause of death. *Population Studies* 59(1): 99-116.
- Martin S. P. (2004). Growing evidence for a "divorce divide"? Education and marital dissolution rates in the U.S. since the 1970s. University of Maryland-College Park.
- Martin S. P., Parashar S. (2006). Women's changing attitudes toward divorce, 1974–2002: Evidence for an educational crossover. *Journal of Marriage and Family* 68(1): 29-40.
- Maslauskaitė A. (2006). Asmeninių namų ūkių gyventojų šeiminių padėčių. Lietuvos gyventojai: struktūra ir demografinė raida. Ats. red. V. Stankūnienė. Vilnius: LSTC ir Lietuvos statistikos departamentas, 91-101.
- Maslauskaitė A. (2009). Kohabitacija: nauja šeima ar šeimos formavimo etapas? *Lietuvos šeima: tarp tradicijos ir naujos realybės*, Ats. red. V. Stankūnienė, A. Maslauskaitė. Vilnius: STI, 37-99.
- Maslauskaitė A. (2012). Kohabitacijos raida Lietuvoje. *Lietuvos socialinė ekonominė raida* 1: 102-120.
- Maslauskaitė A., Baublytė M. (2012). *Skyrybų visuomenė: ištuokų raida, veiksniai ir pasekmės Lietuvoje*. Vilnius, LSTC.
- Maslauskaitė A., Jasilionienė A., Jasilionis D., Stankūnienė V. (2013). Skyrybos ir sutuoktinių socialiniai ekonominiai išteklių Lietuvoje. *Filosofija. Sociologija* 24(4): 237-245.
- Maslauskaitė A., Jasilionis D. (2015). Vyrų išsilavinimas ir pirmos santuokos kūrimas: ar universitetas suteikia pranašumą? *Kultūra ir visuomenė* (spaudoje).
- Maslauskaitė A., Stankūnienė V. (2007). *Šeima abipus sienų: Lietuvos transnacionalinės šeimos genėzė, funkcijos, raidos perspektyvos*. Vilnius: TMO, Socialinių tyrimų institutas.
- Massey D. S., Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., Taylor J. E. (1998). *World in Motion. Understanding International Migration at the End of the Millennium*. Oxford: Clarendon Press.
- Massey D.S., Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., Taylor J. E. (1993). Theories of international migration: a review and appraisal. *Population and Development Review* 19(3): 431-466.
- Massey D. S., Zenteno R. M. (1999). The dynamics of mass migration. *Proceedings of National Academy of Sciences* 96: 5328-5335.
- Matysiak A. (2011). *Interdependencies between Fertility and Women's Labour Supply*. Dordrecht: Springer.
- Matysiak A., Styrac M., Vignoli F. (2014). The educational gradient in marital disruption: a meta-analysis of European research findings. *Population Studies* 68(2): 197-215.
- McLanahan S. (2004). Diverging destinies: How children are faring under the Second Demographic Transition. *Demography* 41(4): 607-627.
- McLanahan S., Jacobsen W. (2015). Diverging destinies revisited. *Families in an Era of Increasing Inequality. Diverging Destinies*. Eds. P. Amato, A. Booth, S. McHale, J. Van Hood. Heidelberg: Springer, 3-23.
- Merčaitis A. (1968). Lietuvos TSR gyventojų natūraliojo prieaugio klausimu. Mokslinis komunizmas. *Sociologija* 1.

- Meslé F. (2004). Mortality in Central and Eastern Europe: long-term trends and recent upturns. *Demographic Research Special collection 2*: 45-70.
- Meslé F., Vallin J. (2006). Diverging trends in female old-age mortality: the United States and the Netherlands versus France and Japan. *Population and Development Review* 32(1): 123-145.
- Mills M., Blossfeld H.-P. (2005). Globalization, uncertainty, and the early life course: a theoretical framework. *Globalization, Uncertainty and Youth in Society: The Losers in a Globalizing World*. Eds. H.-P. Blossfeld, E. Klijzing, M. Mills, K. Kurz. Abington: Routledge, 1-24.
- Mills M., Mencarini L., Tanturri M. L., Begall K. (2008). Gender equity and fertility intentions in Italy and the Netherlands. *Demographic Research*. Volume 18, article 1, 1-26.
- Mirowsky J., Ross C. E. (1998). Education, personal control, lifestyle, and health: a human capital hypotheses. *Research on Aging* 20: 415-449.
- Mirowsky J., Ross C. E. (2003). *Education, social status, and health*. New York: Aldine de Gruyter.
- Mirowsky J., Ross C. E. (2005). Education, cumulative advantage, and health. *Ageing International*, Winter 30(1): 27-62.
- Monstad K., Propper C., Salvines K. G. (2008). Education and fertility: evidence from a natural experiment. *The Scandinavian Journal of Economics*. Vol. 110, No. 4: 827-852.
- Morgan S. P. (1996). Characteristic features of modern American fertility. *Population and Development Review*. A supplement to volume 22: 19-63.
- Multiple Risk Factor Intervention Trial Group (1982). The multiple intervention risk factor intervention trial - risk factor changes and mortality results. *JAMA* 248: 1465-1476.
- Muresan C., Haragus P.-T., Haragus M., Schroder Ch. (2008). Romania: Childbearing metamorphosis within a changing context. Eds. T. Frejka, T. Sobotka, J. M. Hoem, L. Toulemon. *Childbearing Trends and Policies in Europe*. *Demographic Research* 19(7): 855-906.
- Norkus Z. (2014). *Du nepriklausomybės dvidešimtmečiai. Kapitalizmas, klasės ir demokratija Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos Respublikoje lyginamosios istorinės Sociologijos požiūriu*. Vilnius: VU leidykla.
- Omran A. R. (1971). The epidemiologic transition: a theory of the epidemiology of population change. *Milbank Memorial Fund Quarterly* 49(4): 509-538.
- Oppenheimer V. (2003). Cohabiting and marriage during young men's career-development process. *Demography* 40(1): 127-149.
- Oppenheimer V. (1997). Women's employment and the gains to marriage. *Annual Review of Sociology* 23: 435-452.
- Oželis K. (1934). *Natūralinis ir mechaninis gyventojų keitimasis Lietuvoje 1915-1933 metais*. Kaunas.
- Pearlin L. I. (1989). The sociological study of stress. *Journal of Health and Social Behaviour* 30: 241-256.

- Pearlin L. I., Schieman S., Fazio E. M., Meersman S. C. (2005). Stress, health, and the life course: some conceptual perspectives. *Journal of Health and Social Behavior* 46(2): 205-219.
- Perelli-Harries B. (2008). Ukraine: On the border between old and new in uncertain times. Eds. T. Frejka, T. Sobotka, J. M. Hoem, L. Toulemon. *Childbearing Trends and Policies in Europe. Demographic Research* 19(7):1145-1178.
- Perelli-Harris B., Sigle-Rushton W., Kreyenfeld M., Lappegård T., Keizer R., Berghammer C. (2010). The educational gradient of childbearing within cohabitation in Europe. *Population and Development Review* 36: 775-801.
- Piketty T. (2014). *Capital in the 21st Century*. Cambridge: Harvard UP.
- Pinxten W., Lievens J. (2014). The importance of economic, social and cultural capital in understanding health inequalities: using a Bourdieu-based approach in research on physical and mental health perceptions. *Sociology of Health and Illness* 36(7): 1095-1110.
- Poviliūnas A. (2011). Profesinės veiklos lauko tyrimo ypatumai. *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 2(29): 16-34.
- Požiūris į emigraciją ir emigrantus. (2008). Vilnius: Tautinių mažumų ir išeivijos departamentas prie LRV, Tarptautinė migracijos organizacija.
- Preston S. H. (1974). Differential fertility, unwanted fertility, and racial trends in occupational achievement. *American Sociological Review*. Vol. 39, No. 4 (Aug., 1974), 492-506.
- PSO. (2015). PSO Health for All Database (<http://www.euro.who.int/hfad>).
- Puur A., Rahn L., Maslauskaitė A., Stankuniene V., Zakharov S. (2012). Transformation of partnership formation in Eastern Europe: The legacy of the past demographic divide. *Journal of Comparative Family Studies* 3: 389-411.
- Puur, A., Pöldma, A., Sakkeus, L. (2009). Fertility patterns among foreign-origin population: the evidence from Estonia. Paper presented at the XXVI IUSSP International Population Conference, Marrakech (Morocco), 27 September 2009 – 2 October 2009.
- Rendall M. S., Smallwood S. (2003). Higher qualifications, first-birth timing, and further childbearing in England and Wales. *Population Trends*, 111, Spring 2003.
- Rendall M., Couet Ch., Lappegård T., Robert-Bobée I., Rønsen M. (2005). First births by age and education in Britain, France and Norway. *Population Trends*, 121, Autumn 2005. National Statistics.
- Rimka A. (1937). Lietuvos gyventojai 1936. *Ekonomika* 2.
- Rindfuss R. R., Bumpass L., John C. St. (1980). Education and fertility: implications for the roles women occupy. *American Sociological Review*. Vol. 45, No. 3 (Jun., 1980), 431-447.
- Rindfuss R. R., Morgan S. Ph., Offutt K. (1996). Education and the changing age pattern of American fertility: 1963-1989. *Demography*. Vol. 33, No. 3 (Aug., 1996), 277-290.
- Robards J., Evandrou M., Falkingham J. Vlachantoni A. (2012). Review. Marital status, health and mortality. *Maturitas* 73: 295-299.
- Sell R. R., De Jong G. F. (1978). Toward a motivational theory of migration decision making. *Population & Environment* 1(4): 313-335.

- Sen A. (1998). Mortality as indicator of economic success or failure. *The Economic Journal* 108(446): 1-25.
- Shapiro D., Tambashe O. B. (2000). Fertility transition in urban and rural areas of Sub-Saharan Afrika. Paper presented at the Chaire Quetelet Symposium.
- Sharlin A. (1986). Urban-rural differences in fertility in Europe during demographic transition. The decline of fertility in Europe: the revised proceedings of a conference on the Princeton European Fertility Project. Eds. A. J. Coale, S. C. Watkins. Princeton, New Jersey, Princeton University Press. 234-260.
- Shkolnikov V. M., Andreev E. M., Jasilionis D., Leinsalu M., Antonova O. I., McKee M. (2006). The changing relation between education and life expectancy in Central and Eastern Europe in the 1990s. *Journal of Epidemiology and Community Health* 60(10): 875-881.
- Shkolnikov V. M., Andreev E. M., Jdanov D. A., Jasilionis D., Kravdal Ø. et al. (2012). Increasing absolute mortality disparities by education in Finland, Norway and Sweden, 1971-2000. *Journal of Epidemiology and Community Health* 66(4): 372-378.
- Siegrist J. (2000). Place, social exchange and health: proposed sociological framework. *Social Science and Medicine* 51: 1283-1293.
- Siegrist J. (2005). Work, stress, and health. The Blackwell Companion to Medical Sociology. Ed. W. C. Cockerham. Oxford: Blackwell.
- Sigle-Rushton W. (2010). Men's unpaid work and divorce: Reassessing specialization and trade in British families. *Feminist Economics* 16(2): 1-26.
- Šileika A., Zabaraukaitė R. (2009). Skurdas: metodologijos klausimai ir lygis Lietuvoje. *Socialinis darbas* 8(1): 17-27.
- Sipavičienė A. (1997). *International migration in Lithuania: causes, consequences, strategy*. Vilnius: Lithuanian Institute of Philosophy and Sociology.
- Sipavičienė A. (2006). *Tarptautinė gyventojų migracija Lietuvoje: modelio kaita ir situacijos analizė*. Vilnius: TMO.
- Sipavičienė A. (2010). Recent changes in migration movements and policies (country notes). Lithuania. International Migration Outlook. Paris: SOPEMI. OECD, 220-221.
- Sipavičienė A. (2014). Recent developments in international migration and migration policy in Lithuania, 2013. Paris: OECD.
- Sipavičienė A., Stankūnienė V. (2011). Lietuvos gyventojų (e)migracijos dvidešimtmetis: tarp laisvės rinktis ir išgyvenimo strategijos. *Filosofija Sociologija* 4: 323-333.
- Sipavičienė A., Stankūnienė V. (2013). The social and economic impact of emigration on Lithuania. *Coping with Emigration in Baltic and East European Countries*. Paris: OECD, 45-64.
- Skirbekk V., Samir K. C. (2012). Fertility-reducing dynamics of women's social status and educational attainment. *Asian Population Studies*. Vol. 8(3): 251-264.
- Skučienė D. (2008). Pajamų nelygybė Lietuvoje. *Filosofija Sociologija* 18(4): 22-33.
- Smalytė G. (2011). Mirtingumas nuo vėžio ir jo mažinimo galimybės. *Demografija ir mes* 2. LSTC Demografinių tyrimų institutas.
- Smalytė G., Kurtinaitis J. (2007). Cancer mortality trends in Lithuania 1978-2005: a joinpoint regression analysis. *Acta medica Lituanica* 14(3): 149-154.

- Smith K. R., Zick C. D. (1994). Linked lives, dependent demise? Survival analysis of husband and wives. *Demography* 31(1): 82-93.
- Sobotka T. (2004). *Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe*. Amsterdam: Thela Thesis.
- Sobotka T., Toulemon L. (2008). Changing family and partnership behavior in Europe: Common trends and persistent diversity across Europe. *Demographic Research* 19: 85-138
- Song L. (2013). *Social capital and health. Medical Sociology on the Move*. Ed. W. C. Cockerham. London: Springer, 233-257.
- Spijker J. Solsona M. (2012). *Atlas of Divorce and Post-Divorce Indicators in Europe*. Centre d'Estudis Demografics.
- Stanaitis A., Adlys P. (1973). *Lietuvos TSR gyventojai*. Vilnius.
- Stankūnienė E. (1976). Kaimo gyventojų šeimos. *Mokslas ir gyvenimas* 4.
- Stankūnienė V. (1989). Vosproizvodstvo naseleniya Litvi. Demograficheskoye razvitiye Litvy. Vilnius.
- Stankūnienė V. (1995). *Demografinių procesų valdymas*. Vilnius: Technika.
- Stankūnienė V. (1997). Nauji Lietuvos šeimos bruožai: tradicinių ir modernių šeimos formavimo strategijų sandūra. *Šeima ir gimstamumas Lietuvoje*, Ats. red. V. Stankūnienė. Vilnius: LFSI, 18-33.
- Stankūnienė V. (1997). Pastarųjų metų gimstamumo pokyčiai: adaptacija ar naujos reprodukcinės elgsenos modelio apraiškos. *Šeima ir gimstamumas Lietuvoje*. Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas.
- Stankūnienė V. (2003). Šeimos transformacija: nuo tradicinio prie modernaus modelio. *Šeimos revoliucija? Iššūkiai šeimos politikai*, Ats. red. V. Stankūnienė, A. Jonkarytė, S. Mikulionienė, A. Mitrikas, A. Maslauskaitė. Vilnius: STI, 17-24.
- Stankūnienė V. (2006). Santuokos, ištuokos, santuokinis statusas. *Lietuvos gyventojai: struktūra ir demografinė raida*, Ats. red. V. Stankūnienė. Vilnius: LSTC ir Lietuvos statistikos departamentas, 102-116.
- Stankūnienė V. (2009). Šeimos formavimo modelių kaita: lyginamoji analizė. *Lietuvos šeima: tarp tradicijos ir naujos realybės*, Ats. red. V. Stankūnienė, A. Maslauskaitė. Vilnius: STI, 9-36.
- Stankūnienė V., Baublytė M., Kanopienė V., Mikulionienė S. (2000). *Fertility and Family Surveys in Countries of the ECE Region. Lithuania*. New York, Geneva: United Nations.
- Stankūnienė V., Jasilionienė A., Jančaitytė R. (2005). *Šeima, vaikai, šeimos politika: modernėjimo prieštaros*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas, 276.
- Stankūnienė V., Jasilionis D. (2011). Lietuvos gyventojų mirtingumo lygio ir mirties priežasčių struktūros prieštaringi pokyčiai. *Filosofija. Sociologija* 22(4): 334-347.
- Stankūnienė V., Jonkarytė A., Mikulionienė S., Mitrikas A. A., Maslauskaitė A. (2003). *Šeimos revoliucija: iššūkiai šeimos politikai*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.
- Stankūnienė V., Maslauskaitė A. (2008). Family transformations in the post-communist countries: Attitudes towards changes. *People, Population Change and Policies*. Eds. Ch. Höhn, D. Avramova, I. Kotowska. Berlin: Springer, 113-137.
- Stankūnienė V., Maslauskaitė A. (red.) 2009. *Lietuvos šeima: tarp tradicijos ir naujos realybės*. Vilnius: LSTC.

- Stankūnienė V., Maslauskaitė A., Baublytė M. (2013). *Ar Lietuvos šeimos bus gausesnės?* Vilnius: LSTC
- Stankūnienė V., Maslauskaitė A., Baublytė M., Zakharov S., Régner-Loilier, A. (2009). La transition vers de nouvelles formes d'union en France, en Lituanie et en Russie. *Revue d'études comparatives Est-Ouest* 40(3-4): 163-208.
- Stankūnienė V., Jasilionis D. (2002). Lietuvos gyventojų mirtingumo sociodemografinės diferenciacijos vertinimas dinamiškai kintančių socialinių institutų ir demografinės elgsenos periodu. Kompleksinio mokslo tyrimo Lietuvos gyventojų mirtingumo priežasčių ir sociodemografinės diferenciacijos sąveikos su kintančia pirminės sveikatos priežiūros sistema tyrimas galutinė ataskaita. Vilnius-Kaunas, LFSI, KMU, KI, VU LVR, VDU, 12-68.
- Stark O. (1991). *The Migration of Labor*. London: Blackwell.
- Stark O., Helmenstein C., Prskawetz A. (1997). A brain gain with a brain drain. *Economic Letters* 55(2): 227-234.
- Statistikos departamentas. (2014). Oficialiosios statistikos portalas (<http://osp.stat.gov.lt/en/>).
- Statistikos departamentas. (2015). Oficialiosios statistikos portalas (<http://osp.stat.gov.lt/>).
- Stevenson B., Wolfers J. (2007). Marriage and divorce: changes and their driving forces. *Journal of Economic Perspectives* 21(2): 27-52.
- Stockwell E. G., Groat T. H. (1984). *World Population. An Introduction to Demography*. Franklin Watts. New York. 524.
- Stronks K. (1997). *Socio-economic inequalities in health: individual choice or social circumstances*. Erasmus University, Rotterdam.
- Styrc M., Matysiak A. (2012). Women's employment and marital stability: the role of context. *Studia Demograficzne* 1(161): 81-101.
- Tesching K. (2012). *Education and Fertility. Dynamic Interrelations between Women's Educational Level, Educational Field and Fertility in Sweden*. Stockholm University, Demography Unit. Dissertation Series. No 6. ACTA Universitatis Stockholmiensis.
- Testa M. R. ir kt. (2015). Educational differences in fertility intentions: a meta-analysis. Long Abstract prepared for the 2015 Annual Meeting of the Population Association of America to be held in San Diego, CA.
- Todaro M. P. (1969). A model of labor migration and urban unemployment in less developed countries. *The American Economic Review* 59(1): 138-148.
- Total Divorce Rates in Germany, Western and Eastern Germany, 1970 to 2013, Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung. (Prieiga per internetą http://www.bib-demografie.de/EN/Facts_Figures/Divorces/Figures/a_05_06_zusgef_ehescheidungsziffer_d_w_o_ab1970.html)
- Toulemon P., Pailhe A., Rossier C. (2009). France: High and stable fertility. *Demographic Research. Special collection* 7. Book II. Vol. 19. Published August 2008, 503-556.
- Vaitiekūnas S., Adlys P., Perkumas L. (1986). *Karta keičia kartą*. Vilnius: Mokslas.
- Valkonen T. (1993). Problems in the measurement and international comparisons of socio-economic differences in mortality. *Social Science and Medicine* 36(4): 409-418.

- Valkonen T. (2001). Trends in differential mortality in European countries. *Trends in Mortality and Differential Mortality*. Eds. J. Vallin, F. Meslé, T. Valkonen. Strasbourg, Council of Europe. *Population Studies*, 36: 85-321.
- Vallin J., Mesle F. (2004). Convergences and divergences in mortality. A new approach to health transition. *Demographic Research Special Collection 2*: 11-44.
- Van de Kaa D. (1987). The Europe's second demographic transition. *Population Bulletin* 42: 1-59.
- Van de Kaa D. J. (2009). Demographic transition. Paper presented at the workshop Fertility Declines in the Past, Present and Future. University of Cambridge, 15-17 July, 2009.
- Van de Kaa, D. (1994). The second demographic transition revisited: theories and expectations. *Population and the Family in the Low Countries 1993: Late Fertility and other Current Issues*. Eds. G. Beets, H. van den Brekel, R. Cliquet, G. Dooghe, J. de Jong Gierveld. Lisse: Swets and Zeitlinger, 81-126.
- Veenstra G. (2007). Social space, social class and Bourdieu: health inequalities in British Columbia, Canada. *Health and Place*. 13(1): 14-31.
- Wadsworth M. E. J. (1986). Serious illness in childhood and its association with later-life achievement. *Class and Health*. Eds. R. G. Wilkinson. Tavistock Publications Ltd: London, 50-74.
- Weber M. (1978). *Economy and Society*, Vol. 1. Berkeley: University of California Press.
- West P. (1991). Rethinking the health selection explanation for health inequalities. *Social Science & Medicine* 32(4): 373-384.
- Westoff Ch. F. (1953). The changing focus of differential fertility research: The social mobility hypothesis. *The Milbank Memorial Fund Quarterly*. Vol. 31(1) (Jan., 1953), 24-38.
- Wilkinson R. (1986). *Class and health. Research and longitudinal data*. Tavistock: London.
- Wilkinson R. (1996). *Unhealthy Societies*. Routledge: London.
- Woods R. (2003). Urban-rural mortality differentials: an unresolved debate. *Population and Development Review* 29(1): 29-46.
- Wrong D. H. (1958). Trends in class fertility in Western nations. *The Canadian Journal of Economics and Political Science* 24(2):216-229.
- Zaidi S. (2009). Main drivers of income inequality in Central European and Baltic Countries. Some insights from recent household survey data. *Policy Research Working Paper* 4815.
- Zakharov S. V. (2008). Russian Federation: from the first to the second demographic transition. Eds. T. Frejka, T. Sobotka, J. M. Hoem, L. Toulemon. *Childbearing Trends and Policies in Europe. Demographic Research* 19(7): 907-972.
- Zlotnik H. (1995). The South-to-North migration of women. *International Migration Review* 29(1): 229-254.

PRIEDAI

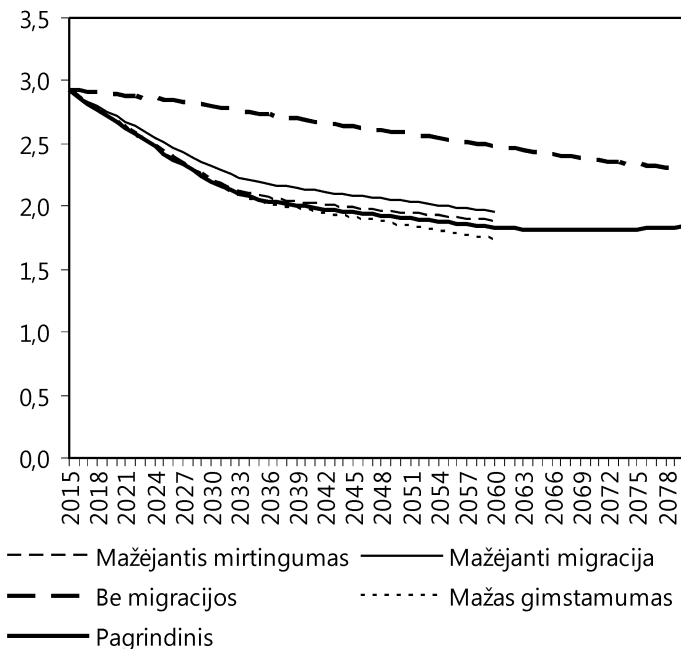
3.1 priedas. Vidutinis pagimdytų vaikų skaičius pagal moterų gimimo kohortas ir išsilavinimo lygį (rodikliai skaičiuoti vaikų pagimdžiusioms moterims)

Gimimo metai	Iš viso	Išsilavinimas				
		Aukštasis	Aukštesnysis ¹	Vidurinis	Pagrindinis	Pradinis
1920-1929	2,73	1,87	2,08	2,35	2,43	2,89
1930-1939	2,39	1,79	1,95	2,18	2,32	2,67
1940-1949	2,19	1,83	1,98	2,10	2,46	2,79
1950-1959	2,10	1,87	2,03	2,18	2,80	3,13

¹ Įskaitant specialųjį vidurinį.

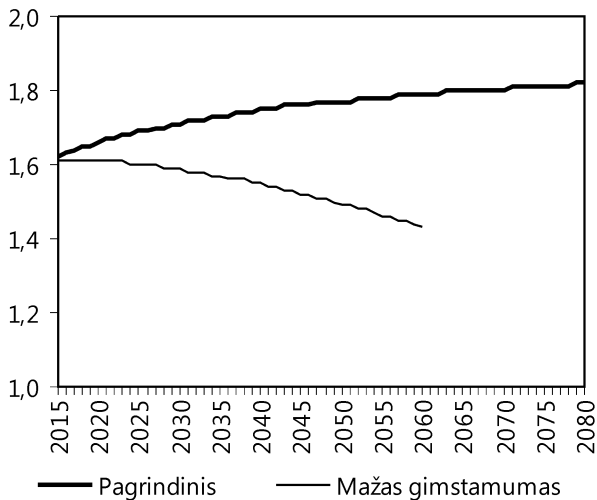
Šaltiniai: Lietuvos, 2006. Skaičiuota pagal 2001 m. gyventojų surašymo mikro duomenų 30 proc. atranką.

7.1 priedas. Lietuvos gyventojų skaičiaus prognozės

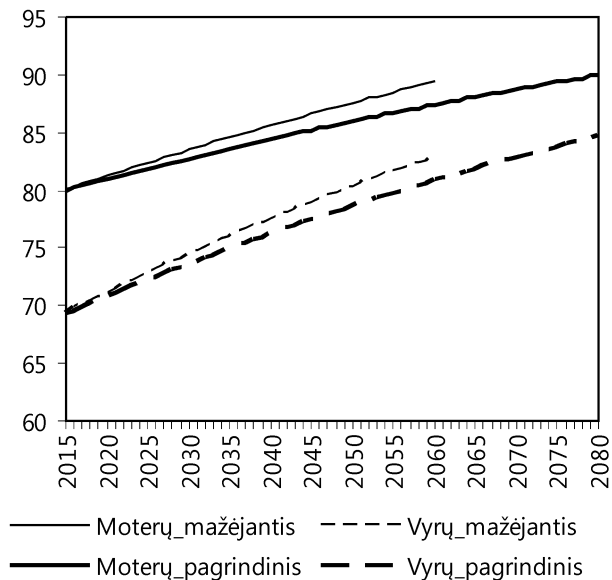
Šaltinis: EUROPOP2013, prisijungta: 2015-07-17.

7.2 priedas. Lietuvos prognostinis periodinis suminis gimstamumo rodiklis: 2015–2080 m.

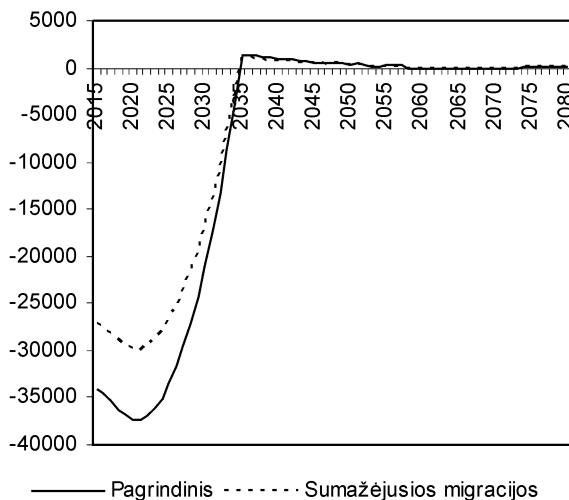
Šaltinis: EUROPOP2013, prisijungta: 2015-07-17.

7.3 priedas. Lietuvos gyventojų prognostinė vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė: 2015–2080 m.

Šaltinis: EUROPOP2013, prisijungta: 2015-07-17.

7.4 priedas. Lietuvos gyventojų prognostinis migracijos neto: 2015–2080 m.

Šaltinis: EUROPOP2013, prisijungta: 2015-07-17.

7.5 priedas. Mirtingumo rodiklių santykiai (MRS) pagal išsilavinimo grupes ir veiksningą populiacijos riziką (PAF). Suaugę (30–59 metų) Lietuvos vyrai ir moterys, 2011–2013 m.

<i>Išsilavinimas</i>	Vyrai		Moterys	
	Proc.	MRS	Proc.	MRS
Aukštasis	22,5	1,00	32,9	1,00
Vidurinis	63,4	2,42	59,2	1,87
Žemesnis nei vidurinis	14,2	4,20	7,9	4,07
PAF	57%		43%	

7.6 priedas. Mirtingumo rodiklių santykiai (MRS) pagal darbo statusą ir veiksningą populiacijos riziką (PAF). Suaugę (30–59 metų) ekonomiškai aktyvūs Lietuvos vyrai ir moterys, 2011–2013 m.

<i>Darbo statusas</i>	Vyrai		Moterys	
	Proc.	MRS	Proc.	MRS
Dirbantis (-i)	77,3	1,00	84,4	1,00
Bedarbis (-ė)	22,7	3,44	15,6	3,36
PAF	23%		17%	

7.7 priedas. *Emigracijos rodiklių santykiai (ERS) pagal darbo statusą ir veiksninė populiacijos rizika (PAF). Suaugę (20–64 metų) ekonomiškai aktyvūs Lietuvos vyrai ir moterys, 2011–2013 m.*

<i>Darbo statusas</i>	Vyrai		Moterys	
	Proc.	ERS	Proc.	ERS
Dirbantis (-i)	76,0	1,00	83,9	1,00
Bedarbis (-ė)	24,0	1,39	16,1	1,43
PAF	9%		7%	

7.8 priedas. *Pirmųjų skyrybų rodiklių santykiai (SRS) pagal išsilavinimo grupes ir veiksninė populiacijos rizika (PAF). Suaugę (20–59 metų) Lietuvos vyrai ir moterys, 2011–2013 m.*

<i>Išsilavinimas</i>	Vyrai		Moterys	
	Proc.	SRS	Proc.	SRS
Aukštasis	25,6	1,00	35,6	1,00
Vidurinis	63,4	1,29	57,4	1,23
Žemesnis nei vidurinis	11,0	1,68	7,0	1,63
PAF	21%		15%	

Li232 D. Jasilionis, V. Stankūnienė, A. Maslauskaitė, D. Stumbrys. Lietuvos demografinių procesų diferenciacija /Mokslo studija/ LSTC/ Vilnius, 2015, 200 p.

ISBN 978-9955-531-49-4

Šioje mokslo studijoje apibendrinami ir pristatomi mokslinio projekto „Demografinių procesų diferenciacija ir jos įtaka Lietuvos gyventojų raidos tvarumui“ įgyvendinimo metu gauti nauji mokslo duomenys apie gimstamumo, santuokų, skyrybų, mirtingumo pagal prielaidas ir emigracijos skirtumus pagal sociodemografinį ir socioekonominį statusą Lietuvoje. Mokslinio tyrimo empirinis pagrindas – tarptautiniu mastu unikalūs ir metodologiniu požiūriu inovaciniai su 2011 m. gyventojų surašymu sujungti longitiudiniai duomenys.

UDK 314(474.9)

LIETUVOS DEMOGRAFINIŲ PROCESŲ DIFERENCIACIJA

Mokslo studija

Leidėjas: Lietuvos socialinių tyrimų centras
Goštauto 11, Vilnius